[illegible]

॥ श्री. ॥

संकर्ष-काण्डम् ।

जैमिनीयषोडशाध्याय्याः शेषचतुरध्यायीस्वरूपम् ।

मीमांसापारदृश्वबुधवरश्रीभास्करभट्टप्रणीतभाट्टचन्द्रिकोपेतम् ।

तत्सम्प्रदायाचार्य प. स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रिसङ्कलितटिप्पणीसमेतम्

SAMKARSHA KÁNDA

OR

THE LAST FOUR CHAPTERS OF JAIMINI

WITH THE COMMENTARY CALLED BHÁTTA CHANDRIKÁ

OF BHÁSKARA

EDITED WITH NOTES

BY

PANDIT SWAMI RAMA MISRA SASTRI

वाराणस्याम् ।

मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

…PRINT FROM THE PANDIT.

॥ श्रीः ॥

संकर्ष–काण्डम् ।

नीयषोडशाध्याय्याः शेषचतुरध्यायीस्वरूपम् ।

सापारद्रुखबुधधरश्रीभास्करभट्टप्रणीतभाट्टचन्द्रिकोपेतम् ।

द्यायाचार्य पं॰ स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रि संकलिततटिप्पणीसमेतम् ।

SAMKARSHA KĀṆḌA

OR

THE LAST FOUR CHAPTERS OF JAIMINI,

ITH THE COMMENTARY CALLED BHĀṬṬA CHANDRIKĀ,

OF BHĀSKARA,

EDITED WITH NOTES

BY

NDIT SWĀMĪ RĀMA MISRA SĀSTRI.

काश्याम् ।

मेडिकल हाल् नामकमुद्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

१९४० वैक्रमाब्दे । १८८३ ऐस्वी ।

॥ श्रीः ॥

श्रियै नमः ।

श्रीरत्यै नमः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

संकर्ष-काण्डभूमिका ।

अनादिनिधनाविच्छिन्नविविधरचनाप्रपञ्चे सुमेधसामपि पर-
वर्यैरूरे अनर्वाग्दृशामप्यवाङ्मनसगोचरे घटीयन्त्रवदनिशमावर्त-
जगदुदयविभवलयलीले संसारचक्रे बम्भ्रमति कर्मपरवशान्
यतो जन्तूनालोच्य करुणावरुणालयो जगदीश्वरस्तान् बन्धादु-
च्चायितुकामो देहेन्द्रियमनःप्राणैरतिपटीयसा ज्ञानेन्द्रियग्रामेण चा-
जत् । उपदिदेश च कालान्तरीणदेशान्तरीणविप्रकृष्टासंनिकृष्टा-
न्द्रियसृष्टिप्रलयादिलक्षणपरमदुरूहार्थसार्थविज्ञानजननक्षमं शास्त्र-
वेदादिलक्षणं, तद्धि परस्य ब्रह्मणो जननीये जगज्जाते द्यावापृथि-
व्याविव सूर्याचन्द्रमसाविव देवासुरसङ्घाविव स्त्रीपुंसाविव पुण्यपा-
नी इव च निविष्टमपि नियतानुपूर्वीकमिति नित्यमित्याचक्षते
नित्यानित्यविवेकविपश्चितो विचक्षणाः । न च तावतापि तदपरि
ममनाद्यन्तम्यभावमात्मस्वरूपमिवानधिगतसर्वविक्रियं, प्रतिकल्पं
क्षमाणप्राणिकर्मसहानुगेन जगन्नियन्त्रा परमेश्वरेणैव आहितनिज-
शक्तिभिः पूर्वकल्पे तपःसमृद्धिसमाराधितपरमपूरुषैरतीन्द्रियार्थनिरी-
क्षणनिपुणैः परमर्षिभिस्तस्याखिलस्य श्रुतिपदव्यपदेश्यसन्दर्भस्य
स्मर्यमाणत्वात् । न च ते सर्वे वेदा युगपदुद्बभुर्विलिल्यिरे वा किन्तु
कदाचित्काश्चिच्छाखा उत्पसाद प्रादुर्बभूव चापरा, यथा इदानीमेव
कठकपिष्ठलादिशाखा उत्सन्नप्राया अध्येतृविरहाद्ग्रन्थविलोपाच्च ।

एवं सहस्रशाखे सामनि काश्चिदेव शाखा लब्धप्रचारा
शश्च समूलमुन्मूलिताः कालमहिम्ना। प्रचचार चाचिरादेव क
वाजसनेयि-शाखा सब्राह्मणमन्त्रिका,। भगवन्तं भास्करमो
याज्ञवल्क्यो महर्षिस्तां लेभे इति हि पुराणेतिहासाचार्याः। ॥
तावता अचिरप्रवृत्ता सा शाखा न वेदो, नापि कृत्रिमेत्यनि
तस्याः सुचिरकालप्रवृत्तानामाश्वलायनादिशाखानामिव विधूतकल्म
षैरतिस्मरैराधिकारिकैः परमर्षिभिःस्मर्यमाणत्वाविशेषादविशेष
नुपूर्वीनित्यतायाः। यथोक्तं द्वादशस्कन्धे श्रीमद्भागवते—याज्ञवल
स्ततो ब्रह्मन्। छन्दांस्यधिगवेषयन्। गुरोरविद्यमानानि सूपतस्थे
मीश्वरम् ॥ याज्ञवल्क्य उवाच—ओं नमो भगवते आदित्यायेत्या
—यातयाम यजुःकाम उपसरामीति, सूत उवाच—एवं स्तुतः स भ
वान् वाजिरूपधरो हरिः। यजूंष्ययातयामानि मुनयेऽदात्प्रसादतः
यजुर्भिरकरोच्छाखा दश पञ्च तया विभुः। जगृहुर्वाजसन्यस्ताः काण्व
माध्यन्दिनादयः॥ इत्यादिना, इदमेव तु वेदानां नित्यत्वे परमं प्रमा
यद् याज्ञवल्क्यसमानसमया ऋषयस्तत्प्रणीतासु स्मृतिषु पौरुषेयत्व
रूपतां प्रतिपन्नाः। प्रतिपेदिरे च तद्दृष्टेष्वेव मन्त्रब्राह्मणभागेषु अपौरु
षवेदस्वरूपतां, अस्ति ह्येष प्रकृतिकृतो नियमः—प्रायो जना समान
समयमपरमुत्कृष्टं महात्मानमपि लघयितुमिच्छन्ति तदीयास्वाश्चर्ययु
क्तिषु स्वयं विश्वासभाजोऽपि च पुनरीर्ष्यया तथा प्रयतन्ते यथेतर
जनास्तं बहुमानविश्वासभाजनं न जानीयुस्तथा च यदि याज्ञवल्क्यप्र
णीतासु स्मृतिषु तत्प्रोक्तेषु मन्त्रब्राह्मणेषु च तात्कालिकानां पौरुषेयप
न्यान्तरैः समताग्रहो मन्त्रब्राह्मणेषु वा पौरुषेयताग्रहः कथमिवाभ
विष्यत्तथाप्यवार्यैस्तेऽवश्य तेषां समतामवेदरूपतां च, ते च तेषाम
विप्रतिपद्य वेदरूपतामातस्थिरे, तदवश्यमचिरप्रवृत्ता अपि वाजसने

यिशाखा चिरप्रवृत्तशाखान्तराणामिव वेद इति वेदावेदविभागत-
त्त्वज्ञाः ॥

अत एव तु छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ॥ ४ । २ । ६६ । इति सूत्रे अन्यथाभिधेयस्यानित्यत्वाच्छन्दोब्राह्मणानां तद्वि षयवचनमिति वार्तिककारः, व्याकरणभाष्यकारोऽपि च तत्र तत्र वेदावेदविभागं तथैवातस्थे। अत एव। पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु॥ ४ । ३ । १०५ । इति सूत्रे "पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु याज्ञवल्क्या-दिभ्यः प्रतिषेधस्तुल्यकालत्वादिति वार्तिकं, पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणक-ल्पेष्वित्यत्र याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिप्रतिषेधो वक्तव्यः । याज्ञवल्क्या-नि ब्राह्मणानि । सौलभानीति । किं कारणम् । तुल्यकालत्वात् ।

एतान्यपि तुल्यकालानीति" । इति वदन्तौ भाष्यवार्तिक-कारौ अचिरप्रवृत्तेषु ब्राह्मणेष्वपि वेदत्वमन्वमंसातामित्यतिस्फुट-मेव । पाणिनिरपि च पुराणप्रोक्तेष्विति वदन् चिराचिरप्रवृत्तत्वलक्षणं ब्राह्मणे विशेषमङ्गीकुर्वाणोऽपि याज्ञवल्क्यप्रोक्तेषु ब्राह्मणेषु ताण्ड-भाल्लविशाट्यायन्यैतरेयिणामिव नाचिरप्रवृत्ततां मेने इति वार्ति-ककारेण तस्याचिरप्रवृत्तत्वबोधनपुरस्सरमयथाभावोऽभिहितः । केचित्तु व्याकरणप्रवेतृमुनित्रयस्यापि याज्ञवल्क्यप्रोक्तेषु ब्राह्मणेष्व-चिरप्रवृत्तत्वमनुमतं, यतः सूत्रकारोऽपि पुराणप्रोक्तेष्विति ब्रूते तत-श्च चिरप्रवृत्तब्राह्मणव्यावृत्त्यर्थमेव पुराणपदमिति,एवमेव काशिका पदमञ्जर्यां हरदत्तोऽपि याज्ञवल्क्यादयो ह्यचिरकालप्रवृत्ता इत्या-ख्यानेषु वार्तेति वदन् सूत्रकारस्येव पुराणपदमुपाददानस्य याज्ञ-वल्क्यप्रोक्तानि ब्राह्मणानि स्वल्पकालप्रादुर्भूतानि अत एव न छन्दि-घृचितानीति मेने । भवतु क्रिमप्येतत्सर्वथाऽपि तु वेदावेदविभा-गोऽयमाजानिकसम्प्रदायसिद्धो वेदनित्यताविद्विषामपि दुरपह्नवस्तथा

हि सर्वज्ञकल्पास्तथागतप्रभृतयः केनापि कारणेन वेदनित्यतापक्षं समूलमुन्मूलयितुमिच्छन्तोऽपि अहमहमिकया तदुपक्रम्य अनेकनिबन्धान्निबध्नन्तोऽपि च न पारयाम्बभूवुस्तेषामिदम्प्रथमताबोधने वा पुरुषविशेषाभिप्रायप्रभवत्वबोधने वा, न चाद्यत्वेऽपि यत्नसहस्रमवलम्ब्यापि शेकुः केचन कालविशेषं पुरुषविशेषं वा निर्देष्टुं येनामुना पुरुषेणायं वेदोऽमुष्मिन् काले प्रणीत इति प्रामाणिकानां श्रद्धेयं स्यात् ।

प्रादुर्भावस्त्वस्माकमप्यनुमतो न हन्तुमीष्टे लेशतोऽपि त्रिवचितां वेदनित्यतां, तथा हि स्मरन्ति—"युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान् महर्षयः । लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयम्भुवेति", न हि प्रादुर्भावसमये विद्यमानाः परमर्षयस्तन्नित्यतां संशिश्यिरे, । न चर्षीणां सर्वेषामनाश्वास्यतां प्रथयन् कश्चिदाश्वसनीयः, न हि सर्वे लोकमनाश्वास्यज्ञानानोऽभिदधानो वा प्रेक्षावतामपेक्षणीयश्च वा स्यात् व्यवहाराय वा पर्याप्नुयादिति वेदनित्यतापक्षमाक्षिपताऽपि परमर्षिभिः सस्मरिरे वेदा इत्यगत्याऽङ्गीकरणीयमापन्नं, न चेतोऽन्यद्वेदनित्यतावादिनोऽप्यभिमतं नित्यत्वं, यत्प्रतिसर्गं समानानुपूर्वीकतया तपःसम्पत्समृद्धैर्वृद्धैः परमर्षिभिः स्मर्यमाणत्वं, तच्चेद परोऽप्यङ्गीकरोतीति चिरप्रवृत्तवाचास्विवाचिरप्रवृत्तास्वपि वाचासु समानो वेदत्वव्यवहार इति सिद्धान्तसिद्धम् ॥

तथैव श्रुत्याम्नायत्रयीवेदादिपदव्यपदेश्यो ऽपौरुषेयाक्षरराशिरवान्तरानेकभिदाप्रविभिन्नोऽपि प्रथमतो मन्त्रब्राह्मणभेदभिन्नस्तत्रत्यानामेव च क्रियापराणामनिर्णीतार्थवाक्यानां निर्णयाय प्रवृत्तेव षोडशाध्यायी पूर्वमीमांसा ॥

ध्यते । परमिदं द्वादशाध्यायीपर्यन्तमेव मिलति अथ संकर्षकाण्डस्य वार्त्तिकं वर्त्तते न वेति नावधारयितुं पार्यते परं तु शाबरभाष्यं सङ्कर्षकाण्डपर्यन्तं साकल्येन जैमिनीयसूत्रार्थनिरूपणपरं प्राणायि शबरस्वामिभिरिति भाट्टचन्द्रिकाद्वारा सम्यगवगन्तुं शक्यं यतस्तत्र तत्र सङ्कर्षसूत्राणि व्याचक्षाणेन ग्रन्थकृता शाबरं साङ्कर्षभाष्य ग्रन्थतः सद्वाक्यानेकस्थलेषूद्धृतम् ॥

तदेवं संकर्षव्याख्यानमुपलभ्यमानं भाट्टचन्द्रिकैव श्रुतं च शाबरम् । अपरे तु शास्त्रदीपिकानन्तदेवभाट्टकुतूहलप्रभृतयो ग्रन्था न सङ्कर्षान्तमुपलभ्यन्ते किन्तु द्वादशाध्याय्यन्तमेव ।

यद्यपीदं पूर्वमीमांसाशास्त्रं न्यायशास्त्रमिव न युक्तिग्रन्थि-कठिनं सुविस्तारतरं च, नापि वेदान्तशास्त्रमिव प्रतिपदं विप्रतिप-त्तिपदं संशयशतसमुत्थानसंभवमनेकप्रस्थानमथ परस्परतसुकठिनग्र-न्थग्रन्थिलं च, अतः सम्भाव्येतास्य प्रणाशः किन्तु अस्त्येतद् वेदा-ध्ययनसापेक्षं कर्मकाण्डोपजीव्यं चेति कालमहिम्ना वर्णाश्रमधर्मवि-लोपे वर्णाश्रमोपजीव्ये ब्रह्मचर्ये सर्वथा विलोपमुपेयुषि उपजीव्ययोः कर्मकाण्ड-वेदाध्ययनयोर्विलोपेन तस्य प्रणाशो यदद्य प्राचां मीमांस-कानां नामापि नावधारयितुं पार्यते—प्रभाकरगुरूणां तौतातिकानां च न कश्चिद् ग्रन्थ उपलभ्यते केवलं तदीयं मतमुपलब्धेषु ग्रन्थे*षूत्था-पितमिति कथञ्चिदवगम्यते । सोन्दलस्य तु मीमांसकतया नैयायि-कग्रन्थेषु प्रसिद्धस्यापि उपलब्धपूर्वमीमांसाग्रन्थेषु मतोल्लेखोऽपि न विद्यते ॥

---

* तच्छिष्येण शालिकनाथेन शालिकनाथीय वा वा पञ्जिकानाम्ना वा निर्मि-तो पूर्वग्रन्थो मिलति ।

केचित्पुनर्निरर्गलसगरखनिपुणाः कुमारिलमेव तुतातभट्ट मन्यन्ते । तद्यथा

प्रबोधचन्द्रोदयनाटकेऽपि द्वि २ अङ्के श्लोके २ ।

नैवाश्रावि गुरो*र्मतं न विदितं तौ†तातिक‡ दर्शनं तत्त्व ज्ञातमहो न शालिक§गिरां वाचस्पतेः का कथा । सूक्तं नापि महोदधेरधिगतं माहा||व्रती नेक्षिता सूक्ष्मा वस्तुविचारणा नृपशुभिः स्वस्थैः कथं स्थीयते ॥ इत्युक्तम् ।

एतेन टीकोक्तव्याख्यानेन तुतातः कुमारिलभट्ट इति गुरुश्च प्रभाकर इति, शालिकपञ्जिका च प्रभाकरमतावलम्बिना परेषां ग्रन्थ इति स्फुटं सिध्यति । एवं च तातः पितरि पुत्रे चेति प्रकारेण तु.-व्याख्यानास्थितस्तु-शब्दो यस्य तातः अर्थोपदेष्टृतया पितृव्यक्तपस्य तुतातः कुमारिलभट्टस्तदनुयायिनस्तौतातिका इति मन्यन्ते ॥ अयं च पक्षो नास्मभ्यं रोचते यतः कुमारिलभट्टः शाबरे वार्तिकं प्रणिनायेति न तावता तस्य तद्दर्शनमित्याख्यातु यथयम्, अत एव तु इहैव-नैवाश्रावि गुरोर्मतमित्युक्तं न तु दर्शनं, ततश्चाय प्रबोधचन्द्रोदयकारस्य श्रीकृष्णमिश्रस्य तात्पर्यविषयीभूतं तौतातिकं दर्शनमन्यदेवास्ति कौमारिलवार्तिकादिति मन्यामहे अत एव तु सूत्रव्याख्यानप्रणेतृष्वेव शब्दो भवति रामानुजदर्शनं शाङ्करदर्शनं, माध्वदर्शनमिति, न तथा कौमारिलदर्शनमित्यभिद-

---

* प्रभाकरस्य । † कौमारिलस्य ।

‡ यद्यपि प्रबोधचन्द्रोदयस्य मुद्रितपुस्तके माधवाचार्याणां सर्वदर्शनसंग्रहे च तौतातित-शब्द उपलभ्यते तथाऽपि समस्तमनःपाना दर्शनमनयद्य धानकन न वा [illegible] तौतातिक-शब्द पाठस्याप्युपलम्भादयानुगुण्यात्पाश्च एकतौतातिकपदव्युत्पत्तिर्मिथ्या च तुपमधान्नु तत्र तौतातितपदव्युत्पत्ति पाथ पु यदेव कथने तारकादित्यमदनपृथकताऽयं यद्य ॥

§ प्रभाकरमतावलम्बिनाम् । महोदधेर्महभाष्यकारस्य ।

|| पाशुपतमहाव्रतकान् ।

ध्यते, ततश्च तौतातिकं दर्शनं कौमारिलं दर्शनमिति प्रबोधच-
न्द्रोदयटीकायां तौतातिकं दर्शनं कौमारिलमिति प्रयतते न बहु
मन्ये । कथयन्ति च पुरातनमितिहासं—कदाचित्कुमारिलोऽभवदधी-
यानो मीमांसां गुरुगृहे तत्र च कस्यांचित्तदानीमध्याप्यत्वेन प्रचलितायां
जैमिनीयसूत्रव्याख्यायामासीत्पाठः—अत्रापिनोक्तं तत्र तुनोक्तमिति
द्विरुक्तम्—इति, तं च पाठं निरीक्ष्य कुमारिलस्य गुरुर्विसिष्मिये
उत्पन्नं किमिदम्—अत्रापिनोक्तं तत्र तुनोक्तमिति कथं द्विरुच्येत, न हि
द्विरनुक्त्या द्विरुक्तिसंभवः, ततश्च किंचित्कालं सुविचार्यापि नाप निर्णयं
ग्रन्थार्थस्य । सति चैवमुन्मना एव पाठं विसृज्य निर्जगाम गृहाद् गुरुः ।
शिष्यस्तु कुमारिलः, अत्रापिना—अपि—शब्देन अयमर्थ उक्तः, तत्र
तुना—तु—शब्देन उक्त इति द्विरुक्तं इत्येवं रीत्या पदविभागं योजनां
च लिखित्वा गुरुभार्यायै तत्समर्प्य निर्ययौ । गुरुस्तु पुनरुन्मनस्क
एव सायमाययौ गृहं, पत्नी तु पतिमालोक्य श्रान्तचिन्तनश्रमजुषं
लेखमेवार्पयाम्बभूव कुमारिललिखितं पदच्छेदमर्थसमन्वयं च ।

स च *गुरुर्भृशं पिप्रिये शिष्यस्य तादृशीमसाधारणीं व्युत्पत्तिं

---

* पूर्वमीमांसायां गुरुपदेन व्यवहृतः प्रभाकर इति तु शालिकनाथेन स्पष्टं लिख्यते—तथा हि ।

स्वाध्यायविधिवाक्यार्थविचारे प्रथमे मते ।
प्रभाकरगुरोर्दृष्ट्या मीमांसारम्भसिद्धये ॥

इत्यारम्भश्लोकः ।

ऋजुमुखं नाम गुरोराविष्कर्तुं गभीरमपि भावम् ।
शालिकनाथेन कृतं प्रकरणमेतत्प्रसन्नतरम् ॥

एवं च प्रथमप्रकरणान्तश्लोकः ।
द्वितीयप्रकरणस्यादौ च ।

अर्थार्थस्पर्शिताबद्धा यथा शब्दस्य वार्यते ।
प्रभाकरगुरोः शिष्यैस्तथा वक्रो विधीयते ॥

एवं श्लोकः । अत्र च गुरुः प्रभाकर इति न संशयः ।
अत एव गुरु-भट्ट-प्रभाकरा इति पुरुषत्रयतात्पर्येण केषांचिदभिधानमसंगतमेव ।

सरलचित्ततां चावधार्य तेनैतेन तु—शब्दार्थावधारणकौशलेन, गुरु-स्तं कुमारिलं तु—तातम्*वादीदिति श्रद्धोकुमेस्तावदिदं कुमारिल-कौशलं तेन गौरवं गुर्वनुकम्पां च कुमारिले, परं तु नैव तु—तात-भट्टः स तु शबरस्वामिनोऽप्यतिप्राचीन इति पञ्जिकाचिन्तामणि-प्रभृतिग्रन्थव्यासङ्गेन सुज्ञानम् ।

यद्यपि भाट्टदीपिकापदेनैव सङ्कर्षचतुरध्यायी व्याख्यानमपि प्रसिध्यति तथाऽपीयं चतुरध्यायीव्याख्या न भाट्टदीपिका नापि खण्डदेवकृतिः परं तु भाट्टचन्द्रिकाख्या भास्करकृतिश्च । भाट्टदी-पिकाकारात्खण्डदेवादनन्तरं भाट्टचन्द्रिकाकारो गम्भीरनामकब्राह्म-णपुत्रः खण्डदेवकृतिं भाट्टदीपिकां द्वादशाध्यायीव्याख्यास्वरूपां स्वी-यया सङ्कर्षचतुरध्यायीव्याख्यया भाट्टचन्द्रिकाख्यया सयोज्य भाट्ट-चन्द्रिकाख्यामकरोदिति विस्पष्टमस्ति एतद्ग्रन्थान्तिमश्लोकैस्तद्यथा—

> खण्डदेवकृतभाट्टदीपिका लक्षणैः कतिपयैरसम्भृता ।
> इत्युदीक्ष्य बुधभास्करोऽग्निचिद्भारती वरिभराम्बभूव ताम् ॥
> अद्यावधि कृतिरेषाऽद्यन्तविहीनेति दीपिकाख्याऽऽसीत् ।
> षोडशकलाभिरधुना परिपूर्णा भाट्टचन्द्रिकात्वमगात् ॥
> आसीत् षोडशलक्षणी श्रुतिपदा या धर्ममीमांसिका ।
> सङ्कर्षाख्यचतुर्थभागविधुरा कालेन साऽजायत ॥
> गायत्री त्रिपदात्मिकेव विबुधैरद्यापि याप्यठ्यते ।
> तां पूर्णामकरोत्क्रमेण महता गम्भीरजो भास्करः ॥ इति,

* वस्तुतस्तु तुतातभट्टो नाम कश्चनातीव प्रसिद्धः प्राचीनमीमांसक इति गुरुस्तु प्रसादेन तं कुमारिलं तुतातमुवाच चातीरात्मना यथेदानीमपि कश्चन सुप्रौढ पाठ्यते नागाभट्ट मन्यन्ते ।

तस्माद् द्वादशाध्यायीव्याख्या चतुरध्यायीव्याख्या च नैककर्तृका नैकनाम्नी चेति साधु प्रसाधितम् । एतद्व्याख्यानव्यतिरिक्तं सङ्कर्षकाण्डव्याख्यानं नोपलभ्यते केवलं शाबरं सङ्कर्षकाण्डव्याख्यानं ग्रन्थेषूपलभ्यते उद्धाररूपेण, परं तु शाबरं सङ्कर्षव्याख्यानं न केनापि बहुधा ज्ञायते वाऽप्युपलभ्यते वा । मन्ये आधुनिकानां विद्याविद्धुरन्धरविद्वानां देशान्तरीयाणां समाङ्जातीयानामवबोधमानामुद्योगेन विलुप्तप्रायप्रचारमपि साङ्कर्षशाबरव्याख्यानम्—अलवर—जयपुर—जम्मूप्रदेशादिस्थितमहापुस्तकालयेभ्योऽन्वेषणेन लभ्येतेति ।

यतः शाबरसाङ्कर्षव्याख्यानं नातिचिरं विलुप्तप्रचारं भाट्टचन्द्रिकायां तदीयपङ्क्तीनामुद्धारदर्शनात्, अस्ति चायमुद्धारस्तादृशो येनानुमातुं शक्यते यदयं निरीक्षितव्याख्यानेन केनचित्पुरुषेणोद्धृतः पाठ इति । अयं च भाट्टदीपिकाकारः खण्डदेवो जगन्नाथस्य पण्डितराजोपाधेर्मीमांसासु गुरुस्तत्समकाल इति सुनिश्चितं, यतः पण्डितराजः स्वयमाह रसगङ्गाधरे देवादेशाध्यगीष्ट स्मरहरनगरे इति, ।

तस्मात् शाहजहांनाम्नः सुप्रसिद्धसम्राजः प्रेमपात्रं पण्डितराज इति तस्य शाहजहांसमकालता । ततश्च पण्डितराजगुरुणा खण्डदेवेन निर्मितायाः दीपिकायाः पूर्तिस्वरूपा इयं भाट्टचन्द्रिकाऽतिनवीनेति स्पष्टमवगम्यते, तत्काले चेच्छाबरभाष्यपुस्तकं प्रचलितमासीत्तर्हि तत्काललिखितपुस्तकानामेतत्कालपर्यन्तावस्थानस्य सर्वथा सम्भावितत्वेन प्राचीनग्रन्थसमासादनरसिकैः शाबरसाङ्कर्षभाष्यपुस्तकलाभे कृतः समुद्योगोऽवश्यं फलेग्रहिरिति साधु सम्भाव्यते ॥

एतस्याश्चन्द्रिकाख्यव्याख्याया एकं पुस्तकं जडे इत्युपाधिधारिणां श्रीरामचन्द्रशास्त्रिणां पुस्तकालयादवापं द्वितीयं परिव्राजक-

प्रवरतारकाश्रममठस्थपुस्तकागारात्तृतीयं काशीस्थराजकीयप्रधानविद्यामन्दिरपुस्तकागाराच्चैवं पुस्तकत्रयमासाद्यारब्धे मुद्रणे अवधानेन पुस्तकत्रयपाठावलोकने एकमेव त्रिष्वपि पुस्तकेषु मातृकास्वरूपं रामचन्द्रशास्त्रिणः*पुस्तकमवशिष्टे द्वे अपि तत एव लेखिते अतिनूतने अशुद्धिबहुले च इति अतिशयनियततया तदीयलेखपाठादिभङ्गाऽवधार्यात्यन्तं खिन्नमना मुद्रणे नातिपवित्रं सन्दिग्धाक्षरं त्रुटिबहुलं क्वचित् च्युतपाठमेकपुस्तकमपर्याप्तमिति सविशेषमनुस्मृत्य हतप्रायप्रयत्न एवास तथाऽपि काशीस्थेन श्रेष्ठिश्रेष्ठेन श्रीगोविन्ददासगुप्तेन सुमहताऽऽयासेन एकं मद्रासप्रान्तात्सङ्क्षेपशारीरकपुस्तकमानाय्य दत्तं, तदिदं मध्ये द्वित्रस्थलेषु खण्डितपत्रमपि पुस्तकं स्वक्षरं सूत्रवृत्तिविभागवत्, केनचिदधीतं, शोधितं, नातिपवित्रं, प्राप्तमिति बहूपकृतोऽस्म्यस्मिन् मुद्रणकार्ये । ततश्च यत्र मद्रासप्रान्तप्राप्तपुस्तकं विकलं तत्र केषुचित् पत्रेषु एकमात्रेण रामचन्द्रशास्त्रिणां पुस्तकेन मुद्रितपुस्तकमशुद्धं सूत्रमात्रावलम्बेन वृत्तितात्पर्यमवधृत्य, यत्र तु द्वयमपि तत्रोभाभ्यामपि ताभ्यां मुद्रणकार्ये निरवहम् । आशासे च एतस्य मुद्रितपुस्तकस्य प्रचारेणावधृतसङ्क्षेपशारीरकसद्भावाः केचन शास्त्रोन्नयनपरायणाः क्वचिल्लिखितं सङ्क्षेपपुस्तकमुपलभ्य मां कृपयाऽवबोधयेयुश्चेत्तर्हि तदुपसाद्य पुनरपि पाठापपाठाधिकपाठादिनिर्णयं कुर्यामुपस्कुर्यां पुनरपि सङ्क्षेपमुपकुर्यां च जिज्ञासून् अभिमन्येय चात्मानं शास्त्रविघट्टनकृतश्रममिति ।

यद्यपि प्रथमं सङ्क्षेपे टिप्पणीं कर्तुमहं प्रवृत्तस्तदन्वतिप्रममुद्रयं च किञ्चिदादौ तथाऽपि भूयोव्यापारस्य मुद्रणनिर्माणयोर्यौगपद्यम-

* I am grateful to M. M. Gangadhara Śastri of the Sanskrit College Benares, for his kind information as to the existence of the book in the house of P. Ram Chandra Śastri Jare

सम्भावनीयमित्यभिमत्य पुनरुपारमम् । यतिष्ये च पुनर्यथाऽवकाशं तदीयसमापने ।

अस्त्येतदपीह विदुषां विमर्शनीयं यदत्र सङ्कर्षचतुरध्यायीसूत्राणि द्वादशाध्यायीसूत्राणीवयाऽऽल्याताराणि न च वृत्तिविलिखितोऽर्थस्ततोऽवगन्तुमिष्टुं वा यस्य इति परमवैलात्यं, ततश्च सम्भाव्यते कदाचिद् वृत्तिकारेण भास्करेण सूत्रैकदेशा एव प्रतीकतया उद्धृता न तु साकल्येन सूत्राणीति, प्रायो हि विदुषामसकृद् दृष्टचरीयं रीतिर्यत्रैकदेशमुपन्यस्यैव व्याख्यातुमारभन्ते; ततश्च विविधशास्त्रपरिशीलनश्रमजुषो विद्वांसोऽत्र स्वयं परीक्षिष्यन्ते किमेतानि सूत्राणि सकलानि विकलानि वेति । इदमपि चात्रावधेयमस्ति सङ्कर्षकाण्डस्यानां सकलसूत्राणामत्र व्याख्यानमथवाऽधिकरणसूत्राणामेव ।

सर्वे चैतद्विप्रतिपन्नं शाबरसाङ्कर्षोपलम्भेऽनायासेन विवेक्तुं शक्यमिति तदुपलम्भायैवोद्योग आवश्यकः । एवं चैतस्य विप्रतिपन्नत्वमवधार्याधिकरणाद्यनुल्लिख्य विषयसूचनिकास्थाने यथोपलब्धानि सूत्राण्येवालिख्यम् । आशासे च भगवतोयज्ञनारायणस्य प्रसादेन चिरं वैकल्यमुपयातमिदं पूर्वमीमांसाशास्त्रं भाट्टचन्द्रिकोपेतसाङ्कर्षोपलम्भेन वैकल्यं जहदपि शाबरोपलम्भेन सर्वथा साङ्गं स्यादिति । अस्मिं श्चात्र कृतावधानो यदि कश्चन विद्वान् इहत्यो ऽथवा देशान्तरीयः शाबरसाङ्कर्षमुपलभेत मामनुगृह्य सन्दिशेत्तर्हि सर्वसाधारण्येन तत्प्रकाशं कुर्यामिति शम् ।

आश्विनकृष्ण-प्रतिपदि-भौमे । सं. १९५० ।	सत्सम्प्रदायाचार्यः पण्डितस्वामिश्रीराममिश्रशास्त्री, वाराणसीनिवासनिबद्धप्रवृद्धसमादरः । काश्यां दशाश्वमेधे आगस्त्यमुन्याश्रमाश्रमः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

सङ्कर्षकाण्डस्थसूत्रसूचनिकापत्रम् ।

जैमिनीये सङ्कर्षे त्रयोदशाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ त्रयोदशाध्याये द्वितीयः पादः ।

अथ त्रयोदशाध्याये तृतीयः पादः ।

अथ त्रयोदशाध्याये चतुर्थः पादः ।

अयं च यूपपाद इत्युच्यते ।

अथ चतुर्दशाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथमिष्टकापादः ।

* विकर्षीति पाठः ४२ पृष्ठे मुद्रितः प्रामादिकः विकर्षीत्येव तु युक्तः । कृष्णयजुःसंहितायाः पञ्चमाष्टके तृतीयप्रपाठके पङ्क्तिकर्षी उपदधातीति पाठोपलम्भादस्यसूत्रस्य चयने विधीयमानेष्टकोपधानविधायकतया विकर्षीति पाठस्य तत्प्रकरणपठितत्वेनायमेव वैदिकः पाठो युक्ततर इति प्रतीमि ।

अथ चतुर्दशाध्याये द्वितीयः पादः ।

अयमवदानपादः ।

अथ चतुर्दशाध्याये तृतीयः पादः ।

अथ प्रैषपादः ।

अथ चतुर्दशाध्याये चतुर्थः पादः ।

अयं च होमपादः ।

अथ पञ्चदशाध्याये प्रथमः पादः ।

अयं कालपाद इत्युच्यते ।

अथ पञ्चदशाध्याये द्वितीयः पादः ।

अयमग्निपाद इत्युच्यते ।

* वषट् ते इति तु पुस्तकान्तरे सूत्रपाठः ।

† स्वाहेत्यालेपन इति पाठोऽपि पुस्तकान्तरस्थः ।

अथ पञ्चदशाध्याये तृतीयः पादः

अयं च यज्ञपादो इत्युच्यते ।

अथ पञ्चदशाध्याये चतुर्थः पादः ।

अयं आर्षेयपादो वरणपादो वा ।

अथ षोडशाध्याये प्रथमः पादः ।

होत्रकाध्याये सामिधेनीपादः ।

अथ षोडशाध्याये द्वितीयः पादः ।

निगदपादोऽयम् ।

अथ षोडशाध्याये तृतीयः पादः ।

वषट्कारपादोऽयम् ।

अथ षोडशाध्याये चतुर्थः पादः ।

नमः पूर्वाचार्येभ्यः ।

समाप्तञ्च पूर्वमीमांसाशास्त्रम् ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

शुद्धाशुद्धिसूचीपत्रम् ।

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
याथे	याथे	६	१२
त्वय	त्वैव	६	१६
नाहेति	नार्हति	६	४
यस्या	यस्या	१०	७
यनु	यन्नु	११	७
सोम्भुवा	सोव म्भुवा	२४	१७
पाम्न	पाम्ने	३७	१३
प्रक्रान्तार	प्रक्रान्ता	३८	८
दाघामि	दाधामि	३६	७
दत्ताादि	दत्तादि	४०	१
हित	हित	४४	१४
पत्तेः	पत्तो	४६	२५
पूर्वपाप	पूर्वपाप	४७	१८
मिध्य	मिध्य	४८	१०
हन्ता	हन्तां	५५	२
स्यस्या	स्यस्या	५६	८
स्यास्वे	स्यस्वे	५६	१६
यस्य	यस्य	६२	२
देवतास्त्या	देवत्या	६४	१६
सोमसुत्या	सोमसुत्या		
पयोप्रयो	प्रयो	७१	८
स्यामेप्या	सामेप्या	७१	२१
पं पाम्न	पे पाम्न	७२	१६
अनिष्टापयपयस्य	अनिष्टापय यस्य	७२	१८
मभिम	मभिमं प	८०	११
वैराजास्य	वैराजस्य	८६	७
स्योर्वेदो	स्योर्वेदे	६४	१
कस्य	कस्य	६५	२
यो	यो	६५	२
म प्रियां	प्रियिकां	१०८	१४
वाहनस्य	वाहनस्य	१०६	८
शूद्रस्यति	शूद्रस्येति	११३	१४
वोढाय	वोढ्य	१२२	३
मिवाद्दनं	मिवायाद्दनं	१२५	१४
स्वाद्व	स्वाच्च	१२५	१५
धात	धात	१२५	२३

॥ श्रियै नमः ॥

श्रीपतये नमः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

प्रणम्य जैमिनिमुनिं खण्डदेवस्तथाविह

अनुग्रहाय मन्दानां सङ्ग्रहोऽयं विधीयते ॥ १ ॥

अथ पूर्वमीमांसाया अवशिष्टा संकर्षण-संकर्ष*काण्ड-पदद्वयव्यपदिष्टा
चतुरध्यायी भाट्टदीपिकानामकव्याख्यासंवलिता आरभ्यते।

ॐ अविघ्नमस्तु ॥ एवं द्वादशभिरध्यायैः प्रकृतिविकृतिभेदेन कति-
पयान् न्यायान् संशोध्य तैरेव न्यायैरितस्ततो विप्रकीर्णान्वेदवाक्यार्थो-
नैदम्पर्येण सम्यग् निष्कृष्य निर्णेतुमेषा चतुरध्याय्यारभ्यते। अत एव
संकर्षे न प्रत्यधिकरणं सङ्गत्यपेक्षा ॥

सू० अनुयजतीति ॥ १ ॥

ज्योतिष्टोमे सोमस्याग्ने। वीहीत्यनुयजतीति श्रुते वाक्ये सोमया-
गोत्तरैयेन मन्त्रविधिः। इति-शब्देन करणत्वस्यानु-शब्देन पश्चाद्भाविनः
कार्यस्य चोक्तिः। यागोत्तरमनुमन्त्रणं वा विधीयत इति प्राप्ते यजिश्रु-
त्योपस्थितस्य यागान्तरस्यैव सोमयागोत्तरकालविशिष्टस्य विधिः। तस्मा-
दनुवषट्कृतं देवतानां तृप्त्या इति तृप्त्यर्थतावादस्यान्यथाऽनुपपत्तेः ॥

---

* यथा चैतस्याः संकर्षण-संकर्ष-काण्डपदेन व्यवहारस्तथा निरणैषाम शास्त्र-
दीपिकाभूमिकायाम्। श्रीभाष्ये तृतीयाध्याये तृतीयपादे प्रदानाधिकरणे श्रीभाष्यकाराः
"तदुक्तं सांकर्षणे 'नाना वा देवतापृथक्त्वा'दि' ति सूत्रमुद्धरन्तः संकर्षकाण्ड सकर्षण
काण्डपदेनापि व्यवहरन्तीत्युभयथाऽपि व्यवहारः। यद्यपि शाङ्करभाष्यादिषु नाना वा
देवता पृथग् ज्ञानादिति पाठ उपलभ्यते, उपलभ्यते चानन्दज्ञानादिकृतभाष्यव्याख्या
नेऽपि तथा पाठसमादरः, तथाऽपि श्रीभाष्यस्थं नाना वा देवतापृथक्त्वादिति, शाङ्कर
भाष्यस्थं नाना वा पृथग् ज्ञानादिति चार्थकथनमात्रं न तु सूत्रानुपूर्वीनिर्देशः सङ्कर्षे
देवताकाण्डे चतुर्दशाध्याये तृतीयपादे "तथा पृथक्" इति, "नाना वा इति च पृथक्-
सूत्रद्वयानुपूर्वीदर्शनात्। तदिदमये चतुर्दशे स्फुटमिति नेह बहु प्रपञ्च्यते इति ॥

† यद्यपि संकर्षचतुरध्यायी अवतरणाभिर्भिर्व्याख्याता तथाऽपि न तद्भाष्यमु
पलब्धुमीश्महे इति साम्प्रतमतिकष्टेन प्राप्तमिदमेव प्रकाशयामः।

सू० स द्रोणकल*शात् ॥ २ ॥

सोऽयमनुवषट्कारो†द्रोणकलशस्थद्रव्येण यष्टव्यः, तस्य ध्रौ‡वाज्यवत् सर्वार्थत्वात् द्रोणकलश प्रकृत्येषा वा §एतेषां योनिरिति श्रुतेः । न सर्वं जुहोतीति वचनलब्धस्य सोमयागद्रव्यशेषस्य भक्षणार्थतयाऽप्युपपत्तेरिति प्राप्ते भवत्वनुवषट्कारस्यापि पूर्वोक्तशेष एव द्रव्यम् । तस्या वा यया यदनुवषट्कारः तस्याभव इति पूर्वद्रव्यसमापकत्वश्रुत्यविरोधात् स उ एव सोमस्य स्विष्टकृद्भाग इति श्रुत्याऽनुयागस्य स्विष्टकृद्भागत्वेन प्रतिपत्तित्वावश्यम्भावाच्च, एतेन साविते नानुवषट्करोति न भक्षयतीत्यपि लिङ्गमुपपन्नम् ॥

सू० तन्त्रं प्रदानम् ॥ ३ ॥

तस्यार्थवादसहकृतमन्त्रवर्णसमर्पिताग्निस्विष्टकृद्देवताकतया दार्शपौर्णमासिकस्विष्टकृद्वदेव तन्त्रेणानुष्ठानमिति प्राप्तेऽनु-शब्देन तत्तदभ्यासोत्तरकालविधानेन तस्य चाव्यवहितस्यैव स्वरसतः प्रतीतेरावृत्तिः । न च पृषदाज्यवत्पात्रान्तरे स्थापनम् । एकदेवद्रव्यकत्वेनाप्रयोजकत्वात् । एतेन द्विदेवत्यर्तुग्रहादिष्वनुवषट्कारनिषेधोऽप्युपपन्नः । एवमेव भक्षाणामप्यावृत्तिरुपपादनीया ॥

सू० शामित्रं तीर्त्वा ॥ ४ ॥

वाजपेये प्राजापत्यानुपाकृत्य तान्पर्यग्निकृतानुत्सृजते ब्रह्मसाम्न्याऽऽलभत इति श्रुतयोः ||पर्यग्निकरणसं¶ज्ञपनयोर्मध्यवर्त्तिपदार्थ. *शामित्रदेशं

---

* लोके कलश-शब्दस्य दन्त्योपधत्वेऽपि वेदे तालव्योपधपाठ एव साम्प्रदायिकः । शुक्लयजुःसंहितायां एकोनविंशाध्याये २७ मन्त्रे वायव्यैर्वायव्यान्याप्नोति सतेन द्रोणकलशमिति तालव्योपधपाठदर्शनात् ॥

† जुहूसदृशे महापुष्करे द्वे पात्रे ते द्रोणकलशपदवाच्ये ॥

‡ ध्रुवानामकपात्रस्थेनाज्येनेत्यर्थः ॥

§ तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयानुवाके द्रोणकलश आधवनीय इति ॥

|| दक्षिणावामसमन्तात्प्रादक्षिण्येनोल्मुकस्य परिभ्रमणं पर्यग्निकरणमित्युच्यते ॥

¶ उपाकरणानन्तरं प्रतीचीनाग्रमुदीचीनपादं पशुं धारयित्वा शमितारः संज्ञपयन्ति श्वासरोधेन पशोर्मारणं संज्ञपनमित्युच्यते ॥

* आग्नीध्र आहवनीयसमीपे उल्मुकं निधाय यथाऽऽगतेन पुनः पर्येति तदनन्तरं प्रतिप्रस्थाता उपवेषेण पुरः पशार्द्धत्वादुदीचोऽङ्गारान्निरूहति स शामित्रो धर्मा

प्रति प्रापण, स च क्रतुपशुभि. सह *प्रातःसवन एव कार्यं । अधिगुप्रैषस्य तदानीमेव वक्तव्यत्वात् । अन्यथा प्रैषस्यावृत्त्यापत्ते. । निष्ठाप्रत्ययोक्त स्योत्सर्जनपूर्वत्वस्य व्यवधानेऽपि भुक्त्वाऽऽगत इत्यादाविवाविरोधात् । यूपादुन्मोचनमेव वोत्सर्गपदार्थ इति कार्ष्णाजिनेर्मतेन प्राप्ते यूपादुन्मोचनादिप्राणवियोगान्तव्यापारस्यैकपदार्थत्वात्संज्ञपनकरणकभावनाया सेतिकर्तव्यताकाया एवालम्भविधिनोत्कर्षादुत्सृजतिस्तद्व्यापारोपक्रम-मनुवदतीति क्त्वा-प्रत्ययोक्तमव्यवहितपूर्वत्व न बाधनीयम् । अधिगोरप्या-वृत्तिर्मनो ‡ तादेरिव युक्तेवेत्युक्तम् ॥

स्तौति मन्त्रेण सावित्र दक्षिणया द्वारा दक्षिणेन विहारं प्रपद्य यजमानमग्रपानामन्तरत आहरन् स्वयं पश्चिमेनैत्य दक्षिणमुत्तरेण चात्वालोत्करावुदगत्वा शामित्रप्रदेशाय निदधाति अयं निहितोऽग्निः शामित्र इत्युच्यते । यश्च उद्धारमसिवत् स्वयं दक्षिणहस्ते धारयन् स्कन्दयेद्वा उत्तराभिमुखस्तिष्ठति अध्वर्युणा आश्रवणे कृते अस्तु-श्रौषडित्युपर्यपदं मध्याज्वारणकपक्षत्याश्रावण करोति स आग्नीध्र इति अग्नीदिति चोच्यते ।

* अध्वर्युः अग्निर्मूर्धा दिव इत्यनयाऽऽहुतिं हुत्वा इन्द्राहुतौ व्याहृतीश्च हुत्वाऽऽप्रयाशस्तु प्रसुहि । तेन उपस्तस्युक्ते मते यथा प्रकृते ते सर्पन्ति समिष्ठन्ते प्रातःसवनम् अथ प्रातःसवनमित्यारभ्यैतदन्तं कर्म प्रातःसवनमित्युच्यते ॥

† अधिगुप्रैषार्थो मैत्रावरुणप्रैषोऽभिहितः स च होताऽधिगुमन्त्रात् । दैव्याः शमितार' इति । अधिगुप्रैषमन्त्रस्तु । दैव्याः शमितार उत मनुष्या आरभध्वम् । उपनयत मेध्या दुरः । प्रयावदस्य मेधपतये तमाशस्त अन्त । अत्र शमितारः-विशसनकर्तारः ते च द्विविधा दैवका मनुष्यरूपाश्च ते यत्र सम्बोध्यन्ते हे दैव्याः शमितारः । अपि च हे मनुष्याः शमितारः यूयमुभयेऽपि पशुमारणं कर्म कर्तुमारभध्वम् इत्यर्थ इति साम्प्रदायिकाः ।

‡ मनसा उता रक्षिता सर्वदेवे प्राधिता देवता "मनोता" इति तैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये सायणाचार्यः तत्रैव मनोता-"अग्निर्मनोतेत्युच्यते अग्निर्वै देवानां मनोतेति" श्रुतः तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके दशमानुवाके । "त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतेति श्रुतश्च तैत्तिरीयसंहितायां च षष्ठकाण्डे तृतीयप्रपाठके नवमानुवाके प्रयोगः आलब्धस्य मनोपक्रामति मनोतायै हविषोऽवदीयमानस्यानुब्रूहीति ॥

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकाया प्रथमाध्याये दशमखण्डे मनोतायै हविषोऽवदीयमानस्यानुब्रूहीत्याहाध्वर्युः त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतेति सूक्तमन्वाह तदाहुर्यदन्यदेवत्य उत पशुर्भवत्यथ कस्मादाग्नेयीरेव मनोतायै हविषोऽवदीयमानस्यान्वाहेति तिस्रो वै देवानां मनोतास्तासु हि तेषां मनांस्योतानि वाग्वै देवानां मनोता तस्यां हि तेषां मनांस्योतानि गौर्वै देवानां मनोता तस्मिन् हि तेषां मनांस्योतान्यग्निर्वै देवानां मनोता तस्मिन् हि तेषां मनांस्योतान्यग्निः सर्वा मनोता अग्नौ मनोताः सङ्गच्छन्ते तस्मादाग्नेयीरेव मनोतायै हविषोऽवदीयमानस्यान्वाहेति ।

सू० क्रत्वङ्गं वा ॥ ५ ॥

अ*ग्निं चित्वा सौत्रा†मण्या यजेतेति संयोगस्य कालार्थत्वाभावात्स्थण्डिलरूपद्रव्यार्थत्वमाराडुपकारकाणामपि पवमानहविषां द्रव्याङ्गत्वदर्शनात् ।

श्येनचितिं चिन्वीत ‡स्वर्गकाम इति फलार्थायाश्चितिक्रियाया आकाङ्क्षया तदङ्गत्वमेव वेति प्राप्ते सन्निपातिनोः स्थण्डिलचयनयोराराडुपकारकानाकाङ्क्षतया तत्संयोगात्क्रतुस्तदाख्य इति न्यायेन साग्निचित्यक्रतेरिव चिनोत्यर्थत्वात्क्रत्वङ्गं सौत्रामणी वैमृधवत्क्रतोरनन्तरमेवानुष्ठेया ॥

सू० चयनाङ्गं वा ॥ ६ ॥

§रुद्रो वा एष यदग्निस्तस्य तिस्रः शरव्याः प्रतीची तिरश्च्यनूची ताभ्यो वा एष आवृश्च्यते योऽग्निं चिनुतेऽग्निं चित्वा तिसृ‖धन्वमयाचितं ब्राह्मणाय दद्यात्ताभ्य एव नमस्करोत्यथो ताभ्य एवात्मानं निष्क्रीणीते इति श्रुतं तिसृधन्वदानमपि पूर्वन्यायेन क्रत्वङ्गमिति प्राप्ते स्थण्डिलस्यैव रुद्रत्वात्तदीयशरव्याभिरग्निचित आव्रश्चनमेतद्दानेन ताभ्य आ-

---

* तैत्तिरीयसंहितायाः पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके तृतीयानुवाके ।

† सप्तमीहविर्यज्ञसंस्था पशुप्रधाना सौत्रामणीशब्देनोच्यते सा द्विविधा एका कौकिली अपरा चरका अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेतेत्यादावङ्गत्वेन पूर्वमाया चरकैव ।

‡ शाखान्तरे तु सुवर्गकाम इति पठन्ति ।

§ तैत्तिरीयसंहितायाः पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमानुवाके धनुर्दानप्रकरणे "रुद्रो वा एष–इत्यारभ्य आत्मानं निष्क्रीणीते" इत्यन्तो मन्त्रः तदर्थस्तु योऽयमग्निः स एष रुद्रः क्रूरदेवः ।"रुद्रो वै क्रूरः" । ६ । २ । ३ । इति ह्यन्यत्राम्नातम् । तस्य च क्रूरस्य तिस्रः शरव्याः शरेषु साध्व्यः प्रत्यञ्च तिस्रः शरव्या । यद्वा हिंसकत्वादिषुरेव शरव्या सा च त्रेधा प्रतीची सम्मुखमागच्छन्ती, तिरश्ची पार्श्वयोर्गच्छन्ती अनूची पृष्ठत आगच्छन्ती चेति । एष इति योऽग्निं चिनुते स एव ताभ्य इषुभ्यो निमित्तभूताभ्य आवृश्च्यते सर्वतः छिद्यते ताभिः प्रहृतो भवतीत्यर्थः । अतस्तत्परिहाराय तिसृभिरिषुभिर्युक्तमेकं धनुः अयाचितमपि ब्राह्मणाय दद्यात् तेन दानेन शाधिकाभ्यः ताभ्य इषुभ्यो नमस्करोत्येव, । अपि च ताभ्य इषुभ्यः सकाशादेव आत्मानं स्वशरीरं निष्क्रीणीते ।

‖ तैत्तिरीयसंहितायाः पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमानुवाके, तिसृधन्वमयाचितमिति यजुः, तैत्तिरीयसंहितायाः प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके एकान्नविंशानुवाके "तिसृधन्वर्दं शुष्कदृतिर्दक्षिणा" तदीयब्राह्मणे च "तिसृधन्वं शुष्कदृतिर्दक्षिणा समृद्ध्यै, । तिसृभिरिषुभिर्युक्तं धनुस्तिसृधन्वं तत्क्षेपाय निर्मिता शुष्कदृतिस्तदुभयत्र देयमिति माधवाचार्याः ।

त्मनो निष्क्रयवादश्चास्य क्रियाङ्गत्व एवोपपद्यते । न च सन्निपातिनोऽङ्गस्याङ्गान्तरं विप्रतिषिद्धं रथन्तराङ्गस्य वरदानस्य दर्शनात् ॥

सू० योऽग्निम् ॥ ७ ॥

यो*ऽग्नि चिनुयात्तं दक्षिणाभीराधयेदित्याम्नातं दक्षिणाभीराधनमपि वरदानवच्चयनाङ्गमिति प्राप्ते दक्षिणाया श्रुतिस्त्वेनानत्यर्थत्वात्तस्याश्च प्रयोगप्रयुक्तत्वाद् दृष्टार्थत्वाच्च क्रतोरेवाङ्गम् ॥

सू० गुणचोदना वा ॥ ८ ॥

प्रकृतितः प्राप्तदक्षिणात एता दक्षिणा भिन्ना एव विधीयन्त इति धेन्वेव प्राकृतीनां बाध इति प्राप्ते राधनस्य प्रीत्युत्पादनरूपत्वाद्गुणविधिरेवायं कल्पसूत्रमूलभूतश्रुतावधिकदक्षिणाविधानादुभयसमुच्चये सिद्धे याऽधिका दक्षिणा सा यथा प्रीतिजनिका स्यात्तादृशी देयेत्यर्थः ॥

सू० उल्मुकहरणे ॥ ९ ॥

वेदे पशावग्निना पुरस्तादेति रक्षसामपहत्या इति श्रुतं पशोः शामित्रदेशनयनकाले वपानयनकाले चोल्मुकस्य नयनं प्रत्याहरणं च तद्वाजपेये प्राजापत्यानां क्रतुपशूनां च कालभेदेन प्रचारादावर्तेत, उभयेषामपि राक्षसापहननस्यावश्यकत्वादिति प्राप्ते रक्षोऽपहननश्रुतेरर्थवादत्वेन श्रपणार्थताया एवोचितत्वात्कालान्तर आनीतस्यापि श्रपणार्थत्वानपायात्तन्त्रम् ॥

सू० अभितः ॥ १० ॥

स्वाहा† देवेभ्योदेवेभ्यः स्वाहेत्यभितो वपां जुहोति पुन‡रूर्जा,स-

---

* तैत्तिरीयसंहितायाः पञ्चमकाण्डे पष्ठप्रपाठके अष्टमानुवाके ।

† तैत्तिरीयसंहितायास्तृतीयाष्टके प्रथमप्रपाठके पञ्चमानुवाके तृतीयम् पदले, स्वाहा देवेभ्य इत्यादि ॥

‡ "पुनरूर्जा सहरय्येत्यभितः पुरोडाशं माहुती जुहोति" तैत्तिरीयसंहितायाः प्रथमाष्टके ।

दरय्येत्यभितः *पुरोडाशमाहुती जुहोतीत्यादावभितोऽर्थं निधेहीत्यादा-
विव देशवादः, अभित इत्यस्य प्रतिसम्बन्धिनि पदे द्वितीयाविधानाद्यथा
वपा पुरोडाशस्य मध्यतोभवति तथा जुहुयादित्यर्थं इति प्राप्ते कर्मण
एव पूर्वं प्रक्रान्ततया वपापदस्य तद्द्रव्यकयागपरत्वात्तत्पूर्वापरकालवादो-
ऽय, न च लक्षणा दोषः । "अभितश्च" इति सूत्रेणैव तदनुमतेः । किञ्च
अभितःपदस्योभयत इत्यर्थकस्य देशवादे कतरयोर्दिशोर्ग्रहणम् । अनियमे
विकल्पापत्तिः । कालवादे तु पूर्वापरयोर्द्वयोरेवोपस्थितेर्न क्षतिः । अत
एव देवेभ्यः स्वाहेत्युपरिष्टादिति श्रुत्यन्तरे व्यक्तः कालवादः ॥

सू० हविष्कृत् ॥ ११ ॥

हविष्कृदेहीति मन्त्रे हविष्कृत्पदेनाध्वर्युरुच्यते । हविष्करणस्या-
ध्वर्यवत्वात् मन्त्रस्तु परेण प्रयोज्यः । प्रैषेषु च पराधिकारात् । वाग्दे-
व्येव वा हविष्कर्त्री । वाग्वै हविष्कृद्वाचमेव तदाह्वयतीति वाक्यशेषात् ।
न चैतत्पक्षे आज्यौषधसान्नाय्यानामविशेषेण देवी कर्म्मोपपद्यत इति
वाच्यम् । पशुपुरोडाशे हविष्कृता वाचं विसृज्य पशुं विशास्तीति श्रवणे-
नौषधमात्रहविःकर्तृत्वावगतेः । आज्यनिर्वापस्य पूर्वं वृत्तत्वेन तदर्थमाहू-
ताया वाग्देव्याः पुनराह्वानाभावेन वाग्विसर्गे हविष्कृत्पदकालिकत्वविध्य-
नुपपत्तेः । न च शास्त्रान्त्याधिकरणन्यायेन प्रैषावृत्तिः । एतत्पक्षे पैवस्या-
दृष्टार्थत्वेन प्रयाजानामिव प्रसङ्गोपपत्तेः । तस्मादौषधहविष्कृद्वाग्देव्येवेति
प्राप्ते पत्न्येव हविष्कृदुपोत्तिष्ठति देवानृषीन्पितॄन्त्साभिद्रुत्या वदन्तीति
वाक्यशेषात् दृष्टार्थत्वाच्च वाचो हविष्कृत्त्वमर्थवादमात्रम् ॥

सू० नयने ॥ १२ ॥

च†मसाध्वर्यूणामिव प्रचरणाभावाद्धविर्नृ–पदेन यौगिकवृत्त्या-
एतावन्तमाधारो यः कश्चिदभिधीयत इति स्थितं तृतीये । न च अभि-

---

* मध्यतोऽवधेन शिरस्य पिष्टपिण्डस्य चतुर्थन्तदेवतानामपूर्वकार्यमिति पदा-
न्तेन मन्त्रेण अभिघर्मनामन्तरकूर्मपृष्ठाकारे कृत्वे पुराडाशवदवार्यं तत् । "यथापस्य
मध्यतोऽभितश्च" इत्युत्तरकर्मप्रकृतिं कूर्मस्येव प्रकृतिं चतुरश्रमार्दं करोति ।

चतुर्गो नुष्टुष्ट्या अनुष्टुप्कृति न चापुच्छवर्तिनोऽथ किं तु पशाय पूर्वस्य
प्रकृतिरिव भवति तथा करोति ।

† तैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वादशप्रपाठके नवमानुवाके चमसैदो
नाट चमसाध्वर्यव इति सायनाचार्यः ।

तारोवहद्यः कार्यः । शमितारो नयन्तीति विधेः शमितार उपेतनेत्यादिमन्त्रेष्वपि बहुवचनदर्शनादिति प्राप्ते शमितुरेकत्वेऽप्यन्येषामपि पशुना सह शामित्रदेशगमनदर्शनाच्छमितृसाहित्यमात्रेण सर्वेषां शमितार इति निर्देशः । विनिपद्योद्गातार इत्यनुद्गातृसाहित्येन प्रयोगदर्शनात् ॥

सू० मनुष्याः ॥ १३ ॥

ते सह गन्तारो ये केचन भवेयुः । दैव्याः शमितार आरभध्वमुत मनुष्या इति मन्त्रे तु ऋत्विग्भूतदेवप्राये पाठेनोपसंहारादिति प्राप्ते ऋत्विज एव स्युः । तेषामुल्मुकनयनादिविहितकर्मार्थं गमनस्य क्लृप्तत्वात् । कर्मासंबद्धेषु तत्कल्पने मानाभावात् ॥

सू० शमिताऽन्यः ॥ १४ ॥

दैव्याः शमितार इत्यारभ्य शमितारो यदत्र सुकृतं कृणवतेत्यन्तं यावन्तः पदार्थाः कर्तृत्वेन कीर्तितास्ते सर्वे गमनक्रियान्तर्भूता एव । तद्बहिर्भूता अपि सामर्थ्यलक्षणात्तद्गतमतिकानिवारणादयोऽपि तथा । तानेनात् श्रौतानार्याश्च पदार्थानेकः सह गन्तृभ्योऽन्यः शमितैव कुर्यात् । उन्नीयभक्तिगानमुद्गातेवेति प्राप्ते श्रौतानेव स कुर्यात् । आध्वर्यवसमाख्याते वेदे समाम्नातानामध्वर्योरेव कर्तृत्वावश्यभावात् । आर्येषु त्वनियमः । न च पराङावर्तते ऽध्वर्युरिति वचनविरोधः । तस्य प्रथमाध्वर्युपरत्वात् । इतरमन्यस्तेषामिति न्यायेनाध्वर्युगणस्यान्यतमस्य शमितृत्वेऽपि समारोपपत्तेः ॥

सू० संज्ञपने च ॥ १५ ॥

हिंसारूपे सज्ञपने न हिंस्यादिति निषेधेनान्यः सौनिक एव कर्ता स्यादिति प्राप्ते वातं प्राणमन्ववसृजतादित्यादिमन्त्रैस्तस्यापि गमनान्तर्भावात्तदंशे समाख्यायाधायोगात्तत्राप्यध्वर्युगणस्य एव कर्ता स्वधिते मैनं हिंसीस्तस्मात्क्रत्ववधोऽवध इत्यादिलिङ्गदर्शनेनास्य पापजनकत्वाभावात् । भाष्ये तु चतुरधिकरणीयमेकीकृत्य व्याख्याता । लिङ्गदर्शनाच्चेति परमसूत्रं तु सर्वसाधारणमेव यतं इषिः शमितरिति प्रैषे सति अन-

मिति त्रि प्रत्याहेति लिङ्गश्रमनश्रयणयोः समानकर्तृकतां बोधयतीति व्याख्यातम् । अपणस्य प्रकृतावध्वर्युकर्तृकत्वादिनिश्चयादिति तद्वाशय । परं त्वेवं न्यायः सोमान्तर्गतपशुष्वेव । वपायागेऽध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोर्व्यापृतत्वेऽपि तृतीयस्याध्वर्योः सत्त्वात् । आवपाहोमाद्वपोद्धरणबिलस्य पापिनाच्छादनस्य शमितृकर्तृकत्वाम्नाननिर्णोद्धात् । निरूढादिषु त्वनायत्त्याऽन्य शूद्रादिः शमिता स्यात् । अत एवाधे च वैकर्तस्य क्लोमा च शमितुस्तद् ब्राह्मणाय दद्याद्यद्यब्राह्मणः स्यादिति लिङ्गात्स्वत्रपनसूत्रेऽन्यपदानुकर्षण तावन्मात्रे त्वन्य एव कर्तेति सुव्याख्य याज्ञिकाद्यविरोधाय ॥

इति सकर्प भाट्टदीपिकायां त्रयोदशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥१॥

अथ त्रयोदशेऽध्याये द्वितीयः पादः ।

सू० पत्नीम् ॥ १ ॥

पत्नीं सन्नह्याज्येनोदेहीत्यध्वर्युकर्तृकप्रैषे पत्नी-शब्दस्य प्रतिमन्त्रन्निवेशमपेक्ष्य स्वार्थापरस्याप्रकृत्वे*नाशीर्वा एष आत्मनो यत पत्नीत्याम्नानाद्गुम्नत्योरेकाकारकापन च हकर्मसु पत्न्येव निपुणा मदपेक्षयेति लौकिकवाक्य इव वक्तुर्भार्याया इव बोधादध्वर्युभार्याया एव सन्नहनम् । आस्यफलस्यावेत्स्तूपकारकत्वसम्भवादिति प्राप्ते सन्नहनी पत्नी सुकृतेन गच्छतामिति मन्त्रवर्णाद्यजमानपत्न्या एव फलभोक्तृत्वादध्वर्युकर्तृकेऽपि तस्मिन्पत्नीपदेन यजमानाया एव बोधदर्शनात्तस्या एव संस्कारः । †यस्य पत्नी त्वन्यनालम्भुका भवति तामपरुध्य यजतेति लिङ्गाच्च । अध्वर्युभार्यापराधस्य स्वभार्यमिहुत्यन पुनर्विधानायोगात् ॥

* तैत्तिरीयसंहितायां षष्ठकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठानुवाके षडायस्य द्वि-

† तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयकाण्डे सप्तमप्रपाठके नवमानुवाके यस्य पत्न्यादित्यादि' इत्याद्यनुष्ठाने यस्य यजमानस्य पत्नी अनालम्भुका स्याद् यागाय अयोग्या भवति तस्यादोषस्य परिहाराय कथं सक्ता भागा' प्रोक्त-विनश्यति दम्पती हि कर्मणः कर्तारौ तत्र स्त्रियाः कर्मायोग्यत्वादहरहर्वा तदानीं हानिपरिहाराय तां स्त्रियम् अपरुध्य च दूरे स्थाप्य अपरुध्य बहिरन्तर्गदितयाद्गुणं मन्त्रेण स्तोत्या यजेत इति मनि विद्याहृदयभाष्य शाब्दार्थार्थोऽर्थ ॥

सू० एवं वा ॥ २ ॥

पत्न्याः संनहनेन अन्तौ* सा कुर्यादिति विधावेकत्वस्योपादेयविशे-षणत्वेन विवक्षितत्वादौदुम्बरीसंमानवदेकस्यामपि विधेश्चरितार्थ्यादे-कैव या काचिद्यजमानपत्नी संनह्येति प्राप्ते सर्वासामपि संनहनादिसं-स्काराः कर्त्तव्याः । कर्तृत्वाविशेषात् । फलाधानांशप्रयुक्तत्वेन सन्निपाति-त्वाच्च । ग्रहवत्संस्कार्यस्याविशेषेण संख्याया अविवक्षितत्वाच्च । पत्नी-प्रातिपदिकस्य यज्ञस्वामिमात्रवाचित्वाच्च ॥

सू० भूयांसि कर्माणि ॥ ३ ॥

ऐन्द्राग्नाः षड् यागाः काम्या †याज्यानुवाक्यायुगले तु द्वे एवाम्नाते तत्राद्यं युगलमाद्यस्य कर्मणोऽङ्गं निर्विवादम् । अन्यत्तु युगलं पञ्चाना-मपि कर्मणामङ्गम् । युगलद्वयं वा पुनः पुनरावर्त्य त्रिरनुवाकपाठे तदन्तर्ग-तमन्त्राणामिव दण्डकलितवद्विषमाणामेकं समानामन्यदङ्गमिति प्राप्ते समं स्यादिति न्यायेनाङ्गिनामङ्गयोश्च विभागे सत्याद्यत्रयस्याद्यमन्त्यत्र-यस्यान्त्यमङ्गमिति स्वस्थानविवृद्धिः ॥

सू० भूयांसो मन्त्राः ॥ ४ ॥

दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशपिण्डविभागे यथाभागं व्यावर्त्तेथां भगो वां विभजत्वित्यादयो बहवो मन्त्रा आम्नाताः । ते सर्वेऽपि समुच्चित्य विभजनेऽङ्गानि अन्यतमग्रहणे विनिगमनाविरहात् । एकस्य विनियोगे अन्यस्याकाङ्क्षाया अशान्तेः ॥ अनेकेषामङ्गिनामेकस्मिन्नङ्गे समुच्चयवद्वैप-रीत्यस्यापि न्यायतौल्येन सिद्धेरिति प्राप्ते कृतस्य प्रकाशनस्य पुनः करणास-म्भवान्मन्त्राकाङ्क्षायाश्च विकल्पेन विनियोगेऽपि शान्तेस्तां चतुर्भिरादत्त इत्यादिलिङ्गाच्च विकल्पेन विनियोगः ॥

सू० ऐन्द्रम् ॥ ५ ॥

‡सांनाय्य प्रकृत्य श्रूयते । न§ दारुपात्रेण दुह्यादग्निवद्धि दारुपात्रं

---

* कृतोऽपकुर्यादिति पा० ।

† पुरः पूर्वम् यागाद्देवतामनुकूलयितुं या अनुच्यते इति व्युत्पत्त्या पुरोनुवाक्यापदमनुवाक्यापदं च ऋग्विशेषबोधकम् ।

‡ तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयानुवाके सांनाय्य

यद्दारुपात्रेण दुह्याद्यातयाम्ना हविषा यजेताथो खल्वाहुः पुरोडाशमुखानि वै हवींषि नेत इतः पुरोडाश हविषो यामोस्तीति काममेव दारुपात्रेण दुह्यादिति, अत्राग्नेयपुरोडाशोऽग्निदेवत्यः दारुणोऽन्तराले. सत्त्वेन दाह-सन्तुपयसोऽप्यग्निसम्बन्धानपायादनूचीनावाग्नेयावेव यागौ सपदौ । तस्य जामितापादकत्वात्तत्परिजिहीर्षया पुरोडाशमुखानि वा इति वाक्येनाग्ने-यसान्नाय्ययोर्मध्ये यागान्तरं पुरोडाशद्रव्यमुपांशु याजशब्दैर्विधीयते । तस्यापि पयोद्रव्यकत्वे उक्तरीत्याऽग्निसम्बन्धाज्जामितातादवस्थ्यापत्त्या तदनुक्तिः । तुल्यन्यायेन मध्यस्थयागस्याग्निदेवताकत्वेऽपि जामितानपायात्तदितरदेव-ताकत्वे सिद्धे इन्द्राय त्वा जुष्टं *प्रोक्षामीति प्रकरणाम्नातमन्त्रानुत्कर्षा-येन्द्र एव देवतेति नियम्यते । सप्रतिपक्षदैवताकत्वाच्च सान्नाय्येन सहास्य प्रयानम् । आग्नेयोऽष्टाकपाल इति वाक्य एव विधिकल्पनाऽपि न दुष्यतीति बोधायनकल्पानुगुणे पूर्वपक्षे प्राप्ते—सिद्धान्तस्तु जातेष्टिया-ज्य इवोपक्रमोपसंहारयोर्दारुपात्रकरणकदोहकीर्तनादेकवाक्यत्वम् । तच्च च दोहोद्देशेन दारुपात्रमेव विधीयते । दारुपात्रे च दोषसद्भावादयुक्त-तामिवाशङ्क्याथो खल्वित्यादिना तदभाव समर्थ्य काममिति निगमन वाक्ये विधेः स्पष्ट प्रतीतेः । एवं सति मध्ये यागान्तरविधाने वाक्य भेदः स्यादेव आग्नेयवाक्ये देवतासङ्गितादिना द्रव्यदेवतासम्बन्धप्रती

ष्टर्निर्वचनं दर्शितं मन्त्रस्तु 'इन्द्रस्य वृत्रं जघुषइन्द्रियं वीर्यं पृथिवीमनुव्यार्च्छत्तदोष धयो वीरुधोऽभवन्स प्रजापतिमुपाधावद्वृत्रं मे जघुषइन्द्रियं वीर्यं पृथिवीमनुव्यार्च्छ दोषधयो वीरुधोऽभूवन्निति स प्रजापतिः पशूनब्रवीदेतदस्मै समनयतेति तत्पशवओषधी भ्योऽध्यात्मन्त्समनयन्तत्प्रत्यदुहन् यत्समनयन् तत्सान्नाय्यस्य सान्नाय्यत्व' इति । वृत्र जघुषो इतवत ध्यार्च्छत् विविधत्वेन प्राप्नोत् । ओषधिवीरुधयोर्भेदः पूर्वाचार्यैर्दर्शित

[illegible]

दीरे सम्यक् स्थापितवन्तः पुनः स्वनिष्ठं तद्वीर्य क्षीरादिरूपमिन्द्रं प्रति दुग्धवन्तः । यस्मात्पशवः समनयन् तस्मात्सान्नाय्यनाम भवतीति सायणाचार्याः । किञ्च दधिपयसो च 'पाय्यसान्नाय्येति' सूत्रेण निपातनात्कमप्युत्पत्त्या सान्नाय्य पदाभिधेये ।

‡ तैत्तिरीयब्राह्मण तृतीयकाण्ड द्वितीयप्रपाठके द्वितीयानुवाके

* सशूकायामग्निहोत्रहवण्या तिरःपवित्रमप आनीय त्रिरुत्पूय उन्नयनयुप स्थापयतेन जलेन सर्वाणि यज्ञपात्राणि दक्षिणपाणिना सेचनं पुरोडाशीयानां पत्नु तत्प्रोक्षणमित्युच्यते ।

त्याऽऽमिक्षावाक्य इव यागकल्पनसम्भवेऽपि द्रव्यमात्रश्रवणेन कथं तत्कल्पना । आग्नेययागस्य स्पष्टमकीर्त्तनात्कथमनूचीनताऽवगमः । उपांशुयाजे यदन्वञ्चौ पुरोडाशावन्तरा यजतीत्यादिपदश्रवणाद्वैषम्यम् । अनुत्कर्षमात्रलिप्सया देवताकल्पने पूषादिदेवताः कुतो न नियम्यन्ते । पूषानुमन्त्रणमन्त्रादेरनुत्कर्षसम्भवात् । यागान्तरकल्पनाग्रहे वा इत इतः पुरोडाशपदेनोभयतः पुरोडाशवत उपांशुयाजस्यैव परामर्शः कुतो न कृतः । बहुवचनाश्रवणेनैकवाक्यत्वसम्भवात् । तस्मादर्थवादवाक्येऽग्निस्पृष्टदाहसंबन्धमात्रेण दोषमाशङ्क्यायातयामरूपपुरोडाशस्य प्रथमं सत्त्वात्तदुत्तरक्रियमाणं सर्वमयातयाममेवेति परिहृत्य पश्चाद्द्वारपात्रं विधीयत इत्येव युक्तमिति ॥

सू० समानतन्त्रः ॥ ६ ॥

पौर्णमास्यङ्गभूतो वैमृधयागस्तया समानतन्त्र एव कार्यो न तत्पश्चात् । *"वैमृधः पूर्णमासेऽनुनिर्वाप्यो भवति तेन पूर्णमासः सेन्द्र ऐन्द्र दध्यमावास्यायां तेनामावास्या सेन्द्रेति सान्नाय्येन" तुल्यवच्छ्रुते । संस्थाप्येति क्त्वाश्रुतिरनुनिर्वपतीत्यनु–शब्दश्चानुवषट्कारयागादाविव प्रधानयागोत्तरकालाभिप्रायेणाप्युपपद्यत इति प्राप्ते स वै पौर्णमासेन हविषेष्ट्वाऽनुनिर्वाप्य इति वचनान्तरे पौर्णमासेनेति तृतीयानिर्देशेन‡ साङ्गप्रधानकरणकभावनानिर्देशेन प्रयोगोत्तरकालप्रतीतेः संस्था–शब्दस्यापि प्रयोगसमाप्तिपरत्वात्तत्र यच्छक्नुयात्तद्दद्यादिति दक्षिणाभेददर्शनाच्च भिन्नतन्त्र एव । तुल्यता त्विन्द्रवत्त्वमात्रेणाप्युपपद्यते ॥

सू० स नित्यः ॥ ७ ॥

* पौर्णमास्यामनुनिर्वाप्यं वैमृधं विधातु प्रस्तौति । 'इन्द्रं वृत्रं जघ्निवांसं मृधोऽभिप्रावेपन्त स एतं वैमृधं पूर्णमासेऽनुनिर्वाप्यमपश्यत्तन्निरवपत्तेन वै स मृधोऽपाहत" इति । इन्द्रो वृत्रं हतवान् तमिन्द्रं मृधो वृत्रपक्षपातिनो वैरिणोऽभितः समागत्य प्रकर्षेण भयमुत्पादयितुमकम्पयन्त । विनाशिता मृधो वैरिणो येन देवेनासौ विमृत् । स देवो यस्यैकादशकपालस्य पुरोडाशस्य सोऽयं वैमृधः । तं पुरोडाशं पूर्णमासयागेऽनुनिर्वाप्य प्रधानकर्मणः पश्चात् निर्वापयेत्यमपकर्षादिति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयानुवाके सायनाचार्याः ।

† तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थानुवाके

‡ तृतीयया साङ्गप्रधान करणकभावनानिर्देशेनेति पाठान्तरम् ।

न वैमृधो निमित्तोपबन्ध*मात्रेण श्रुतत्वान्नित्य इति प्राप्ते यदग्रे निरुप्य नानुनिर्वपेदित्यादिना निन्दार्थवाददर्शनात्पारम्पर्यस्यापरित्यागवचनबलाद् यद्येतानालभेत वायव्यस्यैव शिर उपदध्यादिति वचनात्पुरुषशीर्षोपधानस्येवानित्यस्तत्प्रश्नः ॥

सू० अग्र-शब्दः ॥ ८ ॥

- यदग्रे निरुप्येत्यस्य पौर्णमासीप्रकरणे पाठादग्र-शब्देनाधानाव्यवहितोत्तरपौर्णमास्येव ग्राह्येति प्राप्ते अग्रे कृत्वा नेदानीं कुरुत इत्यादावकरणपूर्वकालमात्रप्रत्यायकस्याग्र-शब्दस्य पौर्णमासीविशेषपरत्वे लक्षणाप्रसंगे निरुप्येति वाक्यस्य प्रकरणाद्बलीयस्त्वाद्यस्याः कस्याश्चित्पौर्णमास्यामुपक्रम्य नोत्स्रष्टव्यम् । याज्ञिकास्तु वैमृधो नित्य एव । ऐकतन्त्र्यभिन्नतन्त्रत्वयोः परं विकल्पः ॥ एतयोर्मध्ये प्रथमपौर्णमास्यामिच्छया यः पक्षः परिगृहीतस्तमेव पक्ष यावज्जीवमवलम्बेतेत्याहुः ॥

सू० न द्वे ॥ ९ ॥

दर्शप्रकरणे ऽभ्युदितेष्टौ श्रूयते । †"न द्वे यजेत यत्पूर्वया सम्प्रतियजेतोत्तरयाऽछम्बट् कुर्याद्यदुत्तरया सम्प्रति यजेत पूर्वयाऽछम्बट् कुर्यान्नेष्टिर्भवति न यज्ञस्तदनुह्रीतमुग्धोऽपगल्भो जायत एकामेव यजेत प्रगल्भोऽस्य जायते नादृत्य तद् द्वे एव यजेतेति" । यद्यपि यागद्वयपक्षे पौर्वापर्यानवधारणादिदोषसद्भावादेकयागपक्षस्यैव प्रगल्भता, तथाऽपि न पक्ष प्रगल्भतरत्वाभावादनादृत्य यागद्वयमेव कुर्यादित्यर्थः । तदिदं यागद्वयमभ्युदितेष्टिर्दर्शेष्टिश्च । सप्यायाः सन्निहितपरामर्शित्वात् । दर्शस्य प्रकरणात्सन्निधिनाऽभ्युदितेष्टेश्चोपस्थितत्वात् । वस्तुतस्तु अस्मिन्नेव प्रकरणे याज्यान्तरे द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये यजेत यः कामयेत चक्षुयामि-

---

* निमित्तोपबन्धमन्तरेणेति पा० ।

† तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमानुवाके ।

‡ छंबट् इत्यस्य प्रयोगश्चापि यथा श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धेऽष्टादशाध्याये षड्विंशे श्लोके "एषा घोरतमा सन्ध्या लोकच्छम्बट्करी प्रभो । उपसर्पति सर्वात्मन् सुराणां जयमावह" इत्यत्र लोकच्छम्बट्करीत्यस्य लोकनाशकरीत्यर्थः ।

तीति श्रुतस्य द्विरभ्यासस्य विधायकमेतद्वचनम् । अन्यथा विकृतिप्रकृत्योरकालोपक्रमपर्वावच्छिन्नजीवननिमित्तयोर्विहितत्वेन निमित्तानन्तरमेव कर्तव्यतया ज्ञातत्वेन सम्प्रति कतरत्कर्तव्यमित्यार्थशाब्दिकः संशयोपन्यासो न समञ्जसः स्यात् । अभ्यासपर्वेऽमावास्यापौर्णमास्योर्मध्ये कतरा प्रथममभ्यसनीयेति सन्देहस्तु युज्यते । तस्माद् द्विरिज्यावाद इति प्राप्ते ऋद्धिकामपदाश्रवणादभ्युदितेष्टेरेवायं वादः, अर्द्धं हविरातञ्चनाय निदध्यादिति विधानाल्लिङ्गादेव दर्शेष्टिरपि प्राप्तैवेति चेत् सत्यम्, अभ्युदितेष्टेर्देवतामात्रविकारेऽपि दर्शत्वानपायात्कोऽदित कर्म कृतमेवेति पुनर्न किमपि कार्यमित्यातञ्चनार्थमर्द्धं हविः स्थापनं व्यर्थमित्याशङ्काऽपनिनोदयिषया तच्छेषोऽयं वादः । एकामेव यजेत न द्वे इत्याद्युक्तः पक्ष स्तुत्वाऽनूद्य दूषयति । यत्पूर्वयेति । सम्प्रति कृतेयमिष्टिर्यदि पूर्वा दर्शेष्टिरेव तदाऽस्या अकालोपक्रान्तत्वात्प्रायश्चित्तेष्टिलोपः । यदि चेयमुत्तरा प्रायश्चित्तेष्टिरेव तदा परदिने पर्वणि कर्तव्याया अप्यकरणाच्छम्बट्कारः । अतो द्वयोः कर्मणोर्भेदादवश्यम्भावादेकामेव न द्वे इति पक्षमनादृत्य द्वे एव यजेत न केवलामभ्युदितेष्टिमिति पक्षस्यैवाश्रयणीयत्वादर्द्धमातञ्चनाय निदध्यादित्यर्थवादार्थः ॥

सू० यत् पितृभ्यः ॥ १० ॥

*अमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञोत्तरमेव दर्शेष्टिस्तत्र प्रक्रान्तव्यम् ।

---

* तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयानुवाके "इन्द्रो वृत्रं हत्वा परां परावतमगच्छदपाराधमिति मन्यमानस्तं देवताः प्रैषमैच्छन्सोऽब्रवीत्प्रजापतिर्यः प्रथमोऽनुविन्दति तस्य प्रथमं भागधेयमिति तं पितरोऽन्वविन्दन् तस्मात्पितृभ्यः पूर्वेद्युः क्रियत इति तदर्थस्तु वृत्रवधेनापराधमपराधं कृतवानस्मीति मन्यमान इन्द्रो भीतः स्वयमेव दूरमगच्छत् । तमिन्द्रं प्रति देवता आह्वानमैच्छन् । देवानां मध्ये योऽन्विष्य प्रथममिन्द्रं लभते तस्य प्रथमं भागो दीयत इति प्रजापतिना उक्ताः पितरः प्रथममिन्द्रं लब्धवन्तः तस्मात्पितृभ्यः पूर्वेद्युः पिण्डपितृयज्ञं कुर्यात् दर्शयागदेवतानाममावास्यायामारम्भः प्रतिपदि यजनम् । पितृणां त्वमावास्यायामेव पिण्डदानं । ननु तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयप्रपाठके दशमानुवाके । "इन्द्रो वृत्रं हत्वा । असुरान्पराभाव्य पितृभ्य एव यज्ञं निष्क्रीय यजमानं प्रतनुते इत्येते मन्त्राः । तदर्थस्तु । इन्द्रः पुनर्युद्धे वृत्रं हत्वा महासुरानपि पराभूतानकृत्वा यदमावास्यायां पर्वदिने प्रति स्मयत् ममागत्य

सोमयागे दर्शपौर्णमासोत्तरत्वस्येव दर्शे पितृयज्ञोत्तरत्वस्याप्यग्र्यमेव प्रथमं निरूप्यतामिति पितृप्रार्थितवरदानार्थवादेनावगमितत्वात्। *यत्पितृभ्यः पूर्वेद्युः करोति पितृभ्य एव तद्यज्ञं निष्क्रीय यजमानः प्रतनुते इति श्रुतेश्च। अत एव प्रातरग्निहोत्रं हुत्वाऽन्यमाहवनीयं प्रणयतीति विहित प्रणयनमपि पितृयज्ञाङ्गमेव। †तदङ्गत्वेऽग्नेः परेद्युः कर्मापवर्ग एव तदपनयेन पितृयज्ञस्यान्यभावापत्तेः। न च निर्वापिटिवद्दार्शिकप्रणयनोपकार्यत्वं पितृयज्ञस्यापूर्वत्वात्। न वैष्टिकानामिव सौमिकप्रणयनोपकार्यत्वं तस्य दर्शानङ्गत्वात्। प्रणयनस्य पितृयज्ञाङ्गत्वे [illegible] तदपवर्गे दर्शार्थं पुनः प्रणयनसंभवात्, हुत्वेति क्त्वा-प्रत्ययस्य पूर्वकालमात्रपरत्वेनापराह्ण एव प्रणेतुमुचितत्वात् वचनादपकर्षो वा। तस्मात्पितृयज्ञं समाप्यैवान्वाधानमिति प्राप्ते पूर्वाह्णापराह्णकालविहितयोरन्वाधानपितृयज्ञयोः कालातिक्रमायोगात्प्रणयनस्यापराह्णे करणे प्रातरग्निहोत्रं हुत्वेत्यस्यानतिप्रयोजनकत्वापत्तेः पितृयज्ञस्यापूर्वत्वेऽपि दार्शिकप्रणयनेन प्रसङ्गादुपकारसिद्धेः प्रणयनविध्यनन्तरं दार्शिकानेकपदार्थविधानदर्शनेन च दर्शाङ्गत्वस्यासंदिग्धत्वाद्दर्शतन्त्र-

---

शुक्लप्रतिपदि ह्यमावास्या याग क्रियते। तत पूर्वेद्यु पितर आगतास्ते पितृभि सह यज्ञोऽपि गत। स पितृभि सहावस्थित यज्ञ देवा स्वार्थमयाचन्त पूर्वमस्मदीयो यज्ञ इदानीं भवत्समीपमागत पुनरस्मभ्यमेव यज्ञो दातव्य इति। तत पितरस्तमदत्त्वा यज्ञ इदानीं भवत्समीपमागत पुनरस्मभ्यमेव यज्ञो दातव्य इति। ततः पितरस्तमदत्त्वा तत्प्रदानार्थमुत्कोचमपेक्षितवन्त। पूर्वेद्युर्दर्शदिने ऽस्मदर्थं कर्म कर्तव्यम तत प्रतिपद्य स्मार्थं पूर्णमासार्थं यज्ञ दास्याम इति प्रतिज्ञातवन्त। ततो देवैस्तथेत्यङ्गीकृते त पुरोडाश दर्शपूर्णमासार्थं यज्ञ दास्याम इति प्रतिज्ञातवीरन्। ततो देवैस्तथेत्यङ्गीकृते त यज्ञ दत्तवन्त तस्मात्पित्र्यर्थं कर्म पूर्वेद्यु पूर्वेदिने कुर्वन्ति। तथा कृते तत्र मूल्येन यज्ञ पितृभ्यो निष्क्रीय यजमानस्तमनुष्ठातु प्रवर्तते। इति महता प्रबन्धेन पिण्डपितृयज्ञो विहित,। य एवं तर्हि सचाप्यप्रयाजार्थमत्र तदनुवादोऽस्तु तामेव स्तुतिं व्यातपितुममावास्यानिर्वचनं दर्शयति,। ' सो ऽमावास्या यस्यागच्छत देवा अभिसमगच्छन्ता मार्थं नोऽद्य वसु वसतीतीन्द्रो हि देवाना वसु तदमावास्याया अमावास्यत्व' मिति। तदर्थस्तु पितृभिरन्विष्य गत्य स इन्द्र आमावास्याया पलायनदेशात्प्रति निवृत्त्य समागतस्ते देवा परस्परमिदमब्रुवन्। अद्य नोऽस्माकं वसु श्रेष्ठ धन मावसति सह तिष्ठति सर्वेषा साधारणत्वे वर्ततइत्यर्थ। किं तद्वसतीति तदुच्यत इन्द्र खलु सर्वेषा देवाना वसुश्रेष्ठ धन तस्मिन्वर्तमाने सति स्वामिनाभात। यस्माद्देवा एवमुक्तवन्तस्तस्मादमावसत्यत्रेति व्युत्पत्त्या ऽमावास्यानाम सम्पन्नमिति सायनाचार्या।

* तैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके तृतीयप्रपाठके दशमानुवाके।

† दर्शाङ्गत्वस्येति पा।

न्त्रप्रक्रमोत्तरमेव स्वकाले पितृयज्ञः । पूर्वेद्युरिति वचसो वरप्रार्थनार्थवादस्य च प्रधानयागाभिप्रायेणोपपत्तेः ॥

सू० उत्तरस्मिन् ॥ ११ ॥

यदा सिनीवाली कुहूश्चेति द्वे अपि क्रमेणाऽऽपततस्तदाऽपि पूर्वाधिकरणन्यायेन पूर्वस्मिन्नेव पर्वणि पितृयज्ञे प्राप्ते परस्मिन्नेवेत्युच्यते । यदहरेव पुरस्तान्न दृश्यते तदहर्दद्यादिति यत् पितृभ्यः पूर्वेद्युरित्यपराह्णे ददातीति वचनद्वयैकवाक्यतया लब्धस्य चन्द्रादर्शनापराह्णविशेषणद्वितयविशिष्टामावास्याकालस्तस्य तत्रैव लाभात् । चन्द्रादर्शनेऽमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीत्येकस्मिन्नेव वाक्ये विशिष्टकालविधिः प्रतीतावियपयतयोपादेयत्वाच्च न विशेषणयोरविवतेति तु भाष्ये स्थितम् । न च पूर्वदिने चन्द्रदर्शनाभावस्यैव परदिनापराह्णेऽमावास्याया अभावादन्यतरपरित्यागावश्यकत्वे यत्पूर्वं द्युरिति वचनानुसारेण चन्द्रादर्शनस्यैव हानं युक्तमिति वाच्यं यां तिथिं समनुप्राप्योदयं याति दिवाकर इति स्मृत्या परदिनेऽमावास्यायाः पूर्णतोक्तेः । अपराह्णे सूर्याचन्द्रमसोरतीव सन्निकर्षात् ॥

ननु पिण्डान्वाहार्यकश्राद्धं क्षीणे राजनि यस्यत इति स्मृत्यन्तरेण चन्द्रादर्शनपदस्य चन्द्रक्षयोपलक्षकत्वेन व्याख्यानाच्चन्द्रक्षयस्य च "इमेंऽग्ने चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः । अमावास्याष्टमांशे च पुनः किल भवेदणु"रिति स्मृत्या चतुर्दशीयुक्तामावास्यायामेवोपलम्भात्सिनीवाल्यामेव पितृयज्ञः, अत एव यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्यते ताममावास्यां कुर्वीतेत्यादिवचनैरन्वाधानस्यापि काले चन्द्रादर्शनस्य विशेषणत्वात्तुल्यन्यायेन परदिने तदनुष्ठाने प्रसक्ते । "पतान्त कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्निकः । पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुध" । इत्यादिनाऽऽन्वाधानपितृयज्ञयोर्दानामेककर्तव्यताविधानादन्वाधानवाक्यस्थचन्द्रादर्शनपदं चन्द्रक्षयोपलक्षकमित्युक्तं कर्मप्रदीपे इति चेत् न । "अर्वागस्तमयात्सत्र द्वितीया तु प्रदृश्यते । तत्र यागं न कुर्वीत सर्वे देवाः पराङ्मुखाः"

इति वचनेन सायं चन्द्रदर्शनविशिष्टप्रतिपदि प्रधानयागनिषेधादुभयो-
रपि चन्द्रादर्शनस्यावश्यकत्वे द्व्यहकालक्रियमाणयोरङ्गप्रधानयोस्तदसम्भ-
वेऽङ्गगुणविरोधन्यायेनान्वाधान एव तद्बाधस्य युक्तत्वात् । अत एव
"तद्वैके दृष्ट्वोपवसन्ती"ति श्रुतिः । दृश्यमानेऽपि कदाचिदिति गोभिलश्च ।
पितृयज्ञस्य तु यदहरेव पुरस्तान्न पश्चाच्च दृश्यते, इति श्रुत्यन्तरेण कुहा-
मेव विशिष्य विधानाच्च स्मृत्या क्षीणचन्द्रोपलक्षकत्वेन व्याख्या युक्ता,
अपि त्वमावास्यापदस्यैव सूर्याचन्द्रमसोः सन्निकर्षपरत्वं पञ्चदशाद्या-
धिकरणसिद्धं सूत्रोक्तं युक्तं, न च यदहः पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेति तदह-
र्यजन्निमाँल्लोकानभिजयतीत्यादिश्रुतिभिश्चन्द्रदर्शनदिने यागनिषेधस्मृ-
तेरपि बाधोऽस्त्विति वाच्यम् । चन्द्रदर्शनदिनं प्रशस्तमपि तददर्शनात्प्र-
शस्ततराद्धीनमेवेति रीत्या जर्तिल*गवेधुकस्तुतेः क्षीरविधिशेषत्ववच्चन्द्रा-
दर्शनदिने यागविधिशेषत्वेनाप्यस्यार्थवादस्योपपत्तेः, अमावास्याष्टमांश-
प्रभृतिचन्द्रोदयस्य सत्त्वादुदितमात्रस्य लोकैरदर्शनाच्छ्रुतिस्मृत्योरविरोध
इति केचित् । तस्मात्सिनीवाल्यामन्वाधानं कुह्वां यागोत्तरं पितृयज्ञः ।
वरदानार्थवादादिश्च पूर्णयोः पूर्वप्रतिपदो† ऽनुपपन्नः ॥

सू० दक्षिणाग्नौ ॥ १२ ॥

पितृयज्ञे एव दक्षिणाग्नौ श्रपितस्यापि हविष आहवनीय एव
होमः । गार्हपत्ये श्रपितस्यापि तथा दर्शनात् । यदाहवनीये जुहोतीति
वाक्यस्य बाधे मानाभावात् दक्षिणाग्नेरेकोल्मुकं धूपाय धरतीति वच-
नान्तरेण प्रणीताग्नेरपि सत्त्वात्तस्य च यथावत्प्रणीतवद्दृष्टार्थत्वाच्च
तत्रैव वा होम इति प्राप्ते यस्मिन् श्रपयति तस्मिन् जुहोतीति वच-
नेनैव सिद्धान्तः । प्रणीतस्य त्वायतनाद्बहिर्निःसारणेन ततोभिन्नत्वात् ।

* "जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयाद् गवीधुकयवाग्वा वा न ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति नारण्यानथो खल्वाहुरनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्चेत्पयसैव जुहोती"ति' जर्तिलगवीधुकस्तुतिवाक्यं तत्र जर्तिल-शब्देनारण्यास्तिलाः । गवीधुकाः-आरण्यगोधूमाः, ततश्चेह यथा जर्तिलगवीधुकस्तुतेः क्षीरविधिशेषत्वं तथेत्यर्थः । केचित्तु गवेधुकेति पाठं कथयन्ति तमुमं पाठमुपेक्षणीयं वैदिकसम्प्रदायविरोधात् ।

† पूर्वप्रतिपदोऽनुपपन्न इति पुस्तकान्तरपाठोऽयुक्तः ।

अत एव तस्यादृष्टार्थत्वमपि न दुष्यति * ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना इति मन्त्रे तस्य रक्षोपहननार्थत्वश्रवणात् ॥

सू० अप्यनाहिताग्निना ॥ १३ ॥

अग्निसाध्येषु दर्शपूर्णमासादिष्विव पितृयज्ञेऽप्यनाहिताग्नेर्नाधिकारः । यत्तु श्रूयते-अप्यनाहिताग्निना कार्यमेवेदं † पितरो ह्येतमिदमविशदितं चिन्त्यमानाः पितरश्चिन्मावेदयन्तीति तदनाहिताऽग्निनाऽप्येतत्कर्तव्यं किं पुनराऽऽहिताग्निनेत्येवमर्थवादत्वेनाप्युपपद्यमिति प्राप्ते अवधारणार्थकेनापि-शब्देन कर्तव्यमेवेति स्पष्टविधिना चानाहिताग्नेरप्यधिकाराद्यनन्तरितराय एव तत्रार्थवादः ॥

सू० स लौकिके ॥ १४ ॥

तस्य वैश्वदेवादिप्रपञ्चने ऽग्नौ लौकिकाग्नावप्यनियमेनानुष्ठाने प्राप्ते येषां त्रेताग्निसम्बन्धो नास्ति तेषां सर्वेषां कर्मणामनाहिताग्नेरौपासनाग्निसम्बन्धदर्शनाद्दोषाभावान्नाग्नेय पितृयज्ञः । वचनात्तु क्वचित्पचकर्माण्यप्यन्यत्रेऽपि ॥

सू० गार्हपत्यस्थानीयम् ॥ १५ ॥

य इन्द्रासिरमिति मन्त्रेण गार्हपत्यस्योपस्थानं पितृयज्ञे विहितम् । तच्चाहिताग्निकर्तृकत्वात्प्रकृतितोऽनाहिताग्निकर्तृकविकृतौ प्राप्तमिति तदर्थं गार्हपत्य उत्पादनीयः । प्रकृतौ होमार्थादग्नेरुपस्थेयस्य भिन्नत्वादिति

---

* [illegible] संहितायां द्वितीयाध्याये पितृयज्ञप्रकरणे ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमानाः [illegible] ।

† [illegible] इति वा ।

‡ [illegible] ।

[illegible]

§ [illegible]

प्राप्ते संस्कारविशेषविशिष्टस्यैव गार्हपत्यत्वात्तादृशस्योत्पादने चानाहिता-
ग्नित्वभङ्गात्प्रकृतावार्थिकस्य भेदस्य चोदकेनानतिदेशादायतनमात्रभेदेऽपि
गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योरभेदात्तस्मिन्नेव प्रदीयते तमेवोपतिष्ठेतेति वचना-
च्चातिप्रणीताग्नेरौपासनाग्नेर्वोपस्थानम् ॥

सू० तत्र गार्हपत्य-शब्दः ॥ १६ ॥

तस्मिन्नेव मन्त्रेऽग्निर्मा तस्मादेनसो गार्हपत्यः प्रमुञ्चत्त्विति गार्ह-
पत्य-शब्दस्यासमवेतार्थत्वेऽपि मन्त्रानुपहायाविकारेण प्रयोगे होमाधिक-
रणत्वेन संस्कार्यत्वाद्गार्हपत्यपदमपनीयावसथ्य-पदप्रक्षेपरूप ऊहे वा प्राप्ते
गार्हपत्य-शब्दमात्रं लुप्यते । तावन्मात्रस्यानन्वितवचनत्वात् । उपतिष्ठे-
तेत्यात्मनेपदेन मन्त्रस्य करणत्वेन प्राप्तेः प्राकृतस्य तस्य गार्हपत्यपदवि-
निर्मुक्तस्यैव समवेतार्थकत्वात् । अग्नेरदृष्टपुञ्जरूपस्याग्न्यन्तरेण प्रत्याम्ना-
याभावेन पदान्तरप्रक्षेपासम्भवात् । अत एव न देवताऽग्निक्रियमिति
पाठो न्यायः सङ्गच्छते ॥ ईदृशपदघटितमन्त्रस्यैव लोप इति याज्ञिकपक्षः
क्वाचित्कस्तु चिन्त्य एव ॥

सू० यत्पौर्णमास्याम् ॥ १७ ॥

अग्नीषोमीयेण यजेत पौर्णमासीममावास्यामभिचरन्निति प्राकर-
णिकं वाक्यद्वयम् । तत्र द्वितीये यजेतान्तानुषङ्गेण-वैरिमरणोद्देशेनाग्नी-
षोमीयपुरोडाशविशिष्टधात्वर्थकरणकभावनाविधिः । तच्च प्रकरणिभ्यो
भिन्नं स्वतन्त्रं वाक्येन प्रकरणबाधात् । वाक्यप्रकरणयोरविरोधाद्वा
वैमृधवदङ्गं फलपदं तु सर्वकामवाक्यलभ्यानुवादः । विधाने षष्ठप्रकाराप-
त्तेर्वाक्यभेदाच्च, अमावास्यासमुदायप्रत्याम्नायत्वेन वा समुदायफलोद्देशेन
प्रकरणिन एव पुनर्विधिः । समुदायतत्फलयोरन्यतरोद्देश इत्यत्र वैयर्थ्यमिति
चेत् । तर्हि दार्शिकाग्नेयदेवतोद्देशेन भ्रातृव्यवत्प्रयोगे सोमसाहित्यविधिः
प्राप्ताप्राप्तविवेकेन तथा पर्यवसानादिति प्राप्ते एकप्रसरताभङ्गान्न्यायमपि
पक्षो युक्तः । इन्द्रियकामवाक्य इव फलोद्देशेनाग्नीषोमाय हविर्विधीयते

* एतस्यापि समानन्यायानुवादः ।

प्रकरणलब्धस्याश्रयस्य पश्चिन्नुवादः । स च दार्शिके समुदायमात्रे लाक्षणिकः । अमावास्या-पदस्य तात्पर्यग्राहकत्वात् । चतुर्थप्रकाराश्रयणाल्लाघवं च वाक्यमतेश्चित्रत्वादिति भाष्यमप्येवंपरमुन्नेयम् ॥

सू० अग्नीषोमीयेण ॥ १८ ॥

प्रथमवाक्ये तु प्रकृत एवाग्नीषोमीयेयागोवेष्टिवत्पृथक्कृत्य फलाय विधीयते । द्वितीयविधिप्रकारेऽतीव लाघवात् । तथा चैन्द्रवायववायत्ताश्चित्यकाम्योऽयमिति प्राप्ते समुदायवाचिपौर्णमासीपदवैयर्थ्यापत्तिवक्तरीत्या चतुर्थ एव विधिप्रकारो युक्तः ॥

इति संकर्षे भाट्टदीपिकायां त्रयोदशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अथ त्रयोदशाध्याये तृतीयः पादः ।

सू० सर्वाधिकारः ॥ १ ॥

सा*कं प्रस्थायीयेन यजेतेति श्रुतस्य कर्मनाम्न' सहप्रदाननिमित्तकत्वादाग्नेयस्य दोहयोश्च सहैव प्रदानम् । आग्नेयेन पुरोडाशेन प्रचर्याग्नीध्रे स्रुचौ प्रदाय सह कुम्भीभिरभिक्राममवाहेति पौर्वापर्यस्योत्पत्तिशिष्टत्वेऽप्यानर्थक्याद्विकल्पो वेति प्राप्ते कुम्भीभिः साकं परतः प्रस्थानस्यैव शक्यतावच्छेदककोटिप्रवेशेन नामत्वोपपत्तावाग्नेयस्य सह प्रदाने मानाभावाद्दोहयोरेव सह प्रदानम् ॥

सू० सह कुम्भीभिः ॥ २ ॥

स्रुचे.राग्नीध्रहस्तेऽवस्थापनपूर्वकं कुम्भीग्रहणात्तासामेव प्रदान-

---

* दधिक्षीरपूर्णाभिश्चतसृभिः कुम्भीभिर्ब्राह्मणाहृताभिः साकमध्वर्योः प्रस्थानं प्रतिस्थानं यस्मिन् यागे सोऽयं साकम्प्रस्थायीयो यागविशेषः । तैत्तिरीयसंहितायाद्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थानुवाके

† सौत्रामणिप्रकरणे शुक्लयजु. संहिताया मेकोनविंशाध्याये षोडशर्चिकुम्भी सुराधानीति पदं तदर्थस्तु सुरा धीयते स्थाप्यते यस्या सा सुराधानी कुम्भीति महीधराचार्य.। तत्रैवाध्याये सप्तार्विंशतितमर्चि कुम्भः सुराधानकुम्भ इत्यपि स एव ।

करणत्वं तेन मध्यमेन पलाशपर्णेन जुहोतीत्यादाविव स्रुचः प्रत्याम्नायः। भाष्ये तु सह कुम्भीभिरभिक्रामन्निति वाक्ये उपपदविभक्त्यपेक्षया कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वात् कुम्भीनां प्रदानकरणत्वमुक्तं तत्प्रौढिमात्र, यत्तु वाक्यं यावत्यः कुम्भ्यः स्युस्तावन्ति दारुपात्राण्युपक्लृप्तानि स्युस्तावन्तो ब्राह्मणा-दक्षिणत उपवीतिन उपोत्तिष्ठेयुरध्वर्योराहुतिमनुजुहुयुरिति, तत्र दारुपात्राणां करणत्वेनाश्रवणात्तदुपक्लृप्तिरदृष्टार्था। वस्तुतस्तु यत्कुम्भीर्जुहोति तन्निष्ठूयं दारुमयेण होतव्यमनिष्ठूयंतायाः इति कुम्भनिन्दापूर्वकं दारुमयस्य होमकरणत्वेन विधानादुपक्लृप्तानां पात्राणामितरब्राह्मणकर्तृकमानुहोमेष्वेव करणत्वम्। अध्वर्युकर्तृके तु होमे कुम्भ्य एव करणं कुम्भीसंख्यातोऽधिकस्य दारुपात्रस्यानुपक्लृप्तत्वात्, कुम्भनिन्दा तु ब्राह्मणकर्तृकानुहोमपरा, तस्मात् कुम्भीभिर्दारुपात्रैश्च होतव्यमिति प्राप्ते दारुमयेण होतव्यमिति वाक्ये ब्राह्मणकर्तृकत्वादिविशेषणविशिष्टाद्वैशब्दादनु-यद्राश्रवणाच्च, होमेऽनुहोमे च दारुपात्रमेव करणं, तावन्तो ब्राह्मणा इति त्वध्वर्युसाहित्येनाप्युपपन्नम्। तेष्वेकोऽध्वर्युर्जुहुयादन्ये ऽनुजुहुयुः। पलाशपर्णस्य तु होम एव करणत्वेन श्रवणात्स्रुक्प्रत्याम्नायत्वम् ॥

सू० विवृद्धिर्वा ॥ ३ ॥

कुम्भ्याः प्रदानकरणत्वपूर्वपक्षोत्तरमन्तरा चिन्त्यते। दोहयोर्द्वित्वेन दोहकाले कुम्भ्याधिक्याभावात्सह कुम्भीभिरिति प्रदानकाले कुम्भीबहुत्वश्रवणाद्दोहेऽन्ये कुम्भ्यौ प्रदाने चान्ये। अत एव दोहकालीन कुम्भ्यां संस्कारान्तरविधानं सङ्गच्छते। तयोरेव प्रदानार्थत्वे तु पुनःसंस्कारस्येव प्रकृतितः प्राप्तेस्तद्दानर्थक्यं वैकृतेन प्राकृतबाधो वा स्यात्। पात्रभेदे तु समुच्चय इति प्राप्ते सायन्दोहाभ्यां चरति प्रातर्दोहाभ्यां चरतीति वचनात्प्रतिदोहं द्वे द्वे कुम्भ्यावित्येवन्दोहकाल एव तावतां धारणार्थं कुम्भीबहुत्वं सामर्थ्यात् प्राप्तं प्रदानकाले शेषकार्यापनयार्थमनूद्यते। इदं च चतुर्णामपि दोहानां प्रातरेव प्रचार इति पक्षे, कालभेदेन प्रचारे तु प्रचयशिष्टसंख्याऽनुवादः ॥

सू० तत्र शेषाः ॥ ४ ॥

तेष्वेव शेषकार्याण्युपस्तरणाभिघारणे च कर्त्तव्यानि कुम्भीशेदारुपात्रेषु ग्रहणसमये उपस्तरणादिसम्भवात् । सावशेषस्यैव चोदकानुग्रहाय ग्रहीतुं युक्तत्वाच्चेति प्राप्ते अभिक्रामं नाहेन्द्रायानुब्रूह्याश्रावयैन्द्रं यजेति प्रैषावित्यभिक्रमणकाल एव विधानादुपस्तरणादेः सर्वेदा-यदानस्य च कालातिक्रान्तेर्न कार्याणि ॥

सू० सन्ततम् ॥ ५ ॥

तदिदं प्रैषद्वयं सन्ततं वक्तव्यं न विरम्य सन्ततं वसोर्धारां जुहोतीत्यादौ विरामादर्शनाद्विति प्राप्ते यथाकालमेव वक्तव्यं सामर्थ्यलक्षणात् लिङ्गात् । तस्य च वाक्याद्बलवत्त्वात् अभिक्रमणसमकालिकत्वं तु पुरोऽनुवाक्याप्रैषस्यैव अन्ययोस्त्वनुवादमात्रम् । सन्ततमाहेति तु समासवचनं तस्यैकयतं प्रयाजा इज्यन्त इतिवदिति सूत्रे स्थितम् ॥

सू० द्विरिज्या ॥ ६ ॥

दावाययायतस्य दर्शपूर्णमासयोरेवाभ्यासरूपगुणविकारविशिष्टत्वात्पूर्वस्येव पौर्णमास्या अभ्यावृत्तिः । पौर्णमासे सर्वयेद्विति वचनेन सान्नाय्यस्य पौर्णमास्याममावास्यायां च करणनिवृत्तिमेतमर्द्धमासं प्रसुत इति वचनेन सोमसंस्तुतस्य समस्तस्य कर्मणः कालेन सदात्यन्तसंयोगविधानेन तस्य समस्तकर्मावृत्तिमन्तरेणानुपपत्तेः । दर्शमात्रावृत्तौ च तद्विरोधाद्विति प्राप्ते सोमः* रन्तु वै सान्नाय्यमिति श्रुत्या कर्मैकदेशस्यैव सोमयागत्वेन संस्तवात्तस्यैव पौर्णमासेऽपि विधानाच्चार्द्धमासमित्यस्यापि तदेकवाक्यतया सान्नाय्यस्यैवावृत्तिः ॥

सू० निरन्तरम् ॥ ७ ॥

चर्द्धमासमित्यत्यन्तसंयोगलक्षणद्वितीयायशादेव मासमधीते क्रोशमधीत इत्यादाविव निरन्तरमभ्यास इति प्राप्ते द्वे अमावास्ये यजेतेति

* सोमोवाएतत्सक्त मुर्वीतसाय्ये हिमौतयालके मुर्गमानुयाक्ते ।

द्वित्वविधायाऽऽग्नेयोऽष्टाकपालः पौर्णमास्यामाग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्रं दधि च पूर्वस्याममावास्यायामाग्नेयोऽष्टाकपालो मैत्रावरुण्यामिक्षोत्तरस्यामिति प्रयोगद्वयस्य विधरणाच्च प्रत्यहमभ्यासः पौर्णमास्यां क्रियमाणस्य सान्नाय्यस्यैव सोमाभिषवत्वेनामावास्यायां क्रियमाणाया आमिक्षाया अनूबन्ध्यात्वेन संस्तवात्तन्मध्यपतितस्य सर्वस्यापि कालस्य सुत्याहरूपत्वादत्यन्तसंयोगः स्तुत्यर्थत्वादप्युपपन्नः । किञ्च-त्रिंशतं वर्षाणि कर्तव्यत्वेन विहितयोर्दर्शपूर्णमासयोर्यद्यु वै दाक्षायणयाजी स्यात्पञ्चदशवर्षाणि यजेत त्रिंशद्याजी सम्पद्यत इति पञ्चदशस्वेव वर्षेषु त्रिंशत्सम्पत्तिवचनाद् द्विरेवाभ्यासः ॥

सू० तस्य व्रतम् ॥ ८ ॥

तत्रैव तस्यैतद्व्रतमित्युपक्रम्य नानृतं वदेन्न मांसमश्नीयान्न स्त्रियमुपेयान्नास्य पल्पूलनेन* वासः पल्पूलयेयुरेतद्धि देवाः सर्वं न कुर्वन्तीति विहितानि व्रतानि प्राकृतव्रतानामेव गुणविकाररूपाणि दाक्षायणयज्ञस्यैव दर्शपूर्णमासगुणविकाररूपत्वेन तत्तदङ्गव्रतयोरपि तथात्वस्यौचित्यादिति प्राप्ते चातुर्मास्यव्रतवदमावास्येष्टिद्वयान्तरालेऽपरपक्ष एवैतद्व्रतम्, प्राकृतं तु प्रतिप्रयोगं व्रतोपायनादिव्रतविमोकान्तकालमेवेति तयोर्भेदात् । स एतमर्द्धमासं यज्ञो विततस्तस्यैतद्व्रतमित्यर्द्धमाससंनियोगशिष्टत्वात् । एतत्प्रकरण एव पठितस्य ऋतौ भार्यामुपेयादिति प्रतिप्रसवस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च ॥

सू० आदिविकल्पः ॥ ९ ॥ *

ईदृशानां गुणविकाराणामैच्छिको विकल्पः प्रतिप्रयोगं स्यात् दर्शपूर्णमासनिष्ठस्य यावज्जीविकत्वस्य विकारेष्वपि प्रवृत्तेरिति प्राप्ते

---

* तैत्तिरीयसंहिताद्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमानुवाके पल्पूलनं वस्त्रशुद्धिसाधनमूषादि तेनास्य वासो न शोधयेयुः, यस्माद्देवाः पूज्या एतत्सर्वमनृतवदनादिकं न कुर्वन्ति तस्मादयमपि न कुर्यात् । पल्पूल धातुः प्रक्षालनच्छेदनयोरिति महीधराचार्या शुक्लयजुःसंहितायां त्रिंशत्तमाध्याये द्वादश्यां कण्डिकायां प्राहुः ।

प्रथमप्रयोग एवायं विकल्पः कर्मधर्मरूपाणां विकारे प्रवृत्तावपि कर्तृधर्मस्य यावज्जीविकत्वस्य तदयोगात् ॥

सू० यूपविरोहणम् ॥ १० ॥

*यस्य यूपो विरोहति ईश्वरः पराभवितोस्त्वाष्ट्रं पशुं साण्डं छागं लोमशं पिङ्गलं बभ्रुं बहुरूपमालभेतेति विहितं छिन्नयूपेऽङ्कुररोहणनिमित्तकं कर्म विकृताविव प्रवर्त्तते । तासां हि सुत्याविवृध्या दीर्घतनित्वात् । प्रकृतौ दीक्षाकाले छिन्नस्यानुच्छ्रितस्य यूपस्याल्पेन कालेन विरोहणासंभवादिति प्राप्तेऽनुच्छ्रितस्यापि यूपस्य विरोहणसंभवात्प्रकृतावप्यविरुद्धम् । संस्कारैकदेशयुक्तपलाशेऽपि यूपपदप्रयोगादवस्थाविशेषस्य निमित्तकोटावप्रवेशात् ॥

सू० तमपरम् ॥ ११ ॥

यद्दीक्षा यदि पशुना यदि सोमेन यजेत तान्त्वैवास्य पूर्वोऽग्निश्चितः स्यात्तमपरमन्ववधाय यजेतेति श्रुतौ तमपरमित्यनेन पुराणाग्निद्रव्यसमीपदेशो लक्ष्यते । पूर्वोऽग्निर्यथा यजनीयदेशस्यापरभागे भवेत्ताद्वृशे देशे यजेतेत्यर्थात् । नदीमन्ववसिता सेनेत्यादौ नदीसमीपदेशभानात् । अथवा तं पुराणाग्निदेशमेवान्ववधायाश्रित्यापरं यजेत पुनर्यजेतेत्यर्थः । पुराणस्थण्डिलस्य तत्रैव सत्त्वेन तदुपर्येव यजेतेति यावत् ।

---

* तैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तमानुवाके यूपविरोहणाय श्चित्तप्रकरणे मन्त्राः, अमुष्य वा एतस्माद्युर्यो कृत्वा पशवोवीर्यमपक्रामन्ति यस्य यूपो विरोहति त्वाष्ट्र बहुरूपमालभेत् त्वष्टा वै रूपाणामीशे य एव रूपाणामीशो सोऽस्मिन् पशून् वीर्यं यच्छति=नास्मात्पशवो वीर्यमपक्रामन्ति।

तदर्थस्तु यस्य यजमानस्य यूपो विरोहणमङ्कुरान् जनयति एतस्मात् यजमानात् पशवो वीर्यमपक्रामन्ति किं कृत्वा अमुष्य पर्णमसुरेभ्यो हित कृत्वा तदेनदपक्रमणं निवारयितुं त्वष्टदेवताकं बहुवर्णोपेतं पशुमालभेत त्वष्टा हि रूपाणां स्वामी, "त्वष्टा [illegible] पशूनां रूपकृदिति,' श्रुत्यन्तरात् अतः पशूनां त्वष्टा रूपस्वामी यजमाने तान्य यूयोर्थं [illegible] नियच्छति ततो नास्मात् पशवो वीर्यमपक्रामन्तीति सायनाचार्याः तैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तमानुवाके।

+ यद्दीयास्येति [illegible] पु० ।

वचनात्पुनर्विनियोगे आहवनीयादेरिव निरपेक्षत्वाभावात् नद्याः सजलत्वेन सेनाश्रयत्वायोग्यत्वेन तत्र तीरलक्षणायामपि प्रकृते तदभावात् । कांस्यासनकटासनयोरासनत्वाविशेषेऽपि योग्यतयैव भोज्यभोक्तृधारणे व्यवस्थयैव विनियोगदर्शनादिति प्राप्ते मध्ये चिन्ता ॥

सू० सोमे प्रतिषेधः ॥ १२ ॥

उक्तवचने चयनोत्तरकालीनानामिष्टिपशुसोमानामविशेषेण ग्रहणात्सर्वेष्वङ्गं पुराणाग्निद्रव्यमिति प्राप्ते पुनर्वास्तु वा एतस्क्रियते पुनर्वा एतत्स्मयन्ति यश्चैवाग्निचित्सोमेन यजेत सदेता एकविंशतिलोकम्पृणाम् उत्तरवेद्यामुपनिधाय यजेतेति वचनान्तरेण सोमे द्रव्यान्तरविधानात्सामान्यवचनेनेष्टिपशुबन्धयोरेव पुराणद्रव्यविधिः पर्यवस्यति । वस्तुतस्तु यदीष्टयेति वाक्येऽपि सोमस्य विशिष्य ग्रहणान्यथाऽनुपपत्त्योत्तरवेदिपुराणाग्निद्रव्यस्यैवैकविंशतिलोम्पृणानामप्यग्निचित्कर्तृकसोमे समुच्चयः सोमान्तर्गतेष्टिपशूनां त्वेकविंशतिलोकपृणाभाव इति स्थितादुत्तरमग्निचित्कर्तृकसोमे लोकम्पृणारूपगुणान्तरविधिरयमेव । अन्यः सर्वोऽप्यस्यैवार्थवादः । इष्टिपशु-शब्दौ च सोमप्रयोगान्तर्गतेष्टिपशुमात्रपराविति न क्वापि पुराणाग्निद्रव्यस्य पुनर्विनियोगः ॥

सू० साग्निचित्यानाम् ॥ १३ ॥

एकविंशतिलोकम्पृणाभिरेव पुनश्चितिः साग्निचित्यक्रतुष्वेव स्यात्तत्प्रकरणे पाठादिति प्राप्तेऽनग्निचित्येष्वेव व्यपदेशविशेषात् अग्निं चित्वा यजेत इत्यनुक्त्वा अग्निचित् सन् यः सोमेन यजेत इत्युक्त्या सोमेऽनग्निचित्यत्वस्यैव भानात् । विश्वजिति सर्वपृष्ठे ग्रहीतव्या अप्यग्निष्टोमे ग्रहीतव्या इत्यत्र व्यपदेशभेदेनैव विश्वजितोऽग्निष्टोमेतरसंस्थस्य ग्रहणात् । किंच यथा एषोऽस्माल्लोकात् च्यवते योऽग्निं चिनुते न वा एतस्यानिष्टकाहुतिरवकल्पते या वा एषोऽनिष्टकामाहुतिं जुहोति स्रवति वै सा ता स्रवन्तीं यज्ञोऽनुपराभवति यज्ञ यजमानो यत्पुनश्चितिं चिनुत आहुतीनां प्रतिष्ठित्या इति वाक्यशेषेऽनिष्टकाहुतेरेव श्रवणोत्कीर्तनाद-

नग्निचित्यानामेवानिष्टकत्वेनोपस्थितेरग्निचितः केवलसोमयाग एवाय गुणविधिः । इय पुनश्चितिरप्रसङ्गवेत्युच्यते, या तु समृद्धयो पुनश्चितिः सा पुरायाग्नावन्यत्र वेति विकल्प इत्याकारे स्थितम् ॥

सू० प्रास्तम् ॥ १४ ॥

अग्नीषोमीये पशौ प्रास्तमुत्तर बर्हिर्भवति समेधस्येव पशोरवद्यतीति श्रुत प्रास्तशास्त्रामय बर्हिः सन्निहिते सवनीयपशावुत्कृष्येत उत्तर पदविशेषणेन सवनीयपशोरेवोपस्थितेः यद्वा तिष्यावर्हिस्तदाग्नीषोमीयस्येति वाक्यस्य त्वान्तरप्रकरणाद्वलीयस्त्वाच्च । पञ्चावत्ताबर्हे जामदग्न्यपशोऽसभवविशेषस्य प्राकरणिकस्यापि चतुरवत्तस्योत्कर्षदर्शनादिति प्राप्ते उत्तर-शब्दस्योत्तरपरत्वे लक्षणापत्तेरत्तरशाख्य एव तस्याग्दानाधारत्वेन विनियोगविधानाद्विचकार्ययोर्बाध्यबाधकभावाभावादनुत्कर्षः ॥

सू० पशुपुरोडाशार्थम् ॥ १५ ॥

सवनीयस्य पशोः क्रमेऽग्नीदग्नीन्विहरबर्हिस्तृ*णीहि पुरोडाशानलङ्कुरु पशुना देहीति प्रैषः श्रुतः । तत्र बर्हिस्तरण पशव्य पुरोडाशार्थं वा । उभयोरविशेषेण सन्निधानात् आकाङ्क्षितत्वाच्च, मध्यन्दिनतृतीयसवनयोरप्येवमेव प्रैषदर्शनात्तत्र च पशोरभावात्तदेकरूप्याय केवलपुरोडाशार्थमेव वेति प्राप्ते ऐष्टिकेषु प्रत्यक्षस्य बर्हिर्विधेरभावादनुप्रश्न बर्हिस्तृणातीति सौमिकबर्हिर्विधेः सत्त्वाच्च तस्यैवाय स्तरणार्थः प्रैषः ॥

सू० यथाभा†गम् ॥ १६ ॥

भूयोमन्त्राधिकरणे यथाभाग व्यावर्त्तयामित्यादिमन्त्राणा विकल्प उक्तस्ते देवते मनोध्य विभजन विदधति देवताना यागसम्बन्धित्वात् सप्रद्रव्यकत्वात् । चेतनत्वेन सबोधनार्हत्वाच्चेति प्राप्ते पिण्डादयोऽत्र सबोध्या । तयोर्देवतातोऽन्तरङ्गत्वात् स्वधित्याद्यचेतनानामपि सबोधनदर्शनात् देवताया अपि शब्दरूपत्वाच्च ॥

* तृणाहीति क्व ।

† यथाभागमिति पुस्तकान्तरस्थपाठान्तरं मूल पुस्तक ।

सू० एतेन ॥ १७ ॥

इदमग्नेरिदमग्नीषोमयोरिति मन्त्रयोरपि पूर्वन्यायेन पिण्डविभागार्थं प्राप्ते तत्संयुत्य द्वैधं कृत्वाऽभिमृशेदिदमग्नेरित्याम्नानाद्विभक्तयोरेव देवतानिर्देशः । अग्नयेऽग्नीषोमाभ्यामिति मन्त्रयोस्तु चतुर्थीनिर्देशादसंदिग्ध देवताऽभिधायित्वम् ॥

सू० *पुरोडाशगणे ॥१८ ॥

यत्र बहूनां पुरोडाशानामेकः पिण्डस्तत्रापि यथाभागं व्यावर्तेथामित्यविकृत एव मन्त्रः प्रयोक्तव्यः । विभागस्य पिण्डद्वैधीकरणार्थत्वादिति प्राप्ते व्यावर्तध्वं †भगा वो विभजन्त्वित्यादिरीत्योहेन प्रयोगः पिण्डद्वित्वेऽपि हविषां बहुत्वेन तेषां परस्परव्यावृत्तेरभिधेयत्वात् ॥

सू० उत्तमयोः ॥ १९ ॥

अन्त्योपान्त्यपिण्डविभागेऽपि हविर्बहुत्वानपायादूहेन प्रयोगे प्राप्ते यथा प्रकृत्यविकृत एव मन्त्रः पूर्वहविषां व्यावर्तितत्वेन द्वयोरेव हविषोर्व्यावर्तनीयत्वात् ॥

सू० सर्वत्र ॥ २० ॥

पुरोडाशगण एव देवतानिर्देशो विभागन्यायेन सर्वेषां हविषां स्यादिति प्राप्ते महतः पिण्डादेकैकस्य हविषः क्रमेण पृथक्करणाद्भाग-

---

* तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके तृतीयानुवाके मन्त्राः अङ्गिरसो वा इत उत्तमाः सुवर्गं लोकमायन् तदृषयो यज्ञवास्त्वभ्यवायन् तेऽपश्यन् पुरोडाशं कूर्मं भूतꣳ सर्पन्तं तमब्रुवन्निन्द्राय ध्रियस्व बृहस्पतये ध्रियस्व विश्वेभ्यो देवेभ्यो ध्रियस्वेति स नाध्रियत तमब्रुवन्नग्नये ध्रियस्वेति सोऽग्नयेऽध्रियत यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै इति अङ्गिरोनामका ऋषयः इतः भूलोकात् उत्तमाः उद्गततमाः त्वरया निर्गताः स्वर्गं प्राप्ताः तत्र स्वर्गे त ऋषयः यज्ञवास्तु यज्ञभूमिमभिलक्ष्य समागताः तस्यां भूमौ पुरोडाशाभिमानी देवः स्वशरीरमन्तर्धाय कूर्मशरीरो भूत्वा प्रकर्षेण पलायते तं दृष्ट्वा त ऋषयो ऽब्रुवन् इन्द्रादीनां मध्येऽन्यमसमं त्वा वास्यामः त्वं ध्रियस्व त्वमवतिष्ठस्वेति ततः स पुरोडाशो नातिष्ठत् अग्नये तिष्ठेत्युक्ते स्थितवान् अतोऽग्निदेवत्योऽष्टाकपालः पुरोडाशः आग्नेयः अच्युतः कर्तव्यः तेन स्वर्गाभिजयो भवतीति सायनाचार्याः ।

† भागोऽर्येति तु पा० ।

क्रमादेव तत्तद्देवताऽवधारणस्य वृत्तत्वादन्त्योपान्त्यपिण्डयोर्मध्ये कः पिण्डः किंदेवत्य इति निर्धारणायोगाद्दृष्टार्था देवतानिर्देशोऽपि तयोरेव ॥

सू० चरुपुरोडाशाः ॥ २१ ॥

यत्र चर्वर्थं पुरोडाशार्थं च व्रीहिनिर्वापादितण्डुलीकरणान्तक्रिया वृत्ता तत्र तेषां तन्त्रेणा*धिश्रयणस्यासम्भवात्तस्मिन्नेव काले विभागः प्रसक्तः स चामन्त्रक एव कार्यः प्राकृतकालाद्भिन्नकालत्वेन मन्त्राप्रवृत्तेः । साकंप्रस्थायीये कुम्भीतो दारुपात्रेषु दोहानां ग्रहणदशायामवदानधर्माणामन्यकालत्वादेव प्रवृत्त्यभावादिति प्राप्ते ऽवदाना दमदानान्तेऽरूपदार्थप्रथमावयवरूपहविर्ग्रहणस्याभिक्रमणादितः पूर्वकालिकस्य कुम्भीभिरेव वृत्तत्वाद्दारुपात्राणां होमकरणत्वनिर्वाहकस्य ग्रहणान्तरस्याप्राकृतत्वेन चतुरवदानरूपत्वाभावात्तदवयवोपस्तरणादेरप्रवृत्तावपि हविर्विभागस्य समृद्ध्यर्थो पुनश्चितिः सा पुराणाग्नावन्यत्र वेति विकल्प इत्याकरे स्थितम् ॥ सामर्थ्यवशेन प्रागेव करणेऽपि प्राकृतत्वानपायात्तदङ्गमन्त्राणां च प्रधानानुसारित्वावश्यम्भावात् पाशुकप्रयाजानामन्यकालत्वेऽपि तन्मन्त्राणामिव प्रवृत्तिः ॥

सू० एकान्ते ॥ २२ ॥

यत्र चरवः पुरोडाशाश्च व्यतिषक्तास्तत्र क्रमानुग्रहायैकैकशो विभागः कर्तव्य इति प्राप्ते चरूणां सर्वेषामेकः पुरोडाशानामेक इति द्वावेव राशी युगपत्कर्तव्यौ तन्त्रभावे क्रमविपर्यासाभावात् ॥

सू० इदममुष्य च ॥ २३ ॥

तेष्वेव देवतानिर्देशो न कार्यः । अव्यतिषक्तेषु तेष्वनध्यवसानाभावात् । व्यतिषक्तेषु तु क्रमविरोधापत्तेरिति प्राप्ते चोदक्रमाप्तस्य बाधे मानाभावादिदममुष्यामुष्य चेत्यादि रीत्या समुच्चित्य देवतानिर्देशः कर्तव्य एव । तदभावे कस्य राशेरधिवापः कार्य इति सन्देहापत्तेः तत्रानुष्ठाने क्रमस्यानङ्गत्वात् ॥

---

* पुरोडाशीयानां पेषणार्थे दृषदि स्थापनमधिश्रयणमित्युच्यते ।

सू० सर्वपृष्ठायाम् ॥ २४ ॥

बहुपुरोडाशानामेक एव पिण्डोयत्र विहितस्तत्र प्रदानकाले हविर्विभागस्यावश्यकत्वाद्बहुपुरोडाशाधिकरणन्यायेन तदैव विभागमन्त्रः प्रयोक्तव्य इति प्राप्ते प्रदानकालेऽप्यविभक्तानामेव हविषां प्रतिदैवतं प्रदीयमानतया हविर्विभागस्यैवाभावाद तदङ्गमन्त्राप्रवृत्तिः ॥

इति सङ्कर्षे भाट्टदीपिकायां त्रयोदशाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

अथ त्रयोदशाध्याये चतुर्थः पादः ॥

सू० वाजिनेन ॥ १ ॥

चातुर्मास्येषु वाजिभ्यो वाजिनमित्यत्र तादर्थ्यचतुर्थ्या यागोत्पत्तावेव सर्वस्य वाजिनस्य यागे विनियोगेनान्यत्र पुनर्विनियोगस्य शेषात्स्विष्टकृत इत्यादाविव शेषपदाभावे स्वेच्छया कर्तुमशक्यत्वाद्वाजिनेनोपसिञ्चतीति विहितमुपसेचनं च प्रयोजकं सदन्यद्वाजिनमाक्षिपतीति प्राप्ते यागोत्पत्तौ विनियोगश्रवणेऽपि परार्थेऽऽमिक्षाऽनुनिष्पन्नस्य वाजिनस्य विनियोगाकाङ्क्षायां यागोपसेचनयोः समकालप्रवृत्तेरसंयुक्तोत्पन्नयोर्वाजस्यैवोभयत्र विनियोगसम्भवाद वाजिनान्तरमुत्पाद्यम् ॥

सू० आमिक्षायाम् ॥ २ ॥

अस्ति सोम इव वाजिनस्याप्यनुवषट्कारः । स च स्विष्टकृद्रूप एव प्रधानद्रव्यप्रतिपत्तिरूपत्वात् । अत आमिक्षायां सोम इव वाजिनस्याप्यनुवषट्कारः, स च स्विष्टकृद्रूप एव प्रधानद्रव्यप्रतिपत्तिरूपत्वादत आमिक्षायागीयस्विष्टकृतं प्रत्यामनेत् । अनिज्याशेषत्वाद्दैर्योगः स्विष्टकृतमिवेति प्राप्ते वाजिनानुवषट्कारस्य वाक्येन वाजिनसम्बन्धाद्वाजिनैकशेषप्रतिपत्तिरूपत्वेऽप्यामिक्षायागशेषस्य प्रतिपत्त्याकाङ्क्षाया अनिवृत्तेश्चोदकप्राप्तस्य स्विष्टकृतो न बाधः ॥

सू० तस्य वाजिनम् ॥ ३ ॥

अनुवषट्कारस्य सौमिकानुवषट्कारवत्स्विष्टकृद्विकारत्वात्प्रकृतितः प्राप्त सकृदवदानादि कर्तव्यमिति प्राप्ते ऽनुपदेनाव्यवहितपूर्वत्वस्य प्रतीतेर्वषट्कारमन्वयो वषट्कार इत्यर्थस्यावदानादिना विप्रकर्षे बाधापत्तेरवदानादिविशिष्टक्रमिकयागद्वये द्वितीयस्यानुवषट्कार इति व्यवहाराभावात्पूर्वावत्तशेषादेव यागः कार्यः, अत एव त्रयाणां हविषां स्विष्टकृतेन समवद्यतीति न्यायशास्त्रानुवादः । त्रयाणामित्यस्य सोमवाजिनधर्माणामित्यर्थः, तेषामेवोपक्रमात् ॥

सू० विशाखत्वम् ॥ ४ ॥

मै*त्र श्वेतमालभेत वारुणं कृष्णमपां चौषधीनां च सन्धावन्नकाम इति प्रकृत्य श्रुते वि†शाखो यूपो भवतीति वाक्ये विशाखत्वस्य रशनयाय त्यादिवददृष्टार्थत्वादग्रभागे द्वे शाखे यूपस्य सम्पाद्ये इति प्राप्ते वाजपप्रघासिकविहारद्वयवत्कार्यार्थत्वे सम्भवत्यदृष्टार्थत्वायोगात् पशुनियोजनस्थान एव शाखावान् यूपः सम्पाद्यः । अत एव द्वे ह्येते देवते समृध्यै इति वाक्यशेषे देवताभेदेन यूपद्वित्वानुग्रहोक्तिः कार्यार्थत्व एव युज्यते । विशाखे यूपे मैत्रा आलभ्यन्त इत्येतद्वाक्यशेषे चैतानां प्रथममारिजन्कामाय मध्यम इत्यादिना शाखात्रये पशुबन्धनोक्तिरपि युज्यते ॥

---

* तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमानुवाके च मन्त्राः । मैत्रं श्वेतमालभेत वारुणं (कृष्णमपां) चौषधीनां च सन्धावन्नकामो मैत्रीर्वा ओषधयो वारुणीरापोऽपां च खलु वा ओषधीनां च रसमुपजीवामो मित्रावरुणावेव स्वेन भागधेयेनोपधावति तावेवास्मा अन्नं प्रयच्छतोऽन्नाद एव भवति इति=तदर्थस्तु
संधिशब्दं कालपरत्वेन देशपरत्वेन च द्वेधा सूत्रकारो व्याख्यातवान् अपां चौषधीनां च सधाविति प्रावृषि शरत्प्रतिपत्तौ अपि चापां चौषधीनां च सधाविति त्वोर्मध्ये नदीक्षेत्रयोर्मध्ये इत्यर्थं ओषधीनामुपकारत्वेन मित्रसम्बन्धित्वं साधु प्रयाग उभयरसोपजीवनेन प्रशस्ता । एतदेवाभिप्रेत्य संधि प्रशस्ति अपां चौषधीनां च सन्धावालभेत उभयस्यावरुध्या इति ।

† पुनस्तत्रैव यूपस्य शाखाद्वयं विधत्ते, विशाखो यूपो भवति द्वे ह्येते देवते समृध्यै इति विविधे शाखे यस्यासौ विशाखः तदिदं सूत्रकारो दर्शयति विशाखो यूप इति यद्यूपस्य रशनायास्तद्विशाखं यद्वोपयुभे शाखे अष्टौ श्रोसचषाल स्यातामिति सायनाचार्याः ।

सू० एतेन यूपकर्म ॥ ५ ॥

शाखायामेव नियोजनाम्नानात् खले वालिवत्तस्या यूपत्वात्र तत्र यूपधर्माः कर्तव्या इति प्राप्ते धर्माणां पशुनियोजनरूपकार्यार्थत्वात् खलेवाल्या यदि स्वरूपाविघातकाञ्जनादीनामिष्टत्वाच्च भवन्त्येव धर्माः ॥

सू० ऊर्ध्वम् ॥ ६ ॥

रशनापरिव्याणार्थं नाभिदघ्न स्थलमवरोध्य तदूर्ध्वमेव शाखाभेदः कार्यं इति प्राप्ते शाखास्वेव परिव्याणस्यावश्यकत्वादुपराद्वृद्धिः कतिपयाङ्गुलोर्ध्वमेव विशाखता ॥

सू० अग्रमध्य–शब्दौ ॥ ७ ॥

दिवमग्रेण मा लेखीरन्तरिक्षं मध्येन मा हिंसीरिति मन्त्रस्य द्युलेखनान्तरिक्षहिंसयोरसम्भवेनासमवेतार्थत्वाच्च विशाख ऊह इति प्राप्तेऽग्रमध्य–शब्दयोरसमवेतार्थत्वाभावादग्राभ्यामित्यादिरूहः कार्य एव ॥

सू० सर्वोपरम् ॥ ८ ॥

पश्चार्धेन यूप युदचति यजमान समितोदुम्बरीभवति नाभिदघ्नं परिव्ययतीत्यादौ यावान्भाग उपरान्तनिखन्यते तावता सर्वैतानि परिमाणानि चतुर्हस्ता स्रुगित्यादिवाक्येषु तथा दर्शनात् । पुरुषस्य नाभिर्यथा मध्यभागस्तथा यूपमध्यभागस्य तेन बोधाच्चेति प्राप्ते खातादूर्ध्वमेवैतानि परिमाणानि । चतुर्हस्ता स्रुगित्यादिवाक्येषु तथा दर्शनात् पुरुषनियोजनादिकार्यार्थत्वात् । खातोपरिभाग एव नियोजनात् । परिव्याणदशायां खातस्याप्रकृतत्वेन स्वनाभिपरिमाणस्य तदूर्ध्वमेव सम्भवात् । एकत्रिंशत्यरत्न्यादिपरिमाणान्तरपक्षे मध्यभागे परिव्याणासम्भवाच्च ॥

सू० यजमानेन ॥ ९ ॥

दृष्टव्यक्तिभेदेनाविचारतस्माद्दनियमेन यस्य कस्याप्यरत्नियाह्यः प्रयोगप्राशुभावादिति प्राप्ते यजमानेन समित इति वचनान्तरैकवाक्यतया तदीयारत्निभिः समित इत्येव नियमनाच्च तथा ॥

सू० अध्वर्योः ॥ १० ॥

व्याममात्राणि यवपुच्छानि भवन्तीत्यत्रैः श्रुतं तत्र कर्मण्यध्वर्योः प्रवृत्तत्वादनियमाच्चियमस्य युक्तत्वाच्च तस्यैव व्यामो ग्राह्यः । शूर्पेण जुहोतीत्यत्र कर्माङ्गशूर्पस्यैव ग्रहणदर्शनादिति प्राप्ते यजमानसंमानव-त्सस्यचोदितत्वादनियमः । शूर्पस्य तु तदर्थमेवासादनविधानाद्वैषम्यम् ॥

सू० चतुरः ॥ ११ ॥

निर्वापे चतुर्मुष्टिपरिमाणस्याप्यनियमेन यस्य कस्यचिन्मुष्टौ प्राप्ते अस्माद्वारोर्मुष्टिमादत्स्वेति प्रेरितस्य चैत्रादेः स्वमुष्टिपरिमितस्यैवादान-दर्शनादध्वर्योरेव मुष्टिः ॥

सू० परिवीय ॥ १२ ॥

यूपैकादशिन्यां श्रुतम् । अग्निष्ठ ऐकादशिना रशनाः परिवीय वासयतीति अत्र रशनाभिः परिव्याणेनाग्निसमीपस्थं यूपं संस्कुर्यादि-त्यर्थः प्रकृतौ त्रिवृता यूपं परिवीयेति श्रवणात् । अत एव वैकृतवाक्ये द्वितीयासप्तम्यौ सक्तूनितिवत्तत्र जयानितिवच्च गुणप्रधानतापरे । परि-वीयेति च प्रकृतिलिङ्गसंयोगात्प्राकृतपरिव्याणनिवृत्तिः । परिधौ पशु नियुञ्जीतेति वचनेन यूपनिवृत्तेर्दर्शनादिति प्राप्ते मध्ये चिन्ता ॥

सू० तासामेकाम् ॥ १३ ॥

नाभिदघ्नस्थले सर्वासां परिव्याणासम्भवे नैकामेव तत्र परिवीया-न्याभिर्यथाऽवकाशं परिव्याणम् । अथवा प्रकृतावपि रशनाद्वयस्य परिव्या णाय.व्यपर्याप्त एव नाभिदघ्नभाग इति तं देशमन्तर्भाव्यैव परिवीयते । अतो विकृतावपि सर्वाभिर्युगपदेव नाभिदघ्नं परितः परिव्याणमिति प्राप्ते पुनर्मध्ये चिन्ता ॥

सू० एतेनैकादशिन्याम् ॥ १४ ॥

वैकृतद्विरशन्येऽप्येका विहितस्थले परिवीयेतरा यथाऽवकाशमिति प्राप्ते युगपदुभाभ्यां परिव्याणं प्रकृतिवत् ॥

सू० स्थितादुत्तरम् ॥ १५ ॥

एकादशभीरशनाभिर्युगपत्परिव्याणे तासां पुनरुपादानवेलायां युगपदेव मोचप्रसङ्गः। तथा च पशुयूपपरिव्याणार्थरशनादानक्रमलोपापत्तिः। अग्निष्ठाद्धि द्वे रशने आदायैकैकं पशुयूपं द्वाभ्यां द्वाभ्यां परिव्ययतीति पृथगग्निष्ठापादानकोप*दानश्रुतेः। तस्माद् द्वाभ्यां द्वाभ्यामेकादशकृत्वोऽग्निष्ठः परिवीयेत॥

सू० तन्त्रं यूपमन्त्रः ॥ १६ ॥

युवा सुवासा इति होतुर्मन्त्र एकादशवारं प्रयोक्तव्यः प्रतिप्रधानप्रतिप्रधानं गुणावृत्तेरिति प्राप्ते क्रियमाणानुवादिमन्त्रस्यादृष्टार्थत्वेनावृत्त्यमाणविशेषत्वात्तन्त्रतैव। प्रति प्रधानमिति न्यायस्तु परिवीरसीत्याध्वर्यवमन्त्रपरः। तस्य करणत्वेन दृष्टार्थत्वात्॥

सू० आद्यास्थितादुत्तरम् ॥ १७ ॥

परिवीय वासयतीति वचनादग्निष्ठाधिकरणकेन परिव्याणकरणेन वासनेन रशनाः संस्कुर्यादित्येवार्थः। विभक्तिव्यत्यासस्य वासयन्तिपदवैयर्थ्यस्य चायुक्तत्वात्। अथ यदग्निष्ठादधि रशना विह्रियन्ते तेन सर्वेऽग्निष्ठा इति वचनेऽग्निष्ठवाससंस्कृतरशनासम्बन्धेन पशुयूपानाममग्निष्ठतासम्पत्तिकथनेन रशनासंस्कारत्वावगमाच्च। रशनासंस्कारके वासे गुणविधायकस्य परिवीयेत्यस्य धर्मग्रहणासमर्थत्वेन कालभेदेन च प्राकृतपरिव्याणानिवृत्तेः॥

सू० ऐकादशिनान् ॥ १८ ॥

शाग्निचित्ये विकृतिक्रतौ श्रुतम्। स्वर्गाय वा एष लोकाय चीयते यदग्निर्वज्र एकादशिनी यदग्नावेकादशिनीं मिनुयाद्वज्रेणैवेनं स्व†र्गाल्लोकादन्तर्दध्यादसन्नमिनुत्यात्स्वरुभिः पशून्व्यर्धयेदेकयूपं मिनोति नैनं वज्रेण स्वर्गाल्लोकादन्तर्दधाति न स्वरुभिः पशून्व्यर्धयतीति। अत्र

* अग्निष्ठापादानकोपादानेति पा०।
† सुवर्गाद्विति पा०।

प्रकृतितो यूपैकादशिन्या एकयूपस्य च पक्षतः प्राप्तौ यद्येकयूपो नियम्यते तर्हि पाशुकत्रायणीवाक्यन्यायेनैवेतरनिवृत्तिसिद्धेरैकादशिनप्रतिषेधो व्यर्थः स्यात् । अतः पशुनियोजनाविष्टकाष्ठसंमानस्यैकयूपमित्यनुवादः, अनुवादे च गौणी न दोषः । प्रतिषेधश्च यूपसामान्यस्यैव । अथाक्रतो या यूपो विधीयत इति न यूपशरीरघटकातिरिक्तो धर्मो भवन्तीति प्राप्ते यद्यन्नादित्यंशेन निषेधस्यैव अत्र मिनुयादित्यंशेन विधेरपि प्रतीतेर्भावाभावयोश्चैकस्मिन्नयोगेऽसम्भवात्तदुभयसमाधित्सयैव प्रवर्तमानो विधिस्तानेव यूपाननूद्य संख्यामात्रं विकृतं विदधाति । एवं सामिधेनीमन्वाहेतिवत् । अत एव नेनमिति वाक्यद्वये नोभयसमाधिर्युज्यते ॥

सू० तेषाम् ॥ १९ ॥

ते चैकादश यूपाः यो रशनयोऽन्ये संमीयेरन् प्रकृतिवदिति प्राप्तेऽङ्गानां प्रधानकालत्वात्सद्यः सुत्यायामेव तेषां समानम् । प्रकृतौ पशुबन्धस्य तन्त्रभूतो यूपोऽग्नीषोमीयपश्वर्थत्वेन पूर्वेद्युः संमितोऽप्यर्थवशेनान्ये यूपाः परेद्युरेव संमातव्याः । चोदकप्राप्तपूर्वेद्युष्ट्वस्य प्रकृतावेकपात्रत्वेऽपि पशावर्थवशेनैव पाक्षविभागदर्शनात् । अत एवाग्निषुमेतद्धविरपरेद्युरनिष्ठे हि तद्देवतत्वमानो भवतीत्यादिना मध्यस्य यूपस्यैकोऽक्षयणे देवपश्वालम्भं हेतूकृत्य तेन सहान्येषां दशानां कृतेऽप्युक्षयणे तत्तत्संस्काराणां परेद्युरपि प्रधानकाल एव करिष्यमाणतया तनुच्छिन्नतानन्त एव भुवि त एवोतिष्ठेयुरिति निन्दाऽऽम्नानं सङ्गच्छते ॥

सू० सद्यः संमानम् ॥ २० ॥

सवनीयार्थिनो येषां पूर्वेद्युरेव संमानत्वेनाम्नाता तेषामङ्गत्वेऽप्रधानकालत्वात् सद्योऽपकर्षस्यापि सुत्याकालिकप्रधानस्य प्रधानमेवानन्तरीभावयन्तीमसमार्थत्वात्प्राप्तिः स्यादिति प्राप्ते प्रकृतौ सर्वाङ्गसाधारणस्य देवताप्रकाशनेन सर्वःप्राधि देवताव एव प्राप्तौ प्रधानाप्युत्कर्षे तावत्साधयत्यङ्कर्षेऽपि न सन्तता देवताऽहेव विरुध्यते । विकृतावपि तदेवोत्कृष्य समान सम्बद्ध ॥

सू० एतेन सवनीय ॥ २१ ॥

अग्नीषोमीयरशनाया अन्यकालत्वादङ्गत्वे तन्त्रेणोपकारकत्वेऽपि सवनीयकालात्तु कर्मकालत्वात् प्रत्यहमावर्तेत यूपस्य सकृत् पशुकाले निखातस्य पुनर्निखननासम्भवेऽपि रशनाभिः प्रतिदिनमेकैकया परिव्याणसम्भवादिति प्राप्ते यूपाङ्गस्य परिव्याणस्यापि पूर्वाधिकरणन्यायेन छेदनकालिकस्य पशुकाल उत्कर्षेऽपि तन्त्रताऽनपायाच्च रशनाभेदे प्रमाणमस्ति । तेनाग्निष्टुत्याने पञ्चयूपरशनाश्च तन्त्रेणैवोपकुर्वन्ति ॥

सू० अग्रेण ॥ २२ ॥

यद्धं मन्त्रवैश्यहं वहिर्वेदीमि लक्षितस्य देशस्याग्निष्ठेन यूपेनाक्रान्तत्वादन्ये दश यूपा अनियमेन यत्र क्वापि निखेयाः । पुरस्तान्मिनोतीति वचनाद्वाऽग्निष्ठात्प्राग्देशे प्राक्संस्थक्रमेण संमातव्या इति प्राप्ते उक्तादिशाविस्तृताया वेदेः प्रान्तेऽपि लक्षितदेशस्यानपायात्तिरश्चीं मिनोतीत्याहत्य विधानाच्चाग्निष्ठोदग्दक्षिणपार्श्वयोरेव मातव्याः सर्वेषामपि वेदिप्राग्भागवर्तित्वात्पुरस्तान्मिनोतीत्यप्यविरुद्धम् ॥

सू० तेषामन्तराले ॥ २३ ॥

यूपानामन्तरालभागद्वयके समपरिमाणतायाः समं स्यादिति न्यायेन लाभेऽपि परिमाणविशेषे प्रमाणाभावादनियमे प्राप्ते रशनेव विमिमीत इत्यस्यान्तरालपरतयैव सार्थक्याद्रशनमात्राणि यूपान्तरालानि कार्याणीति ।

सू० तथा वेदिसंमिताम् ॥ २४ ॥

तुल्यन्यायेन वेदिसंमितां विमिनोतीति वचनान्तरस्याप्यन्तरालपरत्वावश्यम्भावादुभयोः परिमाणयोर्विकल्प इति प्राप्ते यूपोपराणां यावन्तस्तिर्यग्देशास्तावद्भागैर्वेदिरभिवर्धनीयेत्यभिप्रायेण वचनान्तरस्योपपत्तेर्विरोधाभावादविकल्पः ॥

सू० यथापूर्वम् ॥ २५ ॥

यूपेषूदगपवर्गत्वविधानाद्विदेराग्नेयकोणमारभ्यैशानान्ता यूपा अग्निष्ठेतरे दश संमातव्याः । यद्वा अग्निष्ठाधारदेशस्य मुख्यस्येतरेष्वसंभवेऽपि तत्समीपवर्त्तिदेशपरित्यागे मानाभावात्तद्दासन्नदेशस्य प्रधानपशुक्रमेणोपस्थितस्याविरोधाय द्वितीयं यूपमग्निष्ठाद्दक्षिणतो नीत्वा तृतीयमग्निष्ठादुत्तरतो मिनुयात्। एवं चतुर्थपञ्चमादियुगलानि दक्षिणोत्तरयोर्मातव्यानि । उदगपवर्गा यूपा भवन्तीति वचनस्यैवमप्युपपत्तेः । एतेन यदाग्नेयश्च बार्हस्पत्यश्च सौम्यमभितो भवत इति लिङ्गमप्युपपद्यते इति प्राप्ते दक्षिणापवर्गाः पशवो भवन्तीत्याहत्य विधानेनैशानाद्याग्नेयान्तक्रमेण पशुनियोजने सिद्धे तदङ्गेषु यूपेष्वपि प्रधानसविकर्षलाभेन तथैव सम्माने प्रसक्ते प्रवर्त्तमान उदगपवर्गत्वविधिः सम्भवत्सविकर्षाविरोधेनैव नेतव्यः । तथा च पशुक्रमेणैव नव यूपा नीत्वा दशमस्य स्थानमतिक्रम्य वैश्वाग्निकोणे दशमं नीत्वा तदुदग्भागे एकादशं मिनुयात् । एवं सति द्वयोरेवोत्तमोपोत्तमयोः क्रमोपरोधः स्यादिति भाष्यकारः । यद्यपि यूपसम्मा[1]नोत्तरमेव पशुनियोजनप्रवृत्तेरुदगपवर्गतामाग्नेयादीशानान्तक्रमेणैव यूपेषु कृत्वा पशून् यूपक्रमेणैव नव नियुज्य दशमैकादशयोर्व्यत्यासेन नियोजनमपि सम्भवति तथाऽपि दशमोऽग्निष्ठादित्यादिलिङ्गदर्शनानुगुण्यात्तथोक्तम् । तदिदं लिङ्गदर्शनं न्यायेपोद्बलितमेतद्विरुद्धवचनाद्बलीयः सत्प्रकृतौ निविशते, इतरत्तु विकृत्यर्थम्, । आचार्यैस्तु वाचनिकत्वाविशेषाद्विकल्प एव प्रकृतौ स्वीकृतः ॥

सू० उपरसंमिताम् ॥ २६ ॥

उपरसंमितां मिनुयात्पितृलोककामस्य मध्येन समितां रशनसंमितां च मनुष्यलोककामस्य चषालसंमितामिन्द्रियकामस्येत्यादिभिर्वचनैः कामनाभेदेनैकादशानामुपरादीनां विधीयमानं साम्यं परस्परप्रायपाठादेकविधमेव स्यादिति प्राप्ते वचनसार्थक्याय प्रायपाठमनादृत्याऽप्यन्योन्यविलक्षणमेव स्वीकार्यं यूपपरिमाणतुर्यांशेन दैर्घ्यमुपरस्य विहितमस्ति ।

---

[1] यूपसमानोत्तरमेवेति पा ।

यूपस्य त्वेकादित्रयस्त्रिंशदरत्नयो विकल्पिताः । तेन तदुद्देशेनोपरागा परिमाणत्रैरम्ये प्राप्ते दैर्घ्येण साम्य फलाय विधीयते न तिर्यक्त्वेन । चषटान्तर्निषेधो यूपाधोभाग उपरम् । तस्य ह्यातृणमुपर भवतीति तक्षणनिषेधेन तदसम्भवात् । मध्यभागस्य त्रिज्यायामरशनावेष्टनपरिमितत्वेन दैर्घ्यतएव कल्प्यस्य सत्त्वादेव तस्य रशनया पृथुत्वेनैव साम्यविधिः । एवं चषालेऽपि ॥

सू० व्यत्यस्तपशु ॥ २७ ॥

आग्नेयसारस्वतसौम्यपौष्णबार्हस्पत्यवैश्वदेवैन्द्रमारुतैन्द्राग्नसावित्रवारुणानेकादश पशून्विधाय यामिमा प्रजा आपन्ना चरन्ति सा वा एषैकादशिनीत्युक्त्वा ततो व्यत्यस्तपशूनक्रम्याग्नेयमग्निष्ठेऽभित ऐन्द्रमैन्द्राग्न सारस्वत सावित्र सौम्य वैश्वदेव पौष्ण मारुत बार्हस्पत्य वारुण च विधाय श्रुत तामेता काम्या विदुस्तामेतामतिरात्रचरम आलभेतेति । अत्रातिरात्रचरमशब्दोऽहीनपर । तस्यान्यतरतोऽतिरात्रत्वात् । न तूभयतोऽतिरात्रसत्रपर. । द्विविधामेकादशिनीं प्रकृत्य तामेतामित्याम्नानादुभयोरप्यहीन उत्कर्ष इति प्राप्ते यामिमामित्यनेन प्रकृतिगामितया बहुकर्तृकत्वेन पूर्वस्या निर्देशादुत्तरस्याश्च काम्यपदेन कतिपयसमतत्वकथनेन तामेतामित्यनेनापि सन्निहिताया एव परामर्शात्काम्याया एवाहीने पूत्कर्षः । यत्तु कल्पसूत्रमाग्नेयमभित ऐन्द्रावेति तदैन्द्राग्नोभयस्य नामैकदेशमेलनेन निर्देशकमित्यविरुद्धम् ॥

इति श्रीसकर्षे भाट्टदीपिकाया त्रयोदशाध्यायस्य चतुर्थ. पाद ॥ ४ ॥
अय च यूपपाद इत्युच्यते । त्रयोदशाध्यायश्च समाप्त ॥

अथ चतुर्दशाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

सू० इष्टकाभिः ॥ १ ॥

अग्निचयनसाधनीभूता इष्टकाधातुमय्यो मृन्मय्यो वाऽनियमेनोपादेया । इष्टका-शब्दस्य घटादिपदवज्जातिवचनत्वे वा वेदिपदवदा

कृतिवचनत्वे चोभयत्रापि प्रयोगदर्शनात् । प्रवृत्तिनिमित्तस्य धातुमयीत्वयविशिष्टत्वादिति प्राप्ते यन्मृत्त्वापरत्वानेरनादममथ कस्मान्मृदा चाद्भिश्चाग्निश्चीयत इति वाक्यशेषाद्विर्मन्य्येनेष्टकाः पचन्तीति विहितपाकस्यादृष्टार्थत्वापत्तेश्च मृन्मय्य एव । यत्तु मूले इष्टका-शब्दस्य जातिवचनत्वं निरस्याकृतिवचनत्व तदर्थसंशयान्तरं प्रदर्श्य साधितं तत्रातीवोपयुक्तमयुक्तं चेत्युपेक्षितम् ॥

सू० अग्निमत्यः ॥ २ ॥

इष्टकात्वाविशेषात् प्रयोगप्रागुभावायानियतसंस्थानवत्त्वे तासां प्राप्ते इष्टकानां चितिनिरंत्तिरूपकार्यप्रयुक्तत्वेन स्वरूपार्थत्वाभावादग्निमन्तरेण तद्योगात्साग्निका एव भवेयुः । चतुरश्रा भवतीति त्वाविप्रास्युद्देशेन गुणमात्रविधिः ॥

सू० समचतुरश्राः ॥ ३ ॥

चतुष्पृष्ठसङ्ख्याविधेरविरोधाद्दीर्घचतुरश्रसमचतुरश्रयोर्विकल्पे प्राप्त दीर्घादिपदान्तरसमभिव्याहाराभावे समचतुरश्रस्यैव बोधादग्निपरिमाणचतुष्कस्य समं स्यादिति न्यायेन साम्यमेव ॥

सू० अमृन्मयीनाम् ॥ ४ ॥

पशुशीर्षाद्युपधाने यद्न्तरालमुत्पद्यते तत्पूरणार्थमपि कतिपया इष्टका निर्मातव्याः । इष्टकाभिरिति तृतीयाश्रुत्या चयनं प्रति निरपेक्षकारणत्वावगमात् । तासां परस्परसम्बन्धमन्तरेण नैरपेक्ष्यायोगादिति प्राप्ते निरन्तरलेष्टकासम्बन्धस्यासम्भवात्सिकतापूरणविधिबलाच्चावर्जनीयकिञ्चिदन्तरालस्येव वाचनिकाभून्मयवस्तुकृतान्तरालस्यापि सोढव्यतया मृत्पात्रावकाशान्तरालसद्भावेऽपि चितः पाषाद ति इति प्रयोगदर्शनाच्च पशुशीर्षादिस्थले इष्टका निधेयाः ।

सू० वर्णापृथक्त्वम् ॥ ५ ॥

सर्वान्वर्णानिष्टकानां कुर्यादिति श्रुतौ वर्ण-शब्दः श्वेतादिरूपपर एव । अन्यसमवेतरूपाणामन्यत्र कर्तुमशक्यत्वादेव तादृशवर्णसमवायिमुधागैरिकादिद्रव्यलेप आक्षेपलभ्यः, न तु वर्णशब्द एव तत्परः शब्दसंयोगादिति सूत्रस्वरसात् । रेखासामान्ये वर्ण-शब्दस्य शक्तिनिरूढ्योरभावात् । वर्णं ॥ चाक्षर इति कोशेन नपुंसकत्वापत्तेश्चेति प्राप्ते, चतुरेखाः पश्चाच्च पुरस्ताच्च व्यालिखिता मध्य इत्यन्तेन नानारेखावतीनामिष्टकानां देशविशेषविधानोत्तर सर्वान्वर्णानित्यस्य पाठेन सर्ववर्णशब्दस्य पूर्वप्रक्रान्तरविविधरेखापरत्वावसायात्सति तात्पर्यबले तदनुपपत्त्या लक्षणाया अपि न्याय्यतया यावद्विशेषाणां विनियोगविधिभिरेव सर्वरेखाविधे सति तदनुवादके वाक्ये तस्या अदोषत्वाच्चोक्तकोशे च-कारेण पुंल्लिङ्गपदस्याप्यनुकर्षाद्रेखापर एव ॥

सू० तासां पाके ॥ ६ ॥

आमपक्वसाधारण्येनेष्टकापदप्रयोगात् पक्वेष्टकचितः प्रासाद इत्यादि प्रयोगेषु पदान्तरसमभिव्याहारेणैव पक्वताप्रतीतेरनियमे नैर्ऋती कृष्णास्तुषपक्वा भवन्तीति कतिपयासु पाकविधानादितरा आमा एवेति वा प्राप्ते न कृष्णा न लक्ष्मणामुपदध्यादिति निषेधबलादेवोक्तेति सर्वासां पाके कतिपयानां पाके तुषाणां साधनत्वमात्रनियमविधिपरत्वे लाघवादग्निनेष्टकाः पचन्तीति शाखान्तरे श्रवणाच्च पक्वा एव ॥

सू० स वैहारिकः ॥ ७ ॥

तासां वैदिकेनाग्निनैव पाकः कर्तव्यः । प्रकरणाम्नातविहितेषु हविःश्रपणादिषु तस्यैव कर्माङ्गत्वेन करणत्वादिति प्राप्ते आहवनीये गार्हपत्ये वा हवींषि श्रपयतीत्याहत्य विधानेन वैहारिकस्य पाककरणत्वेऽपि प्रकृतेऽग्निनेति पदस्य लौकिकपरत्वमेव वाच्यम् अन्यथा तदुपादनवैयर्थ्यापत्तेः । विहाराद्बहिर्नयनस्य वचनमन्तरेण कृतौ लौकिकत्वाश्रयभावाच्च तृणादीनामग्न्यन्यानामनियमेन प्राप्तौ शाखान्तरे निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्तीति नियमार्थो विधिः ॥

सू० मृन्मयीनाम् ॥ ८ ॥

दृष्टकासंस्कारणमिष्टकाकार्यार्थत्वेऽपि द्वारांशे नियमविधेरावश्यकतया चमसाधिकरणन्यायेनेष्टकात्वस्याविवक्षाभावाद्दूर्वाघृतादिष्वाकृतेरभावेनेष्टकात्वजातेरभावाच्च तेष्विष्टकाधर्मा इति प्राप्ते दूर्वेष्टका उपदधाति घृतेष्टका उपदधातीत्यादाविष्टका-शब्दप्रयोगस्य तद्धर्मप्राप्तिफलकत्वात् सहस्रेष्टकमग्निं चिनुत इति विहितसंख्याघटकत्वाच्च भवेयुर्मृन्मयीष्वपीष्टकाधर्माः ॥

सू० सिकतातासु ॥ ९ ॥

सिकतानामपि स्थलनिर्वर्तकत्वाविशेषादिष्टका-शब्दप्रयोगाच्च संख्यान्तर्गतत्वस्यावश्यम्भावेन तया देवतयेति मन्त्रेणैवोपधानं भवेदिति प्राप्ते तासामपरिमिताभिः सिकताभिः पूरयतीत्यपरिमितविशेषणेन सहस्रसंख्यावद्भिर्भावाच्चतुर्धाकरणे दक्षिणाशब्दस्येव तास्विष्टकाशब्दप्रयोगस्य स्तुत्यर्थत्वाच्च मन्त्रः ॥

सू० चरुसर्वौपधम् ॥ १० ॥

ऐन्द्रं गाधीधुकं चरुमेतेन यजुषा चरमायामिष्टकायां निदध्यात्सर्वौपधं वपतीति विहितयोश्चरुसर्वौपधयोरपि स्थलनिर्वर्तकत्वाविशेषादिष्टकाधर्माः कर्तव्या इति प्राप्तेऽनारभ्य एव स्थण्डिले सर्वौपधवपनस्य समाप्ते च चरुनिधानस्य क्रियमाणतया तत्कार्यापत्त्यभावाच्च तद्धर्माः ॥

सू० नैर्ऋतेष्टके ॥ ११ ॥

नैर्ऋती रक्षा उपदधातीति विहितोपधानार्थत्वेनेष्टकाधर्मत्वां नैर्ऋतेष्वपि प्रवृत्तिरिति प्राप्ते नैर्ऋतेष्टकास्वाशुग्याधारविस्यत्रोपविधानेन तत्प्रतिपत्तिमात्रार्थत्वेन स्थण्डिलनिर्वर्तकत्वाभावेनोपदधातेर्गौणत्वेन न मुख्यधर्माणां तत्र प्रसक्तिः ॥

सू० सहस्रम् ॥ १२ ॥

सहस्र चिन्वीत प्रथम चिन्वान इत्यादिवाक्येषु सहस्रादिशब्दाः सहस्रदक्षिणाक्रतुपराः सहस्रेण इत्यादौ क्रतुषु सहस्रपदप्रयोगदर्शनादिति प्राप्ते सहस्रपदस्य चिनोतिधातुविशेषणत्वावगमात्सहस्रदक्षिणाक्रतौ प्राथमिकं चयनं कुर्यादिति व्याख्याने लक्षणापत्तेर्जानुदघ्नं चिन्वीतेत्यादाविव स्थण्डिलस्यैव सहस्रत्वम् ॥

सू० दक्षिणाग्निः ॥ १३ ॥

स्थण्डिलेऽपि यत्सहस्रत्वं तदपि चयनदक्षिणाद्वारैव । साक्षात्सख्यान्वये जानुदघ्नत्वविरोधात् उत्तरवेदिपरिमितस्थले स्थण्डिलबहुत्वस्यासम्भवाच्चेति प्राप्ते सहस्रस्तम्भघटितेऽपि सहस्रपदप्रयोगादवयवावयविनोरभेदादर्वुपिप्पलीपदयोः सामानाधिकरण्यदर्शनात्सहस्रेष्टकैव सहस्रत्वम् ॥

सू० सहस्रे ॥ १४ ॥

सहस्रस्य प्रमा असीति मन्त्रस्य प्रकरणाद् द्विचित्सहस्रेष्टकचितिष्वपि प्राप्तमङ्गत्वं मन्त्रलिङ्गेन सहस्रेष्टक एव सङ्कोच्यत इति नान्यत्र तत्प्रयोग इति प्राप्ते सहस्रपदस्य स्तुत्यर्थत्वेन गुणवादेनाप्यनेकपरत्वोपपत्तेर्लिङ्गप्रकरणयोरविरोधात्सर्वचित्यङ्गं मन्त्रः ॥

सू० सहस्रेष्टकम् ॥ १५ ॥

लोकं पृण छिद्रं पृणेति मन्त्रमेव सहस्रवारमावर्त्य सर्वा इष्टका उपधेयाः । तदितरेषां नानाविधमन्त्राणां बाहुल्यादिति । एते सर्वे रेव मन्त्रैरुपधेयाः । ये त्वधिका मन्त्रास्ते प्रयोगान्तरे उपधेयन्ते चतुर्दशभिर्वपतीत्यादिवत् ॥

सू० इष्टकाविवृद्धौ ॥ १६ ॥

यस्यां चितौ ये मन्त्राः प्रक्रान्तास्तैरेव मन्त्रैरारब्धा सा सा चितिः पूरणीयेति प्राप्ते यदेवास्यान यच्छिद्रं तदेतया पूरयतीति वचनेन लोकम्पृणाया चय एव न्यूनपूरणे विनियोगात्प्रक्रान्तनियतसंख्याकमन्त्रसमा-

न्नावशिष्टा इष्टकालोकम्पृणामध्येयेनोपधेयाः पुनःपुनरावर्त्यमानत्वादे-
वायातयाम्नीलोकम्पृणेति स्तुतिरुपपद्यते ॥

सू० चितिशब्दः ॥ १७ ॥

पञ्च चितयो भवन्ति पञ्चभिः पुरीषैरभ्यूहतीत्यत्र कर्मणि क्तिवं-
न्तेन चितिशब्देनैकैकः प्रस्तार उच्यते । प्रासादादौ स्थपतीनामेका
चितिरद्य निर्वृत्तेति व्यवहारदर्शनात् । अत एव न चयनक्रियोच्यते ।

सू० तस्या एकत्वाच्च ॥ १८ ॥

अग्निं चिनुत इति विधेरभ्यासाद्यभावात् । प्रस्तारपञ्चकविधा-
नादेव पुष्करपर्णरुक्मपुरुषस्वयमातृणानां क्वचन निवेशे प्रसक्ते तेषां पूर्वापू-
र्वापर्युपरीकरविधानं वाचनिकं सङ्गच्छत इति तैः सह नव प्रस्तारा इति
प्राप्ते चयनक्रियाया एकत्वेऽपि पुरीषव्यवधानकृतभेदेन तदवयवाना
पञ्चधा विभागसम्भवात्कर्मैकदेशपरश्चिति-शब्दः । अत एव स्वयमा-
तृणा च विकर्णीम् चोत्तमे उपदधातीत्युक्त्वा नान्यामिष्टकामुत्तरामुपदध्या-
दित्यादिना सर्वोपरीष्टकान्तरनिधाननिषेधवैयर्थ्यापत्तेः, पुष्करपर्णादिच-
तुष्टयस्य स्वनियमेन निवेशे प्रसक्ते नियमविशेषार्थो विधिर्न विरुध्यते ॥

सू० गणेषु ॥ १९ ॥

प्राचीरुपदधाति प्रतीचीरुपदधातीत्यादौ यत्रेष्टकागणानुवादेन
प्राङ्मुखत्वादिकं विधीयते तत्र चतुरस्रेष्टकासु मुखाभावात्प्राङ्मुखकर्तृ-
कपधेयत्वेनेष्टकाना प्राङ्मुखत्वाद्युपचार इति प्राप्ते एकैकस्या इष्टकाया
मुखाद्यसम्भवेऽपि बहूनामिष्टकानामुपधाने प्राक्संस्थत्वादेरनियमेन
प्राप्तौ प्रागपवर्गा एवेत्यादिनियमार्थो विधयः । अत एव प्रतीचोऽनूया-
जान् यजतीत्यस्य वाक्यशेषे प्राञ्चमुत्तम सस्थापयत्युत्तमेनैव एव नु सम्भि-
नत्तीत्यत्र प्रत्यगपवर्गत्वे प्राप्ते प्राक्संस्था आहुतीर्विधाय चरमयेतरयोरनु-
सम्भेदेनैव प्रत्यक्त्वमुपपद्यते ॥

सू० पश्चात्प्राचीम् ॥ २० ॥

पश्चात्प्राचीमुत्तमामुपदधाति तस्मात्पश्चात्प्राची पश्युन्वास्त इत्यत्राप्युक्तन्यायेन रीतिवादे प्राप्ते गणेषु तथा सम्भवेऽप्येकस्या तदयोगादुपक्रमे कर्तृगतत्वेनैव विवरणाच्च कर्तुरेवाय मुखवादः पुरस्तात्प्रत्यञ्चमिति कर्तृमुखवादः । पुरस्तात्प्रत्यञ्चमिति तु कर्ममुखवादः ॥

सू० पुरस्तात् ॥ २१ ॥

पुरस्तादस्याः प्रतीचीमुपदधाति पश्चादस्याः प्राचीरित्यत्रापि कर्तृमुखवादः । पश्चात्प्राचीरिति पदस्य प्रपूर्वाधिकरणे निर्णीतार्थकत्वात् सविधानाच्चेति प्राप्ते पशुत्वादिष्टकानामपवर्गनियमार्थत्वेव विधी तस्मात्प्राचीनानि प्रतीचीनानि च वयाप्यावर्तन्त इति नक्षत्रमण्डलेन ष्टकाविन्यासस्तुतिदर्शनात् ॥

सू० चित्यां चित्याम् ॥ २२ ॥

वृषभमुपदधातीति श्रुतौ वृषभ-शब्दः पशुपरः कूर्मादिवत्तस्याप्युपधेयत्वसम्भवादिति प्राप्ते चित्यां चित्यां तदुपधानश्रवणेन पञ्चसु चितिषु तदुपधाने चानुष्ठानत्वविरोधात्सामन्ने वृषभमिति मन्त्रोपधेयेष्टकापरोऽयं वृषभशब्दः ॥

सू० एतेन मन्त्रलिङ्गाः ॥ २३ ॥

प्राणभृत उपदधातीत्यत्रापि चानुष्ठानत्वाद्यविरोधेन चतुर्स्त्रीयानामुपधानसम्भव इति प्राप्ते तद्गुनासामुपधाने मन्त्र इति स्मृत्या प्राणभृत्पदघटितमन्त्रकरणत्वेनोपपत्तौ न प्राणिहिंसानिषेधभङ्गो युक्त इति ॥

सू० तद्द्रव्याणि ॥ २४ ॥

एतेष्टका उपदधातीत्यादावपि घृत मिमिक्षिरे इत्यादिमन्त्रैरुपधान मृन्मयीनामिव प्राणभृन्न्यायेन विधीयत इति प्राप्ते घृतद्रव्यस्यैवोपधान घटे दूरेण तत्सम्भवात् । पुष्करपर्णस्येव तल्लिङ्गमन्त्राणां क्रमप्रकरणयोरभावात् । वृषभादिवद्विरोधाभावाच्च ॥

सू० पिकर्णी ॥ २५ ॥

पुष्करमण्डलेष्टका उपदधातीत्यादिना श्रुतामण्डलादीष्टकानाम्नोऽन्वर्थकत्वाय परिमण्डलाद्याकारा भवेयुरिति प्राप्ते चयनरूपकार्यार्थताविरोधाच्चतुरस्राणामेवैतानि नामानि ।

सू० मध्यमायाम् ॥ २६ ॥

चयनाधारभूमेरुत्तरवेदिधर्माः कार्या इति प्राप्ते प्रकृतौ मध्यमोपसदि विहिताया उत्तरवेदेः स्थाने एव विकृतावग्नेर्विधानेन तत्कार्यापन्नतया यदग्निवाग्नावेवोत्तरवेदिधर्मा न तदर्थोभुवो भवन्ति ॥

सू० अनुपसदम् ॥ २७ ॥

मन्त्रब्राह्मणयोर्दीक्षोत्तरमेव चयनपाठादुपसद्भ्यः पूर्वमेवाग्निश्चेतव्य इति प्राप्ते यदहरग्निं चेष्यमाणस्तदहस्त्रयं समस्येदित्यग्न्युपसदोरेकाहक्रियमाणत्वरूपसमासविधानादुपसद्भिरेवाग्निश्चेतव्यः ॥

सू० इष्टकाकर्मणि ॥ २८ ॥

इष्टकानां निर्माणे विशिष्य कालविधेरभावाद्यथाकाम्ये प्राप्ते दीक्षोत्तरकाल एव नियम्यते । इष्टकासूख्यभस्म सृज्यते तेन सर्वा अग्नयो भवन्तीति वचनेनोख्याग्निभस्मनो मृदश्च संसर्गविधानात् । तस्य च दीक्षातः पूर्वमसम्भवात् ॥

सू० तन्मासप्रभृति ॥ २९ ॥

मासादिदीक्षाकल्पस्यैवेष्टकानिर्माणपर्याप्तकालत्वात्साग्निचित्यक्रतावेकादिदीक्षापक्षा न प्रवर्त्तेरन्निति प्राप्ते न प्राजापत्येनानिष्टकाः कार्येदिति प्रतिषेधान्यथानुपपत्त्या दीक्षातः पूर्वं प्राजापत्यपशोः परतोऽपि तन्निर्माणकाललाभादनेन कालेन सर्वाविरोधादेकादिदीक्षापक्षाणां प्रकृतितः प्राप्तानां न बाधः ।

सू० त्रिःपरार्ध्यः ॥ ३० ॥

त्रिवारमेवाग्निश्चेतव्यो नाधिकवार जानुदघ्न चिन्वीतेत्यादिवाक्यैस्त्रिवारमाह्रियमाणानामेव स्थण्डिलपरिमाणेष्टकासंख्याना विधानादिति प्राप्ते याथाकाम्येन बहुवारं प्राप्तस्य तदाहारस्य परिसंख्यार्थत्वे गौरवापत्ते. प्रथमाद्याहारनिमित्तकगुणमात्रविधानपरत्वेनापि तेषा विधीनामुपपत्तेस्तरमुत्तर ज्यायासमित्यस्य नास्य दघ्र चित्वाकनीयास चिन्वीतेत्यस्य एकशतमपरिमित स्वर्गकामश्चिन्वीतेत्यस्य चार्थवत्त्वाय सन्ति चतुर्थाद्याहाराः ॥

सू० तस्येष्टकाः ॥ ३१ ॥

चतुर्थादिष्वाहारेषु पुनः प्रथमत्वादिविशिष्टयैकद्वित्रिमाहृता एवेष्टका भवेयुः । कनीयसो निषेधाद्वा त्रिषाहृतस्यैवाभ्यासः संख्यान्तरस्यानाम्नानादिति प्राप्ते प्रकृताना संख्याना नैमित्तिकत्वान्निमित्तमन्तरेण तदप्रवृत्तेः संख्यान्तरमेवाश्रयणीयम् ॥

सू० यद्रूपीणाम् ॥ ३२ ॥

यद्रूपीणामाग्नेय तेन सम्वत्सरमग्नि चिन्वीतेति विहिता चग्निदृष्टा मन्त्राः सविहितत्वाद्याज्ञसेनीमन्त्रा एव भवन्ति न दाशतयीस्था । तेषा प्रकरणपाठाभावेनानङ्गत्वात् । एतद्वा ऋचीणामाग्नेय छन्दो यज्ञसेनीरिति वाक्यशेषेण विवरणाच्चेति प्राप्ते दाशतय्या अग्निमीळे मधुच्छन्दा इत्यादिनैतदृग्विषय ऋषीणा स्मरणात्तेषामेव वाक्यशेषेण विवरणात्त एवानेयाः । किञ्च सूक्तेनोपदधात्यसूक्तस्यावच्छेदायेति सूक्तस्यैव करणत्वेन विधानात्सूक्तमिष्टेरव दाशतयीतोऽन्यत्राभावाच्च याज्ञसेन्यः करणानि ॥

सू० याज्ञसेनीः ॥ ३३ ॥

याज्ञसेनीनामप्येतद्वा ऋचीणामिति वाक्येनाप्युषिकत्वविधानेन स्मृतितः प्राप्त्यास्वविहितत्वाच्च करणत्वम् । न च मन्त्रास्त्याय दण्डकलितवदाश्रितसम्भयात् । कर्मभूयस्त्वाधिकरणन्यायेन स्वस्थानविवृद्धेषां चावृत्त्यापि यदा कर्मणामपूर्तिस्तदा नाम्नान्त्रायें दाशतयीत

आगम इति प्राप्ते त्रिवृदग्निष्टुदित्यादाविव प्राकृतस्य सर्वस्यापि निवृत्तेरवश्यम्भावात्सर्वसंख्यापर्याप्ताग्नेयलाभे तदपर्याप्तग्रहणायोगादुक्तवाक्यशेषस्य स्तावकत्वेन प्राबल्याभावाच्च न दाशतयीस्थानां याज्ञसेनीभिः समुच्चयः । मूले तु पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षावस्थायामयं कृत्वाचिन्तया विचार इत्युक्तम् । तत्कृत्स्नस्य वा विकार इत्येतत्सिद्धान्तसूत्रस्वारस्यविरोधादुपेक्षितम् ॥

सू० दाशतयीभ्यः ॥ ३४ ॥

यावन्ति नानामन्त्राभ्युपधानानि तावत्संख्यानामेव दाशतयीत आनयनं नाधिकानां गायत्रीषु स्तुवत इत्यादौ स्तोमपरिमितानामेवर्चामागमनस्य दृष्टत्वात् । आगमनस्य कार्यार्थत्वेन कार्यसमाप्तावधिकानां प्रयोजनाभावादिति प्राप्ते सर्वेषामप्याग्नेयानां यद्रूपीणामित्युद्देश्यकोटौ निवेशेन विनियोगात्सर्वेषामेवाङ्गत्वं, सर्वं तु वेदसंयोगात्कारणादेकदेशस्येति न्यायात् ॥

सू० प्रतिसूक्तम् ॥ ३५ ॥

सर्वेषां मन्त्राणामागमे सति तावत्य इष्टका अप्यभिवर्धनीयाः सामिधेनीवृद्धौ काष्ठाभिवृद्धिदर्शनात् । इष्टकाल्पत्वेऽपि मन्त्रभूयस्त्वन्यायेनैकार्थत्वाद्विकल्पसम्भव इति प्राप्ते सूक्तेन सूक्तेनोपदधातीति वचनेन प्रतिमन्त्रमुपधानस्यैवाभावाद्यावत्सूक्तमेवेष्टकाः । सूक्तेभ्योऽपीष्टकानामाधिक्ये तु लोकम्पृणाभिरेवोपधानम् ॥

सू० यद्रूपीणाम् ॥ ३६ ॥

त्रिसाहस्रापेक्षया किञ्चित्संख्याधिक्येऽपि वेष्टकानामेकविधाद्येकशतविधत्वान्तान्यतमपरिमाणाधिक्ये वा ज्यायस्त्वसम्भवात्सूक्तानां कतिपयानामप्युपस्थाने विनियोगः कार्य इति प्राप्ते यद्रूपीणामिति वाक्ये तेन चिन्वीतेति चयनसंयोगाच्चयनातिरिक्ते न तेषामुपयोगः ॥

सू० गायत्रचितम् ॥ ३७ ॥

त्वागम्यमानानामृचामविशेषेण विनियोगे प्राप्ते गायत्रचितं चिन्वीत ब्रह्मवर्चसकामस्य त्रिष्टुप्चितं वीर्यकामस्य जागतीचितं पशुकामस्येत्यादीनां कामसंयोगात्तत्तत्कामुकानामेव तत्तच्छन्दस्का ऋचो ऽकामानां तदितरच्छन्दस्का एवेति व्यवस्था ॥

सू० शीर्षवान् ॥ ३८ ॥

सशिरस्क एवाग्निश्चेतव्यः । वयसा वा एष प्रतिमया चीयत इति पक्षितुल्यताश्रुतेः । अग्नेः शीर्ष्णा अग्नेः शिर उपदधामीति मन्त्रवर्णात् । पक्षयोः स्तुवते त्रिवृता शिरसि स्तुवत इत्यादिविधिदर्शनाच्चेति प्राप्ते इष्टकाविशेष एवात्र शिरः-शब्देनोच्यते । पक्षिप्रतिमतायाः किञ्चित्सादृश्येनाप्युपपत्तेः स्वयमातृण्णाहोमे एतद्वा अग्ने शिर इत्यादिवत्प्रशंसावादेनापि मन्त्रगतशिरःशब्दोपपत्तेः शिरसि स्तुवत इति वैधेऽपिपदे वास्तविकशिरसोऽभावादेव लाक्षणिकता ॥

सू० सुपर्णः ॥ ३९ ॥

पक्षिसामान्यतुल्यताया विशेषे पर्यवसानमन्तरेणानुष्ठानुपपत्तिम्यत्वात् दिव्यं सुपर्णं वयसा बृहन्तमिति मन्त्रवर्णेन बृहत्सुपर्णपरतया वयसा प्रतिमयेत्यस्योपसंहारात्मन्त्रस्य च नित्ययज्ञाङ्गत्वात्सुपर्णाकृतिर्नित्येति प्राप्ते सामान्यवाक्यस्य विशेषमन्त्रस्य च विधित्वाभावेनोपसंहार्योपसंहारकभावाभावाद्धिरण्यपक्ष शकुनोभुरण्युरितिवदुभयमपि स्तुतिमात्रम् ॥

सू० श्येनचितिः ॥ ४० ॥

दिव्यं सुपर्णमिति मन्त्रस्य विधायकत्वाभावेऽपि वयसां वा इति वाक्ये लेटः श्रवणात्तस्य च श्येनचितं चिन्वीत स्वर्गकाम इति विधिनोपसंहारसम्भवात् स्वर्गकामोपबन्धात् श्येनाकृतिर्नित्यकाम्या ऐन्द्रवायवायतावदिति प्राप्ते श्येनकङ्काद्याकृतिविशेषाणां सामान्यतोऽनुवादमात्रेणाप्युपपत्तेः लेट्त्वकल्पने मानाभावात्केवलकाम्यैव श्येनचितिः । नित्यैवेति तु याज्ञिकानां परिभाषामात्रम् ॥

सू० लोकम्पृणा ॥ ४१ ॥

लोकम्पृण–सूददोहपदघटिते द्वे ऋचौ पठ्येते । ताभ्यामावृत्ताभ्यां द्वे द्वे इष्टके उपधातव्ये प्रत्येकं करणत्वात् । अष्टौ नानायजुषस्त्रयोद-श लोकम्पृणा उपदधाति ता एकविंशतिः संपद्यन्त इति सङ्ख्याविरोधाद्वा मन्त्रयोर्निरपेक्षकरणत्वेन विकल्पः । वस्तुतस्तु लोकम्पृणेष्टकामात्रमेलनेन सङ्ख्योक्तेरविरोधात्सूददोहेष्टकानां पार्थक्येऽपि न दोषः । परन्त्वनुष्टुभा-नुचरतीति विधावनु–शब्दस्वारस्येन सा अस्य सूददोहस इत्यनुष्टुभो-ऽप्राधान्यावगमाद् द्वाभ्यामपि मन्त्राभ्यामेकैकैवेष्टकोपधातव्येति प्राप्तेऽनु-चरतीति पदेनैवोपधानोत्तरकालमन्त्रपाठवगतेरुभयोः समुच्चित्य करणत्वे, समप्राधान्येनानुचरत्वभङ्गापत्तेश्च लोकम्पृणयोपधाय सूददोहयाभिम-र्शनंकर्त्तव्यम् । याज्ञिकास्तूभयोरेकमन्त्रत्वमिच्छन्ति ॥

इति श्री सांकर्ये भाट्टदीपिकायां चतुर्दशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

प्रथममिष्टकापादः ।

अथ चतुर्दशाध्याये द्वितीयः पादः ।

सू० हृदयशूलम् ॥ १ ॥

तं नाग्नीषोमीये करोति न सवनीयेऽनुबन्ध्यायां तु करोतीति हृदयशूलं प्रकृत्य श्रूयते । तत्राग्नीषोमीये पूर्वं विधाय पुनः प्रतिषेधा-द्धृदयःश्रपणे शूलस्य विकल्पः । सवनीये च पक्षतः प्राप्त एव तदभावो नियम्यते । अनूबन्ध्यायां तु सद्भावनियम इति प्राप्ते । त्रयाणामपि पशूनां शूलं तन्त्रमित्युक्तन्यायसिद्धार्थानुवादकत्वे सम्भवत्यष्टदोषदुष्टो-विकल्पो न युक्तः, सर्वधात्वर्थानुस्यूतक्रियासामान्यवाची करोतिरिहोद्वा-सनक्रियापरः । तन्त्रत्वादेव सर्वान्त एवोद्वासनं न पूर्वयोरिति । यत्ते गात्रादग्निना पच्यमानादभिशूलं निहितस्याभिधावति । मा तद्भूम्यामा-श्रिषन्मातृणेषु देवेभ्यस्तदुशद्भ्यो रातमस्त्वित मन्त्रे हृदयशूलस्य भूसं-

श्लेषाभावकथनमप्यत्रैव लिङ्गम् । अन्यान्यपि लिङ्गदर्शनानीह भाष्यतोऽवगन्तव्यानि ॥

सू० समिधः ॥ २ ॥

वनस्पतियागे समिद्बर्हिः प्रयाजादिषु च या देवतास्ताः प्रत्यक्षा यूपसमिद्बर्हिरादय एव । यूपमेवैन भागधेयं करोतीति वचनान्तरे यूपस्यैव वनस्पतीज्याभागित्वश्रवणात् । अप्रसिद्धलौकिकार्थान्तरकल्पने मानाभावाच्चेति प्राप्ते नामसाम्यमात्रेण तत्प्रत्ययानां देवतात्वम् । अलौकिकप्रमाणैकसमधिगम्याया अपूर्ववदलौकिकत्वावश्यम्भावात् । भावनायां करणत्वेनान्वयदशायामेव देवतोद्देश्यकत्वेन यागस्वरूपबोधात्पश्चात्कथंभावाकाङ्क्षयाऽन्वीयमानानामिध्माबर्हिरादीनां देवतास्वरूपघटकत्वायोगात् सरस्वतीति प्रसिद्धदेवतानामसाम्येनैका चेतत्सरस्वती नदीनामिति मन्त्रे नदीत्ववनवत्सोमलतायामुमामहायनामतायेन सोमः पवते जनिता मतीनामिति मन्त्रे द्यावापृथिव्यादिजनकत्वोक्तिवच्च स्तावकमात्रं यूपस्य हविर्भागित्ववादः । अत एव प्रयाजेषु देवताविप्रतिपत्तौ निर्णायिका स्मृतिः । आग्नेया इति तु स्थितिर्भक्तिमात्रमितरदिति । कौषीतकी श्रुतिरपि । यदुत्तमे प्रयाजे देवताः समावपति प्रयाजभाज एवैनास्तत्करोति तद्वयाग्निः सर्वेषु भागी भवत्येवं तदग्नेर्भागे देवताभागिनीः करोतीति पञ्चस्वपि प्रयाजेष्वग्नेर्भागित्व सिद्धवत्कृत्याह ॥

सू० पार्वणेन ॥ ३ ॥

पार्वणौ जुहोतीति होमः कालाभीज्येति प्राप्ते कर्माभीज्यैव तेन विकृतिषु पौर्णमास्यमावास्यानामेकसमुदायाभावे न तत्संस्कारकहोमातिदेश इति नावमिकप्रयोजनम् ॥

सू० सोमे दर्शे ॥ ४ ॥

ज्योतिष्टोमे ये दर्शपूर्णमासिकास्तेषु याजमानमन्त्राणां नातिदेशः । यज्ञो बभूवेति याजमानमन्त्राणां नातिदेशः यज्ञो बभूव स आबभूवेति याजमानमन्त्रस्य पुनर्विधानेन गृहमेधीयाज्यभागन्यायेन तदि-

तत्परिसंख्यासिद्धेरिति प्राप्ते स्तुतशस्त्रानुमन्त्रणार्थत्वेन तस्य पुनर्विधानेऽप्याज्यभागयोरिव प्रकृतिक्लृप्तोपकारार्थत्वेन तदभावाच्च परिसंख्यात्वम् ॥

सू० चतुरवत्तम् ॥ ५ ॥

चतुरवत्तं जुहोतीति विधौ जुहोतेर्विशेषणान्तरासहत्वात्तदभावाच्च होमत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकं तस्य च दर्विहोमेष्वप्यविशेषात्प्रवृत्तिरिति प्राप्ते होमचतुरवत्तयोरन्यतोलब्धयोरिह सम्बन्धमात्रविधानेन पुरोऽनुवाक्यायै याज्यायै देवतायै वषट्काराय चतुरवत्तं जुहोतीति श्रुत्यन्तरे पुरोऽनुवाक्यादिसम्बन्धिहोमस्यैवोपस्थितेर्दर्विहोमानामतथात्वाद्गृहीततात्पर्यकजुहोतिना होमविशेषस्यैवोपस्थापने बाधकाभावाद्दर्विहोमेष्वेव चतुरवत्तम् ॥

सू० पञ्चावत्तम् ॥ ६ ॥

जामदग्न्यानां पञ्चावत्तविधौ जामदग्न्यकर्तृकहोममात्रोपस्थितेर्दर्विहोमेषु स्यादेव पञ्चावत्तमिति प्राप्ते प्राप्तचतुरवत्तोद्देशेन निमित्ते पञ्चमावदानमात्रविधानेन दर्विहोमेषु चतुर्थस्यैवाभावात्पञ्चमाप्रवृत्तिः । जमदग्निर्वा इत्युपक्रम्य स एतं पञ्चममवदानमपश्यत्तं निरवपदिति वाक्यशेषात् ॥

सू० पञ्चावत्तमाज्यात् ॥ ७ ॥

तेषां यत्पञ्चममवदानं तस्य पदसामर्थ्यादेव चतुर्थोत्तरत्वोपस्थितेरभिघारणमेकमभिवर्धते इति प्राप्ते चतुर्थोत्तरत्वमात्रोपस्थितेर्यथाकथञ्चिदङ्गीकारेऽपि चतुर्थावदानकर्मीभूतमेवेह द्रव्यं विवक्षितमित्यत्र मानाभावात्प्रधानभूतादौषधद्रव्यादेवात्रदेयम् । वस्तुतः पञ्च धाता न दृश्यत इत्यादौ मध्यमेऽपि पट्पूरकत्वव्यवहारादौषधतृतीयस्यापि पञ्चमत्वोपपत्तिः । पशुर्वा एष यत्पुरोडाश इत्यादिना पुरोडाश एव पशुत्वमुपचर्य मध्यपूर्वपरत्वावधावदानानां हृदयजिह्वागुदावदानत्वेन वस्तु*त्येव तत् पञ्चावत्तं पाशोर्ग्राह्या इत्युपसंहारदर्शनाच्च ॥

* वस्तुत्वेवेति पा० ।

सू० अन्ततः ॥ ८ ॥

पूरणप्रत्ययेन लोकव्यवहारसंविच्छिन्नत्वेऽप्यपौरुषेये तदयोगादुक्तलिङ्गदर्शनस्य क्रमानभिधायकत्वादागन्तूनामन्ते निवेश इति न्यायेनाभिघारणोत्तरं हविषः पश्चार्धादवदेयमिति प्राप्तेऽभिघारणस्य संस्कारकत्वाद्वेः संस्कार्योत्तरं प्रवृत्तेरौपधस्य चौपवदानानि क्रमिकाण्येव ॥

सू० पश्चार्धात् ॥ ९ ॥

स्रौवधात्तृतीयमवदानं तदुक्तं लिङ्गदर्शनवाक्ये एवं तत्पश्चार्धाद्यथा गुरुस्येति गुरुत्वेन पश्चार्धसंस्तवात्पुरोडाशस्य पश्चिमभागादेव भवेत् । तच्च पाठक्रमात्तृतीयमिति प्राप्ते मध्यादवद्यतीति विधाय यदुभयतोऽवद्येदित्यादिना पूर्वपश्चार्धयोरवदानं विनिन्द्योत्तरार्धाद्वेवाभे अवद्येदिति स्पष्टं विधानात्स्विष्टकृतावदानस्यस्तादेव द्विरवदानेन हविषस्त्र्यवदानसिद्धिरिति तु भाष्याभिप्रायः । वस्तुतस्तु व्रीहावापस्विष्टकृतोऽद्वितीयं पञ्चावत्तिन इति सूत्रे वा-शब्दादेरभावेन पूर्वपक्षनिरासे मानाभावादेकीयमित्यस्याभावेऽपि द्वावपि शाखाभेदेन सिद्धान्तावेव । एवञ्च प्रयाजे आन याज्यस्य ध्रुवस्विति हैक आहुर्न तथा कुर्यादित्यादिना शाखान्तरसिद्धमेव मन्त्रपाठं विनिन्द्याद्वस्य हविषो ध्रुवस्येव ब्रूयादिति कौषीतकिब्राह्मणे विधानेऽपि नहि निन्दान्यायेन विधेयस्तुतिमात्रार्थत्वेन द्वयोरपि यूपायसानाधिकरणसिद्धान्तसिद्धत्वात् । पशुपूपक्रमाधिकरणे न्यायोपोद्बलितवचनस्य न्यायविरुद्धवचनतः प्राबल्यस्य भाष्यकारैरेव दर्शनेन पश्चार्धात्तृतीय पञ्चावत्तिनः क्रमसंयोगादिति सूत्रे न्यायोपन्यासेन तस्य प्रकृतावन्यस्य विकृतिषु निवेश इत्यपि सुवचम् ॥

सू० सकृदुपहृतेन ॥ १० ॥

वनस्पतीज्यां प्रकृत्य सकृदुपहृतेन यजतीति श्रुतेन सकृद्गृहीतेन तृतीये पत्र रणाभिघारणनिवृत्तिः । स्विष्टकृद्विकारत्वेनैव सकृद् गृहीत-भागिति प्राप्ते ससर्गरूपकार्यस्याभावादेव तन्निवृत्तौ पञ्चावत्तिनां

हविर्द्विरवदानस्य प्राप्तौ तदर्थोऽयं निषेधः । पृषदाज्याच्चतुरिति शाखान्तरीयवचनात् हविष एव चतुर्गृहीतपक्षेऽपि संस्कारनिवृत्तिः ॥

सू० यदपरम् ॥ ११ ॥

पूर्वपूर्वोऽवयवद्यो ज्येष्ठस्य ज्यैष्ठिने यस्यापरपूर्वेऽत्र कनिष्ठस्य कानिष्ठिने यस्येति यदपरमवदान तत्पूर्वमवदाय स्रुचो निदध्यादित्यादिषु पूर्वापरशब्दाभ्यां देशः कालो वोच्यते । उभयत्रापि तयोर्निरूढत्वात् । अन्यतरस्य नियमने प्रमाणाभावादिति प्राप्तेऽवदानपदेन भावे घञन्तेन कर्मेण एव कथनात्तत्समानाधिकरणे पूर्वापरपदे अपि कर्मपरे एवेति न विकल्पः । प्रथमद्वितीययोरवदानयोः समन्त्रकामन्त्रकत्वाभ्यामिह फलभेदः ॥

सू० षोडशानि ॥ १२ ॥

चतुर्जुह्वां गृह्णातीत्यादि विधाय षोडशान्याज्यानि भवन्तीति श्रुतानि षोडशगृहीतानि चतुर्गृहीतादिभिः सह विरोधाद्विकल्प्यन्त इति प्राप्ते स्रुक्त्रयगृहीतानां समस्यवादोऽयं चतुर्दशपौर्णमास्यामाहुतयो हूयन्त इतिवत् । विकल्पस्यान्याय्यत्वात् ॥

सू० सप्तदशानि ॥ १३ ॥

अग्निहोत्रप्रकरणे सप्तदशान्याज्यानि पशुकामस्य गृह्णीयादिति श्रुते समस्य वादासम्भवात्पयःप्रभृतिद्रव्याणां तदवदानसंख्यायाश्च पशुकामाग्निहोत्रप्रयोगे निरास इति प्राप्ते पशुकामस्य पञ्चगृहीतं ध्रुवाया यथा प्रकृतीतरयोरिति दर्शपूर्णमासप्रकरणस्थकल्पसूत्रानुमितश्रुत्यनुवादकत्वादयमपि समस्यवादः प्रकरणादुत्कृष्येत ॥

सू० तेषां पृथक् ॥ १४ ॥

इन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्रायाधिराजायेन्द्राय स्वराज्ञ इति प्रकृत्यैकं पुरोडाशमधिश्रयतीति श्रुते वाचनिके

पुरोडाशैकत्वेऽपि हविर्भेदादवदानमपि त्रिर्भवेदिति प्राप्ते सर्वेषामभिगमयन्नवद्यत्यच्छम्बट्कारमिति वचनादग्निष्टपश्वत्सकृदेवावदानं तैत्तिरीयशाखायां तु त्रयः पुरोडाशा उत्तरोत्तरे स्थूला आम्नाताः । तत्पक्षेऽपि त्र्यातवीयायामिव सकृदेवावदानम् ॥

सू० नाना वा ॥ १५ ॥

त्रीण्यप्येतानि हवींष्यवदानैकत्वात्संप्रतिपन्नदेवताकत्वात्सकृदेव प्रदीयेरन्निति प्राप्ते विशेष्यस्यैकत्वेऽपि राजादिगुणभेदेन देवतापृथक्त्वादवदानाद्वैवचनाक्षेपकेऽपि प्रदानानि भिद्येरन्नेव, एवं सति तिसृणामेवर्चां याज्यात्वमनुवाक्यात्वं च सङ्गच्छते ।

तदित्थं प्रथमामनूच्य मध्यमया यजेन्मध्यमामनूच्योत्तमया यजेदुत्तमामनूच्य प्रथमया यजेदेवं सर्वा अनुवाक्याः सर्वा याज्या भवन्तीति श्रुतेः ॥

सू० एककपाले ॥ १६ ॥

द्यावापृथिव्यादिककपालेषु वैश्वानर्यां च वपायां च प्रकृतितः प्राप्तत्वादवदानसम्पद्भवेद्वैवेति प्राप्ते यजमानो वा एककपालेषु वैश्वानर्यां च वपायामित्यादिनाऽवदानेन यजमानस्य मरणमुक्त्वा सकृदेव होतव्यमिति विधानेनावदानप्रतिषेधः कल्प्यते । एतयोरपि लिङ्गं भाष्ये द्रष्टव्यम् ॥

सू० त्र्यङ्गानाम् ॥ १७ ॥

प्रत्यभिघारयत्ययातयामत्वायेति श्रुतौ तादर्थ्यचतुर्थ्या प्रत्यभिघारणस्य यातयामतानिरासैकप्रयोजनकत्वावगतेस्तस्याश्चेज्याशेष एव प्रसक्त्या यथावनिज्यशेषेषु स्विष्टकृतत्र्यङ्गेषु स्वत एवायातयामेषु न हविःप्रत्यभिघारणमिति प्राप्ते प्रत्यभिघारणस्य स्नेहनार्थतायाः दृष्टाया अर्थवादबलेन परित्यागस्यान्याय्यत्वात्प्रकृतित प्राप्तत्वात्कर्तव्यमेव, अतएवोपस्तरणाभिघारणयोरप्यदनीयस्नेहनार्थत्वात्कपालेषु तन्निवृत्तिरुक्ता ॥

सू० पशोः प्रदानम् ॥ १८ ॥

प्रकृतितः प्राप्तत्वात्पशावपि दैवताऽवदानोत्तरमेव प्रदानमिति प्राप्ते दैवतान्यवदायाथोपभृत्यथ समवत्तधान्यामित्यनेन दैवतावदानसमनन्तरकाल एव सौविष्टकृताद्यवदानविधानात्तस्य प्रदानेन व्यवधानायोगात्त्र सावत्येव होतव्यमित्यनुवाददर्शनाच्च समानकालान्यवदानानि कृत्वा प्रदानम् ॥

इति सङ्क्षेपे भाट्टदीपिकायां चतुर्दशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अवदानपादः ।

अथ चतुर्दशाध्याये तृतीयः पादः ।

सू० यजेति ॥ १ ॥

ईष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञमन्वायत्त इति श्रुता आश्रावयेत्यादिशब्दा अदृष्टार्था एव पूर्वपूर्वपदार्थैर्वोत्तरपदार्थस्मरणेन दृष्टप्रयोजनान्तराभावात् । ऋत्विजां वरणस्य दृष्टार्थत्वेन परकर्तृकपदार्थोत्तरकालिकस्यापि स्वस्वपदार्थस्य तत्तत्कालेऽपि स्मृतिसम्भवात् । आश्रावयेति चतुरक्षरमित्यादिश्रुतौ चतुर्भिश्च चतुर्भिश्चेत्यादिस्मृतौ चाक्षरपरिगणनस्य चत्वारि द्वेविंशति चैमयन्तः कामो योनिः कमलावज्रपाणिरित्यादिश्रुतिषु मन्त्रोद्धारस्यैवोद्ध्रियमाणानामदृष्टार्थत्व एव सामञ्जस्याच्चेति प्राप्ते प्रकृतिप्रत्ययार्थविभागेन यच पत्यामीत्यादाविव प्रैषप्रतिवचनार्थत्वावगतेरनुभूयमानायाः परित्यागायोगान्मन्त्रोद्धारस्य नियमादृष्टार्थतया स्तुत्यर्थतया चाविरोधाद् दृष्टार्थ एव सप्तदशः । सूत्रभाष्ययो*र्यजेति यजामह इत्यनयोरेवोदाहरणं तु लिङ्गदर्शनानुगुण्याय प्रैषप्रतिवचनार्थप्रतिपत्तृत्वेन तत्राध्वर्युहोत्रोरेव कीर्तनात् ॥

---

* यजेति इत्यपि पा० ।

सू० प्रजापतिः ॥ २ ॥

अग्नयेऽनुब्रूहीत्यादाविवाग्निं यजये यजामहेऽग्निमिति तत्तद्दे-
वतानाम्नां प्रैषे सप्तदशावरत्वभङ्गापत्तेर्नियमादृष्टविरोधादश्रुतकल्पने
मानाभावादाकाङ्क्षितकर्मपदस्य छिन्द्धीत्यादिवदध्याहारेणाप्युपपत्ते-
रग्निपदस्याध्याहारेऽपि तस्य प्रैषादौ प्रतिवचनान्त एवेति नियमेऽपि
मानाभावाद् स्ववरपञ्चावरावेव तौ प्रयोज्याविति प्राप्ते सर्वदेवतापदसा-
धारण्यागमादायापि सप्तदशत्वोपपत्तेरध्याहारस्य निरस्तत्वाच्च देव-
ताविशेषपदमन्तरेण यागविशेषप्रतिपत्तेरभावेनानन्तराधिकरणसिद्धदृष्टा-
र्थत्वभङ्गापत्तेश्च देवतानाम्नामादेशः । अत एव, शाखान्तरेऽमुष्मा अनु-
ब्रूह्यमुं यजेत्यादिवचनैर्देवतानामविशेषोपलक्षकोऽदः शब्दः श्रूयते । अस्मा-
येहि पवधिष्यामुम् इदमहममुष्येत्या*दिवचनैर्देवतापदपौर्वापर्यनियमो-
ऽप्येतद्बलादेव । यत्तु लिङ्गदर्शनमुक्तं सूत्रे यत्तनूनपातं यजेत्यायजेति ब्रूया-
ज्जामि स्याद्यजेत्येव ब्रूयात् मारुतस्यावदानमरुद्भ्योऽनुब्रूहीत्याश्राव्य
मरुतो यजेति ब्रूयादित्यादि ज्ञापकादन्यत्रापि देवतापदप्राप्तिरिति ।
तच्छाखान्तरे तनूनपातं यजेत्येव पाठात्तन्निषेधार्थकत्वेन पूर्वस्येतरस्य तु
विधिरूपत्वेनाप्युपपत्तेर्विपरीतसाधकमिति तत्रैवोक्तम् ॥

सू० प्रथमस्य ॥ ३ ॥

अनुयाजेषु देवान् यजेति प्रैष आम्नातः स च बर्हिर्यागविषयक-
एव । नराशंसस्विष्टकृतोर्यज यजेति प्रैषान्तराम्नानात् । बहुवचनं त्वविव-
क्षितार्थम् । उपरवमन्त्रेषु तथादर्शनात् । सर्वार्थत्वे सन्निपातिनोः प्रैषयोः
समुच्चयायोगेन विकल्पापत्तेरिति प्राप्ते त्रितयसाधारण एवायं प्रैषः ।
उपरवमन्त्राणां करणत्वेन प्रत्युपरवमावृत्तेरेकैकस्मिन्नुपरवे बहुत्वासम्भ-
वेनाविवक्षितार्थकत्वेऽपि प्रकृते सम्भवतो बहुवचनस्य तदयोगाल्लिङ्गेन
क्रमबाधात् । वृषारण्यमणिन्यायेन सन्निपातिनामपि समुच्चयस्याविरो-
धात् । आवह देवान् यजमानायेति सामान्येनाभिधायाग्निमग्न आवहे-

* इदमहममुष्येत्यादिश्रुतियत् पदपौर्वापर्यनियमोऽपीति पा० ।

स्यादितिविशेषाभिधानमिन्यस्य षोडशे वक्ष्यमाणत्वात् । अत एव श्रुत्य-
न्तरं देवान्यजेत्युक्त्वा ह छन्दांसि वै देवाः छन्दांस्येव तद्यजतियद्ब-
र्हिर्यजति गायत्रीं तद्यजति यन्नराशंसं त्रिष्टुभं तद्यदग्निं स्विष्टकृतं
जगतीं तदित्युपपद्यते । तेनापबर्हिषावनूयाजौ यजतीत्यत्रभृयेष्टौ बर्हि-
रनूयाजाभावेन देवौ यज यजेत्यूहसमुच्चयाभ्यां नराशंसे प्रैषः फलति ॥

सू० एकादश ॥ ४ ॥

एकादशानूयाजान्यजतीति प्रयोगगामिनी संख्येत्युक्त तिष्वकाद-
शसु प्रत्येकं प्राकृतत्रितयधर्माणां विकल्पेन प्राप्तिः । आग्नेयविकारे तथा
दर्शनादिति प्राप्ते समं स्यादिति न्यायेन विभज्य प्रकृतिविकारभावः ।
गणितशास्त्रे हि समविभागाभावे सैकीकृत्य निरेकीकृत्य वा यथोपपत्ति-
विभाग उक्तः । तद्वच्च निरेकपक्षेऽपि समत्रेधा विभागासंभवात्सैकीकर-
णेन चतुरश्चतुर्धाविभागे चत्वारश्चत्वारो बर्हिर्नराशंसयोर्विकारा अव-
शिष्टाः स्विष्टकृत इति तत्तदनुमन्त्रणमन्त्राणामेव तत्र तत्रातिदेशः ॥

सू० दशमं बर्हिः ॥ ५ ॥

उक्तन्यायेन दशमानूयाजस्य स्विष्टकृद्विकारत्वे प्राप्ते देवतासा-
मान्यस्योत्पत्तिसमसमयावगतस्य प्रयोगकालावगतक्रमाद्बलवत्त्वेन प्रथम-
विकारत्वमेव ॥

सू० चतुर्थोत्तमयोः ॥ ६ ॥

एकादशप्रयाजानामपि निरेकीकरणेन समपञ्चधा विभागेनान्त्य
स्यान्त्यास्त्रयोविकारा अन्येषां द्वौ द्वाविति प्राप्ते प्रथमादीनां चतुर्णां
देवतासामान्यात् क्रमेण चत्वारो विकाराः ॥

सू० एवमस्यान्त्यः ॥ ७ ॥

अन्त्योपान्त्यमध्ये ये तावदप्राकृताः षट् प्रयाजाः पठितास्तेषां देव-
तासामान्याभावात्सम स्यादिति न्यायेन चतुर्थपञ्चमयोस्त्रयस्त्रयो वि-
काराः क्रमेण भवन्ति ॥

सू० पञ्चनूयाजेषु ॥ ८ ॥

पशावनूयाजेष्वेकादश प्रैषा मैत्रावरुणकर्तृकाः सन्ति । ते सर्वे प्राकृतयोर्यजेत्युत्तरानूयाजप्रैषयोर्विकाराः । तेषामध्वर्युप्रैषापेक्षया द्वितीयत्वात् । प्राकृतयोरपि द्वितीयत्वात् । तेनाध्वर्युर्देवान्यजेति प्रथमानूयाजप्रैष सकृद् ब्रूयात् । प्रशास्ता तु पञ्चमानूयाजमारभ्य प्रैषान्ब्रूयात् । यन्वे मन्त्रभूयस्त्वन्यायेन विकल्पेऽर्थविति प्राप्ते मन्त्रैक्यर्थापत्तेरेव साधारणस्य प्रथमप्रैषस्य विकाराः । देव बर्हिर्देवान्यजेति देवताशब्दसामान्याच्च । किञ्चित्साधर्म्यापेक्षयास्य साम्यस्यान्तरङ्गत्वात् । ततश्च देवान्यजेत्यस्यैव निवृत्तिः पत्न्यनूयाजमेकैकः प्रैषो मैत्रावरुणेन वाच्यः । पञ्चमादिषु तु यजेत्यध्वर्युणा वाच्यम् । प्रकृतावुत्तरयोर्द्वितीयप्रैषत्वात् ॥

सू० उपप्रैष्य ॥ ९ ॥

पशावध्वर्युर्मैत्रावरुणं प्रैष्यति स चाग्नेदग्निरसनद्वाजमित्यादिनोपप्रैष्य होतर्हव्या देवेभ्य इत्यन्तेन मन्त्रेण होतारं प्रैष्यति सोऽपि दैव्याः शमितार आरभध्वमित्यादिना मन्त्रेण शमितृन्प्रैष्यतीति स्थितिः । एवं सत्युपप्रैष्य होतर्हव्या देवेभ्य इत्यादिश्रुतेरुपप्रैषविषयकप्रैषविधो तावन्मात्रस्य मन्त्रस्यादर्शनादग्नेदग्निरित्यास्यैवान्त्यप्रतीकोपादानेन विनियोगविधिः । प्रथमप्रतीक एवोपादेय इति नियमे मानाभावात् । पड्विंशतिरित्येव ब्रूयादिति मध्यमप्रतीकस्याप्युपादानादिति भूतमसि प्राणायत्वे त्यभिव्यनक्तीत्यत्रान प्राण इतिमन्त्रान्त्यप्रतीकस्याप्युपादानादिति प्राप्ते एनामध्वर्युराहेति प्रकृत्योपप्रैष्येति विधेराम्नानादन्ते च सोऽन्वाहाग्नेदग्निरसनद्वाजमितीति श्रुतेश्चाध्वर्युप्रशास्त्रोः प्रैषकर्तृत्वतदर्थप्रतिपत्तृत्वयोरवगमात्तावन्मात्रस्य प्रत्येकमन्त्रत्वादेव प्रैष एव नोपप्रैषः ॥

सू० होतारम् ॥ १० ॥

तस्मिन्नेव प्रैषे होतरिति सम्बोधनाल्लिङ्गाद्धोतारं प्रत्येवायमुपप्रैषविषयकः प्रैषः । यद्यपि च द्वितीयो होताऽऽन्वाहेत्यादावपि द्वितीया-

द्विपदसामानाधिकरण्याभावे मुख्यहोतुरेवोपस्थितेर्युत्पन्नत्वादिति प्राप्ते-ऽग्नेदग्निरित्यस्य मैत्रावरुणवक्तृकत्वेन तत्रत्यस्य होतरुपप्रेष्येत्यस्योक्तन्यानेव स्वस्मिन्प्रैषासम्भवाच्च हेतृत्तुद्देश्यकत्वस्यावश्यकतया प्रैषद्वयस्य वैयर्थ्यापत्त्याऽध्वर्यून्वृणीत इति निरुपपदानामपि गणेषु प्रयोगदर्शनाच्च मैत्रावरुणं प्रत्येवायं प्रैषः । अत एव यदध्वर्युहोतारमुपप्रेष्येत्यथ कस्मान्मैत्रावरुण उपप्रैषं प्रतिपद्यत इति लिङ्गदर्शनमुपपद्यते ॥

सू० उक्थशा यज ॥ ११ ॥

उक्थशा यज सोमस्येति स्तुतशस्त्रवतः सोमानाहेति विहितः प्रैषः स्तोत्रशस्त्रोभयवन्तो ये सोमयागाभ्यासास्तेष्वेव निविशते न केवलाज्यादिशस्त्रवत्सु सोमयागाभ्यासेषु द्वन्द्वावगतसाहित्यबलादिति प्राप्ते स्तोत्रवदस्तोत्रवदस्तोत्रवत्साधारण्येन शस्त्रवन्मात्रेऽस्य निवेशः । उक्थं शस्त्रं शसतीत्युक्थशा इति मन्त्रलिङ्गात् । केवलखड्गधराणां केवलधनुर्धराणां च समवाये धनुःखड्गधरा इम इति प्रयोगदर्शनाच्च । आज्यादिशस्त्रेष्वपि स्तोत्रत्वेनार्थवाददर्शनात्तदभिप्रायेण तेषामपि स्तुतशस्त्रवत्त्वोपपत्तेश्च ॥

सू० बहुशब्दः ॥ १२ ॥

उक्थशा यज सोमानामिति स्तुतशस्त्रवतः सोमानाहेति बहुवचनान्तसोमपदघटितमन्त्रस्यापि उक्तन्यायेन शस्त्रवत्स्वेव निवेशाद्विकल्प इति प्राप्ते शस्त्रवत्स्वपि ये चमसैर्ग्रहैश्च युगपद्धूयन्ते सोमास्तेष्वेवायं मन्त्रः स्यात् । इत्यादि द्रव्याणां तदाधारपात्रसंख्ययैवैकद्विबहुत्वादिव्यवहारदर्शनात् । एकवचनान्तमन्त्रस्तु केवलग्रहकरणकहोम एवेति लिङ्गाद् व्यवतिष्ठते ॥

सू० तां पुरोऽध्वर्युः ॥ १३ ॥

ऋत्विग्भ्यो वाचं विभजति होतर्यज पोतर्यज नेष्टर्यज ब्रह्मन् यज अच्छावाक यजेति प्रैषरूपाया वाचो विभागं विधाय श्रूयते । तां पुरोऽध्व-

र्युर्विभजति मैत्रावरुणः पश्चादिति । अत्र पुरःपश्चाच्छब्दौ देशवादौ कालवादौ वा उभयत्रापि निरूढत्वात् । तेनैकस्मिन्नेव देशे स्थित्वाऽध्वर्युमैत्रावरुणौ पूर्वापरकालभेदेन प्रैषान्विभज्य ब्रूयातामेकस्मिन्वा काले प्राकृतत्वाद्देशभेदेन स्थित्वेति विकल्पे प्राप्ते देशवाद एवायम् । आहवनीयं गच्छतीति प्रकृत्यैतदाम्नानात् । पाटलिपुत्रं गच्छतीत्यादौ तदधिकरणदेशस्यैवोपस्थितत्वात् तेनोत्तरवेद्यामध्वर्युः सदसि मैत्रावरुणः प्रेष्यति ॥

सू० ऋतुग्रहेषु ॥ १४ ॥

प्रातः सवने ह्यादौ प्रस्थितयाज्यास्तदुत्तरकाले ऋतुयाजाः । उत्तरसवनयोस्तु प्रस्थितयाज्या एव नर्तुयाजा इति स्थितिः । तत्र प्रस्थितयाज्यास्वित्वर्तुयाजेष्वपि प्रैषानध्वर्युर्विभज्य ब्रूयात् । प्रैषाणामाध्वर्यवसमाख्यानादिति प्राप्ते प्रैषकाण्डोक्तनिगदोद्देशेन मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाहेति वचनेन प्रशास्तृकर्तृकत्वविधिः, स च प्रस्थितयाज्यासु व्यवतिष्ठते । पुनरभ्युन्नीतविधानेन समाख्याबाधान्मैत्रावरुण एव विभजेत् । होतर्यज पोतर्यजेत्यादीनां तत्तन्निगदान्त्यप्रतीकत्वेन निगदानेवोद्दिश्य मैत्रावरुणः प्रस्त्वादिति देशमात्रोक्तिः । ता पुरोऽध्वर्युरित्यत्र तूपप्रैष्य होतरित्यस्यैव होतर्यजेत्यतावन्मात्ररूपाणां प्रैषाणामध्वर्युः सर्वैरपसैः सहाध्वर्युरादौ होतृयाज्यया हुत्वा ततस्तेषां मध्ये होत्रादीनां मध्यतः कारिचमसान्त्यत्र विनियुक्तावशिष्टचमसेषु सशेषेष्वेव पुन सोममभ्युन्नीतैः क्रमेण मैत्रावरुणादिकर्तृपदहोत्रकयाज्याभिर्जुहोतीति स्थितिः । तत्र पुनरभ्युन्नीतहोमेष्वध्वर्युकर्तृकप्रैषगणमध्ये होतर्यज प्रशास्तर्यजेति श्रुतेः प्रैषौ तत्रत्यहोतृशब्देन मैत्रावरुण एवोच्यते । सौम्यस्याध्वरस्य यज्ञक्रतोः सप्तहोत्राः प्राचीर्वषट्कुर्वन्तीति वचनेन तस्यापि याज्यायामधिकारात् । मुख्येन होत्रा प्रथमं वषट्कृतत्वाच्च प्रशास्तृशब्दस्यापि मैत्रावरुणवाचित्वात्तस्य प्रैषे द्वयोर्मन्त्रयोर्विकल्प इति कल्पसूत्रमतेन प्राप्ते सप्तहोतृप्रैषप्राये पठितयोर्होतृप्रशास्तृशब्दयोः प्रतिनियतनिर्देशादेव भिन्नार्थकत्वात्प्रसाधाम्य-

ध्यतः कारिचमसहोमीयमैत्रावरुणोक्तप्रैषान्त्यावयवे होतर्यजेत्यत्र होतुरे-वोपस्थितत्वाच्च मुख्यहोतैवोच्यते ततश्चैकस्यां याज्यायां होतृप्रशास्त्रो-र्वक्त्रोर्विकल्पः न त्वेकस्मिन्नेव प्रशास्तरि वक्तरि प्रैषयोर्विकल्पः । अथवा । मैत्रावरुणेनेवाध्वर्युणाऽपि होता प्रैषणीय इति न कोऽपि विकल्प इति ॥

सू० आश्रुतप्रत्याश्रुते ॥ १५ ॥

अनुवषट्कारयागेऽपि यज्ञे यज्ञेऽन्वायत्त इति वीप्सया श्रावणादयो भवेयुः । यस्तु शाखान्तरे नाश्रावयतीति प्रतिषेधः सोऽपि च प्राप्तिपूर्वक एवेति प्राप्ते नु-शब्दश्रुत्यैव विप्रकर्षाभावोक्तेर्निवृत्तानामाश्रावणादीनाम-नुवाद एव प्रतिषेधः ॥

इति सकर्प भाट्टदीपिकायां चतुर्दशाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥
अयं प्रैषपादः ।

अथ चतुर्दशाध्याये चतुर्थः पादः ।

सू० देवतायोगेन ॥ १ ॥

आग्नेयोऽष्टाकपालो भवति वैश्वदेव्यामिक्षेत्यादौ द्रव्यदेवतासम्ब-न्धमात्रश्रवणेन जुहोतेरश्रवणादारादुत्सर्गादाविव त्यागमात्रं कर्तव्यं ना-हुतिरिति प्राप्ते यजतेर्देवपूजादानान्यतरवाचित्वेन देवता गन्धादिभि-रिज्यते विप्राय दीयत इत्यादौ च त्यज्यमानद्रव्यस्य प्रक्षेपास्प्रतीतेर्दे-वताविग्रहाद्यभावेन परस्वत्वमात्रस्यानुत्पत्तावश्यमस्त्येव प्रक्षेपः । अत एव मध्येऽग्नेराज्याहुतीः पश्वाहुतीः पुरोडाशाहुतीश्च जुहोतीति श्रुतिरु-पपद्यते ॥

सू० अदेवता ॥ २ ॥

श्रुतदेवताकेषु यागेषु देवतोद्देशमात्रसम्भवेऽप्यश्रुतदेवताकेषु तत्क-ल्पने मानाभावः । परस्वत्वोत्पादनार्थोऽपि उद्देशांशस्यापि विरहे स्वत्वत्या-

गमात्रेणापि यागत्वसम्भवात् । पूजादानशरीरकोटौ संप्रदानकारकस्यापि निवेशात्तदाक्षेपे त्वग्नित्वादिना तदनुपस्थितेराक्षेप्यतावच्छेदकदेवतात्व- पुरस्कारेण या देवताया इदं न ममेत्यादिरूपस्त्यागोऽस्त्विति प्राप्ते सामान्यस्य प्रवृत्त्याद्यनुपयोगात्तद्विशेषधर्मेणैव संप्रदानस्य यागशरीरघट- कत्वात्तद्विषसामान्याय दानस्याभावादग्न्यादिदेवतायाः शब्दद्वारैव यागो- पकारकत्वेन तद्वाचकपदेष्वग्निपदस्य नियमन इव देवतापदस्यापि शब्दविशेषरूपत्वेन तदुच्चारणनियमनेऽपि प्रमाणान्तरावश्यम्भावात्प्रजा- पते न त्वदेतान्यन्य इति जुहुयादित्यादावपि मन्त्रप्रतिपाद्यस्य प्रजाप- त्यादेरेव देवतात्वम् । विशेषपर्यवसायकप्रमाणविधुरो देवतासामान्यघ- टितयागविधिस्तु नास्त्येव ॥

सू० सूक्तवाकः ॥ ३ ॥

इध्मः प्रथम आहुतीना हूयत इति वचनेन सामिधेनीभिरिध्मप्र- क्षेपस्यापि होमत्वावगमान्मान्त्रवर्णिकाग्नेर्देवतात्वं सूक्तवाक एव याज्या- प्रस्तर एवाहुतिरिति श्रुतेः प्रस्तरप्रहरणेऽपि यागत्वस्वीकारात् । प्रस्त- रस्योपयुक्तत्वेन तत्र प्रतिपत्तित्वस्वीकारेऽपि प्रकृते सन्निधाम- नातत्वेन प्रयाजादिवदारादुपकारक एवैष यागः । तेन प्रकृतिमन्त्रान्तः- पातिनिगदोक्तेः प्रसङ्गादुपकारात्सामिधेनीलोप इति प्राप्ते वक्ष्यमाणया- गोपयोगित्वेन पूर्वमग्निसमिन्धनरूपदृष्टप्रयोजनसम्भवेनादृष्टार्थकत्वकल्प- नायोगात् । सामिधेनीषु ज्वलनस्यैव देवतात्वेन स्तवनसम्भवाच्चार्थवाद- मात्रेण होमत्वसिद्धिः । प्रस्तरप्रहरणे त्विष्टदेवताप्रत्यभिज्ञानात्तासां हवि- र्भक्षणसम्बन्धलिङ्गाच्च यागत्वसम्भवेऽपि प्रकृते ज्वलनसमिन्धनस्यैव प्रति- पादनाविशेषादपि सन्निपातित्वात्सामिधेन्यो भवेयुः । भाष्ये तु प्रस्तरप्र- हरणस्यापि केवलसन्निपातित्वमेव समर्थ्य पूर्वोक्तमारादुपकारकत्वं कृत्वा- चिन्तयेत्युक्तम्, सूत्रे सूक्तवाक एव याज्येति श्रुतेर्वचनं पूर्वपक्षे दृष्टान्तार्थ- त्वेन सुयोजम् ॥

सू० आज्यानि ॥ ४ ॥

अग्नेः श्रुतम् अज्यानिरेतानुपदधात्याययणं निरूप्यैता आहुतीर्जुहोतीति शतायुधायेति पञ्चमन्त्राः प्राणभृन्न्यायेनाज्यानयः । उपधानकरणतायास्तद्वानामासामिति स्मृत्यावगमेऽप्येता इति पदेनाहुतिकरणताया अप्रतीतेर्न मान्त्रवर्णिकदेवतासिद्धिः । होमे मन्त्रसम्बन्धस्तु क्रियमाणानुवादित्वादिनाऽप्युपपन्नः । देवता तु सामान्यपरिभाषानुसारेणान्येव कल्प्यतामिति प्राप्ते एता इति पदेनेष्टकानां परामर्शेऽन्यादेश एना इत्यापत्त्याऽऽवश्यकेन ऋचां परामर्शेन तासामाहुतिपदसामानाधिकरण्येनान्वयानुपपत्तेरेवैताभिरिति विपरिणामावश्यम्भावादिन्द्राय एव देवताः । भाष्यकारैस्तु नेदमधिकरणमित्युक्तम् ॥

सू० चित्रया ॥ ५ ॥

चित्रेष्टौ अग्नेता आहुतीर्जुहोतीति विधायैता वै देवताः पुष्टिपतय इति श्रुतं तत्रानियमेन केचित्पुष्टिलिङ्गा उपादेया इति प्राप्तेऽग्ने गोभिर्न आगहीन्द्रपुष्ट्या जुषस्व न इत्यादिमन्त्राणामेव क्रमेणाङ्गत्वात्पुष्टिलिङ्गत्वाच्च नानियमः ॥

सू० दर्विहोमे ॥ ६ ॥

दर्विहोमेषु चतुर्गृहीतं जुहोतीत्यादि नियमानुपलम्भादनियतसंख्याकगृहीते प्राप्ते प्रथम गृहीतेनापि होमसम्भवात्प्रथमोपस्थितन्यायेनैव संख्या नियम्यते । अत एव चतुरवयति द्विर्जुहोतीति विधायाथ कथं द्वे आहुती भवत इत्यादिनोत्थानचतुष्के होमचतुष्कस्यावश्यकता ध्वनितोपपद्यते ॥

सू० गणेषु ॥ ७ ॥

यत्र बहवो दर्विहोमाः क्रमेण क्रियन्ते तत्रापि गणारम्भे सकृद्गृहीतस्य सर्वोद्देश्यकतया पशुत्रयपूर्वेनिष्पन्नयूपस्येव तन्त्रता । न च हविषोऽपरिपूर्तिः । घ्रौवस्येव पुनःपुनराप्यायनसम्भवादिति प्राप्ते प्रथमहोमाव्यवहितपूर्वकाले गृहीतस्य ग्रहणमात्रविशेषत्वात्तदर्थतैव । आप्यायनं तु न वचनमन्तरोपपद्यत इति प्रत्याहुतिसकृद्ग्रहणम् ॥

सू० समिदाधानम् ॥ ८ ॥

दर्विहोमेष्व: पूर्वमग्निसमिन्धनस्यावश्यकत्वेऽपि न तत्र समित्प्रक्षेपनियम: । सामिधेनीष्विव नियामकाभावादिति प्राप्ते ऽग्निहोत्रप्रकरणे यदेकां समिधमाधाय द्वे आहुती जुहोतीति विधाय कस्यां समिधि द्वितीयामाहुतिं जुहोतीति प्रश्नरूपेण प्रत्याहुत्येकैकसमिदाधानस्यावश्यकताप्रापणाच्चानियम: । अनियमेन प्राप्तस्यार्थस्यार्थवादादिना नियमनस्य बहुशो दृष्टत्वात् । अन्यथा स्रुवेणावद्यतीत्यादौ शेषेऽपि नियमो न स्यात् । अत एवैतस्याग्निहोत्रप्रकरणस्थत्वादर्थवादत्वाच्च न नियामकतेति केषाञ्चिन्मतमप्यत्र निरस्तम् ॥

सू० पाकयज्ञ: ॥ ९ ॥

पाकयज्ञ-शब्दस्याहुत्यादियज्ञवत्स्मार्तश्रौतसाधारण्येन यागमात्रवचनत्वे प्राप्ते मनुर्वै पाकयज्ञीय आसीत्स इममितरं यज्ञमपश्यदित्यादिना वाक्यशेषेण कतिपयाहुतिष्वेव शक्तिग्रहादाहुतिपर्यायता ॥

सू० सर्वदर्वि ॥ १० ॥

पाक निर्वर्त्य क्रियमाणो यज्ञ इति व्युत्पत्त्या सोमयागान्यनिखिलयागपरोऽयं शब्द इति प्राप्ते यद्वै चातुर्मास्याना पाकयज्ञ: सैव तदेषा पराध्य इडमेधीयेऽ सैवां पाकयज्ञेनेध्मा बर्हिर्भवति न सामिधेनीरन्वाह न प्रयाजा इज्यन्त इत्यादिनेष्टिकाङ्गानामभावबोधनेन दर्विहोममात्रवाचक: ॥

सू० सर्वेषाम् ॥ ११ ॥

दर्विहोमत्वाविशेषाल्लौकिकवैदिकाग्निसाध्यानामखिलानां वाचक इति प्राप्ते लौकिकानामेव दर्विहोमानामेव वाचक: । शिवीना पाकयज्ञ उशीनराणा पाकयज्ञ इत्यादे: स्मार्त एव व्यवहारस्य दर्शनात् । यदान्यस्य हविष: स्रुचावद्याति सर्वमेतदग्नौ जुहोतीति विधायाथ कस्माद् द्विर्जुहोतीत्यादिना तद्रूपस्य पाकयज्ञस्यैवेत्यनेन द्विर्होमादिनिर्वहना-

न्तपदार्थाः पाकयज्ञीया अत्र किमिति क्रियन्त इत्याक्षेपेण वैदिकाना मेवा न पाकयज्ञेति ध्वननाच्च ॥

सू० धर्मोपदेशः ॥ १२ ॥

पाकयज्ञकरणकभावनायाः कथ भावाकाङ्क्षायामाक्षेपलभ्यैः सन्निपातिभिरेवाङ्गानामिवाकाङ्क्षानिवृत्तिरिति प्राप्ते द्विर्जुहोति द्विर्निमार्ष्टि द्विः प्राश्नात्युत्सृप्याचामति निर्लेढीति प्रकरणिनः शेषित्वेन विहिता अपि धर्माः पाकयज्ञेऽपि प्राप्नुयुः । यद्येता नालभेत वायव्यस्यैव शिर उपदध्यादित्येकस्या एव श्रुतेः पशुशीर्षादिविकल्पवायव्यशीर्षोपधानोभयप्रापकत्वदर्शनात् ॥

सू० प्राचीनप्रवणे ॥ १३ ॥

वैश्वदेवपर्वणि प्राचीनप्रवणे यजेतेत्यधिकरणत्वेन विधानात्पदे जुहोतीत्यनेनाहवनीयनिवृत्तिरिति प्राप्ते पर्वताग्रे यजेतेत्यादाविव देशवाचकत्वात्तस्य च वैश्वदेवेनेति तृतीयया साङ्गप्रधानप्रयोगान्वयप्रतीतेः पदवाक्य इव जुहोतेरनुपादानाच्च न होमाधिकरणता किन्तु विहारदेशोपदेशः । अत एव यदेककपालमाहवनीये जुहोति यजमानमेव स्वर्गं लोकं गमयतीत्याहवनीयदर्शनमुपपद्यम् ॥

सू० पदे जुहोति ॥ १४ ॥

पदे जुहोति वल्मीके जुहोति वल्मीकवपायां जुहोतीत्यादिष्वपि पूर्वन्यायेन देशमात्रविधानात्ताहवनीयमुपनिधायैव होतव्यमिति प्राप्ते उत्तरार्धेऽग्नेर जुहोति दक्षिणार्धे सोमायेत्यादाविव जुहोतिसंयोगेन होमाधिकरणत्वस्यैव विधानादाहवनीयनिवृत्तिः । अत एव चतुष्पथे जुहोतीति विधायैव वा अग्नीना पद्वीशो नामाग्निरित्यस्यैव जुहोतीत्यनेन चतुष्पथस्यैव प्रकारान्तरेणाग्नित्वोपपादन सङ्गच्छते पद्वियः पादबन्धनरज्जुः ॥

सू० चतुष्पथे ॥ १५ ॥

चतुष्पथ एकोल्मुकमुपनिधाय जुहोतीत्यपि प्रकरणान्तरे श्रूयते । तत्र चतुष्पथस्यैवाग्निवद्धोमाधारत्वेनाग्न्यन्तरानपेक्षत्वादेकोल्मुके वा केवलचतुष्पथे वा होम इति विकल्पे प्राप्तेऽग्निवत्येवेति* मतुपः प्रशंसार्थत्वेन वास्तविकाग्निमत्ताया अबोधनेन विहितस्योल्मुकस्य त्यागे प्रमाणाभावान्न विकल्पः ॥

सू० प्रत्यङ्गः ॥ १६ ॥

प्रत्यङ्ङवभृथेन चरन्तीत्यत्र विहारस्यैव प्रत्यङ्मुखत्वविधानम् । कर्तॄणां तु सामान्यविधिप्राप्तं प्राङ्मुखत्वमेव । तेषामपि प्रत्यङ्मुखत्वविधाने वाक्यभेदादिति प्राप्ते कर्तृगर्भकविहारस्यैव प्रत्यङ्मुखत्वविधानेन गर्भकपरिवृत्त्या तत्स्थानामपि परिवृत्तेरिव कर्तॄणां प्रत्यङ्मुखतायामर्थसिद्धत्वेनाविधानान्न वाक्यभेदः ॥

सू० पुरस्तादपि ॥ १७ ॥

पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहेत्यादौ मन्त्रान्ते पठ्यमान स्वाहाकाराणां प्रदानार्थत्वेऽपि स्वाहा वाचि स्वाहा वाचस्पतय इत्यादौ पुरस्ताच्छ्रूयमाणानां न तदर्थत्वं स्वस्थानप्रच्युतानां नखकुण्डलादीनां कण्डूयनालङ्करणादिकार्याक्षमत्वदर्शनात् । अतएवेषापदस्य गिरापदस्थान एव निवेशो द्विराहुतिरेव कल्प्यते । तस्मात्स्वाहा यज्ञं वातादारभ इत्यादाविव न होमार्थतेति प्राप्ते तत्र चतुर्थ्या अभावात्सम्प्रदानानिर्धारणेन होमार्थत्वाभावेऽपि वागादीनां चतुर्थ्यन्तत्वेन देवतात्वावगमादत्र क्वापि स्थितस्य दीपस्येव पदस्याप्यर्थप्रकाशकत्वानपायाद्गुरुस्तनयाय देहि देहि शास्त्रमायेति वाक्याभ्यामविशेषेण बोधानुभावाच्च प्रदानार्थतैव । अतएव पुरस्तात्स्वाहाकारा वा अन्ये देवा उपरिष्टात्स्वाहाकारा वा अन्य इति श्रुत्योभयोरपि प्रदानार्थत्वमनूद्यते ॥

सू० स्वाहाकृत्य ॥ १८ ॥

स्वाहाकृत्य ब्रह्मणा ते जुहोमि स्वाहाकृतमिन्द्राय ते जुहोमीत्यादावुक्तन्यायेन चतुर्थ्यन्तसमभिव्याहृतानां प्रदानार्थत्वे प्राप्ते प्रत्ययार्थे

---

* अग्निवत्येवेति पाठस्तु वैदिक. ।

उपसर्जनत्वेनान्वितानां स्वाहाकाराणां मुख्यविशेष्यत्वाभावाद्द्रव्यस्तुतिद्वारैव वाक्यार्थसमवायाच्च प्रदानार्थता ॥

सू० वषट्[1] ॥ १९ ॥

वषट् ते विष्णवा स आकृणोमीत्यत्र पदान्तरैः स्वाहाकृतशब्दवत्समासाभावेन स्वतन्त्रतया प्रदानार्थत्वे प्राप्ते आकृणोमीत्यत्र तदन्वयेनास्वातन्त्र्याविशेषाच्च तथात्वम् ॥

सू० स्विष्टकृत् ॥ २० ॥

पशौ वनस्पतियागस्य स्विष्टकृद्विकारत्वात्तद्गतिकस्विष्टकृद्याज्यायामिष्टदेवतोपलक्षणनिगमानामुपलम्भाद्वानस्पत्ययाज्यायामपि ते स्युरिति प्राप्ते वानस्पत्यप्रैषनिगदे तासां सकृदुपलक्षितत्वेन पुनरुपलक्षणे मानाभावान्न स्युः । अत्रोपलक्षितत्वादेव च पाशुकस्विष्टकृद्याज्यायामपि नोपलक्षणीयाः । याजुर्हौत्रकास्तु वनस्पतियाज्यायामपि पुनरुपलक्षणमभ्युपगच्छन्ति ॥

सू० स्वाहेत्या[2]लेखनम् ॥ २१ ॥

चित्तं च चित्तिश्चाकूतं चाकूतिश्चेत्यादयो जयाः । इह धृतिः स्वाहेह विधृतिः स्वाहेत्यादयो धृतिमन्त्राश्च । एषु प्रथमान्तशब्दा होमार्थप्रयोगकाले चतुर्थ्यन्तत्वेन विपरिणमयितव्याः । स्वाहाकारेण वषट्कारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयत इति श्रुत्यानुपात्तस्वाहाकारेषु स्वाहाकारस्यैव नमः स्वस्ति स्वाहेति स्मृत्या चतुर्थ्या अध्याहरणीयत्वात् । अतएव चित्ताय स्वाहेत्यादिरेव शाखान्तरे पाठ इति प्राप्ते छिनद्मीत्यादेरिवाश्रुतपदस्य चाल्यत्यसम्भवेऽपि श्रुतविभक्त्याः परित्यागे चाम्नायत्वस्यैव भङ्गापत्तेः छन्दसि बहुलस्मृतेश्च यथासमाम्नानमेव प्रयोगः । अतएव धृतिहोमेन प्रयुञ्ज्याग्नेनामनु तथाऽप्सु चतुर्थीमिति सूत्रमेतदधिकरणन्यायसिद्धार्थनिबन्धनम् ॥

---

१ वषट्कृत इति तु पुस्तकान्तरे सूत्रपाठः ।
२ स्वाहेत्यागमन इति ॥ पुस्तकान्तरे सौत्रपाठः ।

सू० चित्ताय ॥ २२ ॥

शाखान्तरीयमन्त्राणां विभक्तिभेदाच्चकाराभावाच्च भिन्नानुपूर्वीकतया मन्त्रभेदान्मन्त्रस्वरूपस्य यूपाहवनीयवदलौकिकत्वाददृष्टार्थानां समुच्चय इति प्राप्ते मन्त्राणामलौकिकशब्दत्वेऽपि जयान् जुहुयादित्यनेन होमकरणत्वेन विनियोगाद्दृष्टार्थतयैकार्थत्वाद्विकल्पः ॥

सू० भूतानाम् ॥ २३ ॥

राजसूये पृथिव्यै स्वाहेत्यादयो मन्त्राः पठिताः । अग्निप्रकरणे च पृथिव्यसि जन्मना च साग्निना गर्भमाधत्तामित्यादयो मन्त्रा आम्नाताः । उभयेषामपि भूतेति समाख्या भूतानामेवेष्टय इत्याकारकस्तत एवैनमवयजतीत्यार्थवादिको व्यवहारश्च तुल्य एव । ततश्च भूतेष्टका उपदधातीत्यनारभ्य विधौ विनिगमनाविरहादुभयेऽपि समुच्चिता विकल्पेन वोपादेया इति प्राप्ते कौण्डपायिनामयनस्थे नैयमिके च कर्मण्यग्निहोत्रपदसाम्येऽप्युत्सन्नयज्ञो वा एष यदग्निरुत्सन्नयज्ञो वा एष यदग्निहोत्रमित्यर्थवादसाम्येऽपि परस्परवैजात्यदर्शनात्प्रकरणपठितानां चित्रिणीरुपदधातीत्यादिवद्विनियोगान्तरादर्शनेन साकाङ्क्षाणामेवोपधाने विनियोगः ॥

सू० मन्त्रागमे ॥ २४ ॥

यदि राजसूयस्थमन्त्राणामेव विनियोगः स्यात्तदा तदन्त्यस्वाहाकारानुन्मूल्यावशिष्टांशैरेवोपधानम् । तेषां प्रदाने साधकत्वात् । अश्रुतस्य स्वाहाकारस्य कार्यानुसारेण योजनवद्वियोजनस्यापि न्यायसिद्धत्वात् । लिङ्गेन पदैकवाक्यताया बाधादिति प्राप्ते मध्येचिन्ता ॥

सू० प्रैषेषु ॥ २५ ॥

ऋतुयाजे होता यक्षदिन्द्रं होत्रादित्यादीन् होतर्यजेत्यन्तान्प्रैषानाम्नाय प्रैषेण यजन्तीत्याम्नातम् । तत्रापि यथासमाम्नातस्यैव मन्त्रत्वेन प्रदानाद्वयोर्यजामहेवषट्कारयोराद्यन्तभागयोरिव योजनया प्रयोगे प्राप्ते होता यक्षद्धोतर्यजेत्यनयोरनन्वितत्वेन तानुन्मूल्य तत्स्थाने तयोर्योगेन प्रयोगः ॥

सू० स्थितादुत्तरम् ॥ २६ ॥

स्वाहोरोरन्तरिक्षादित्यादि मन्त्रेष्विव स्वाहाकारस्य प्रदानार्थत्वाभावेन स्वानाजिहीत इत्याद्यर्थान्तरपरतया वा वाक्यार्थेऽन्वयसम्भवेन मन्त्रत्वरक्षणाय यथाम्नानमेवोपधानम् ॥

सू० ऋताषाट् ॥ २७ ॥

ऋताषाडृतधामाग्निर्गन्धर्वस्तस्यौषधयोऽप्सरस ऊर्जो नाम स इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु ता इदं ब्रह्म क्षत्रं पान्तु तस्मै स्वाहा ताभ्यः स्वाहेति मन्त्रे स्त्रीपुंसलिङ्गरूपदानां व्यतिषक्तानां यथार्थं विनिष्कृष्य मन्त्रद्वयीकृत्य होमद्वये विनियोगः ॥ या ते अग्न इति मन्त्रत्रये तनूरित्याद्यंशस्य सकृदाम्नातस्याप्यावृत्त्या विनिष्कर्षदर्शनात् । नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येऽन्तरिक्षे ये दिवीति मन्त्रस्य होमे विनियोगे पृथिव्यन्तरिक्षद्युपदानामव्यवहितपदैर्व्यतिषक्तानामपि विभजनदर्शनादिति प्राप्ते स्वाहापदस्य सकृदाम्नानानाम्नानाभ्यां मन्त्रान्तरयोराकाङ्क्षावशेन होमसंख्यावशेन च तत्र तत्र विनिष्कर्षेऽपि द्विराम्नातस्वाहाकतया ताभ्यः स्वाहेति मन्त्रस्य निराकाङ्क्षतया च तावानेव भिन्नो मन्त्रः । तच्छब्दबलेन ता इदमित्यादेरपकर्षे तच्छब्दवशेन सर्वांशस्यापकर्षापत्त्या तस्मै ताभ्यः स्वाहेति पाठेनैव तादृशमन्त्रद्वयसिद्धौ स्वाहाकारान्तरवैयर्थ्यापत्त्यैव तावन्मात्रस्य भिन्नमन्त्रत्वानुमानात् ॥

सू० षड् जुहोति ॥ २८ ॥

आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेत्यादय आकूतिमग्निं प्रयुजं स्वाहेत्यादयश्च होमलिङ्गाः षट् षण्मन्त्रा आम्नाताः । तत्र षड् जुहोतीति श्रूयमाणो विधिरन्यतरषट्कस्य होमेषु विनियोगार्थमाकूतिवाद एवेति प्राप्ते द्वयोर्द्वयोः सजातीययोरेकीकरणेन द्वादश जुहोतीति वचनान्तरविहितानामेव सावित्राणि जुहोतीति तत्पर्यायवादः ।

सू० भुवनस्य ॥ २९ ॥

भुवनस्य पत इति रथमुखे दशाहुतीर्जुहोतीति विधावेव शाखान्तरे पञ्चाहुतीरिति पठ्यते, तत्र शाखाभेदाद्विकल्पे प्राप्ते भुवनस्य पते स नो भुवनस्य पते इत्यनयोर्द्वयोर्द्वयोरैकरूप्यादेकपर्यायीकृत्य पञ्चेति वादः । अथवा दशसु पञ्चानामवयुत्यवादो यदष्टाकपालो भवतीतिवत् । शाखान्तरीयस्याप्युपसंहारेणैकवाक्यतोपपत्तौ वाक्यभेदविकल्पयोरन्याय्यत्वात् ॥

सू० स्वाहाकारः ॥ ३० ॥

भूतं भव्यं भविष्यद्वषट् स्वाहा नम ऋग्यजुःसामवषट् स्वाहा नम इत्यादौ वषट्कारस्वाहाकारनमस्काराः प्रदानार्थाः । भूतादित्रयेण यथाक्रममन्वयेन त्रिमन्त्रीत्वसम्भवादिति प्राप्ते सामान्यसम्बन्धकारिप्रमाणाभावेन केवललिङ्गेन होमानां कल्पनायोगाद् भूताद्युद्देशेन वषड्काराभिधानस्य स्तुत्यर्थत्वेनोपपत्तेश्च मुष्टिकरणमन्त्रस्थस्वाहाकारवदेतेऽपि न प्रदानार्थाः ॥

इति श्रीसङ्कर्षे भाट्टदीपिकायां चतुर्दशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

चतुर्दशोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

अयं च होमपाद इत्युच्यते ।

अथ पञ्चदशाध्याये प्रथमः पादः ॥

सू० विक्रनसन्निपातौ ॥ १ ॥

[1]यदा पौर्णमास्यमावास्या वाह्न्येव षण्डा सती समाप्यते तदा तत्पूर्वेद्युरेव पर्वणोरहोरात्रव्याप्तिमत्त्वात्पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोरहोरात्रव्याप्तकालवाचित्वात्पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतेत्यादिवचनेन तत्रैव दर्शपूर्णमासयोरनुष्ठानमिति प्राप्ते सूर्याचन्द्रमसोर्विप्रकर्षसन्निकर्षस्यैव तत्तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्तस्य च परदिन एव लाभात्परेद्युरेवानुष्ठानम् । पूर्णो मासो यस्मिन्काले स पूर्णमासः तत्पूर्तिश्च पौर्णमास्यन्त्यक्षणे । तदैव पुष्य-

---

१ नम ऋक्सामयजुर्वषट्स्वाहेति तु वैदिकपाठः ।

२ न पूर्वेद्युरिति पा ।

वन्तयोरतीव विप्रकर्षः । अमा सह समीपे वा वसतस्तौ यस्मिन्काले सामावास्या । तत्सविकर्षेऽपि तदन्यतया एवातिशयित इत्यसंकुचितवृत्तिकयोः पदयोस्तत्रैव प्रवृत्तिः । सौत्रं तत्संयोगादिति पदं यौगिकवृत्त्या तथैव प्रतीतेरित्येतत्परम् । संधौ यजेतेति श्रुत्यन्तरे तस्यैव कालस्य विनियोगेनोपसंहारादिति वार्थः । विक्रमः संनिपातस्तस्य यागकाल इति शिष्टाः स्मरन्तीति भाष्यं न शिष्टाचारस्मृत्यन्यतरपरम् । अपि त्वमावास्यादिपदनिर्वचनपरम् । तथैव निर्वचनस्य स्मृतिष्वप्युपलम्भादिति भावः ॥

सू० द्वाविज्या ॥ २ ॥

सन्धिकालस्याल्पत्वेन साङ्गप्रयोगभावनापर्याप्तत्वाभावेन तत्पर्याप्तये समं स्यादिति न्यायेन तत्पूर्वपरभागयोः समयोरावेपात्सधिमभितो यजेतेति श्रुतेश्च यदैव सन्धिरपराह्णे रात्रौ वा पतति ततःपूर्वं घटिकाद्वयमारभ्य तत्परस्ताद् घटिकाद्वय इष्टिं समापयेदिति प्राप्ते द्वाविज्याकालौ वचनाद्व्यवतिष्ठेते । पूर्वेद्युर्गार्न्नं गृह्णाति उत्तरमहर्देवता यजत इति वचनेन प्रयोगस्य द्व्यहकालत्वावगमात् । पूर्वां पौर्णमासीमुपवसेदिति पैङ्ग्यमुत्तरामुपवसेदिति कौषीतकं या पर्यस्तमयमुत्सर्पेदिति कौषीतकिब्राह्मणे सूर्यास्तमयं परित इत्यनेनावसेनात्परतो रात्रौ वा यदि सन्धिः सोपवासाहोत्तरा पौर्णमासी तस्यामन्वाधानमित्युक्त्या ततः परेद्युर्याग इत्युक्तं भवति । आवर्तने ततः पूर्वं वा यदि सन्धिः सोत्तराऽपि नोपवासाहा किंतु पूर्वैवेत्युक्त्या सन्धिदिन एव याग इत्यपि व्यवतिष्ठते । तेन सधिमभित इत्यस्य विद्युद्वृष्टिमध्ये यथा सन्धिः पतति तथा तन्त्र प्रक्रमेदित्यर्थः । आवर्त्तने यदा संधिः पर्वप्रतिपदोर्मध्येदित्यादीनि प्रतिपद्यप्रविष्टायां यदि चेष्टिः समाप्यत इत्यादीनि च गोभिलगार्ग्यादिवचनान्येतमेवार्थं विवृण्वन्ति ॥

सू० रात्रौ ॥ ३ ॥

परेद्युरपि रात्राविव यागः कार्यः । तस्मात्सद्दृशीनां रात्रीणाममावास्यायां च पौर्णमास्यां च देवा इज्यन्त इति श्रुतौ रात्रीणामिति निर्धा-

रूपापत्त्या ब्राह्मणानां मध्ये यज्ञदत्तः सुरूप इति वाक्येन यज्ञदत्ते ब्राह्मणत्वस्येव पौर्णमास्यादे रात्रित्वस्यावगमात् । दर्शा दृष्टेत्यनुवाके पौर्णमासीदर्शपदयो रात्रिनामत्वोक्तेश्चेति प्राप्ते दिवस एव यागः कर्त्तव्यः प्रातर्यज्ञध्वमिति श्रुत्या पर्वणो यश्चतुर्थांश आद्याः प्रतिपदस्त्रयः । यागकालः स विज्ञेयः प्रातरुक्तो मनीषिभिरिति वृद्धशातातपविहितया उत्तरमहरिति श्रुतेरुपसंहारात् । शुक्लप्रतिपदादिवाचिकस्य दर्शपदस्येहानुपयोगाच्च । तन्त्रप्रक्रमस्य रात्रावपि कदाचित्सम्भवाभिप्रायेण रात्रीणामिति श्रुतेरुपपत्तेः । रात्रिशब्दस्य द्वादशरात्रीर्दीक्षितो भृतिं वन्वीत दशरात्रमाशौचमित्यादावहोरात्रपरत्वदर्शनाच्च । यत्तु भाष्ये पुण्याहे दैवानि कर्माणि ते वा एते पूते मेध्ये अहनी यजनीये उत्तरमहर्देवता यजन्त इति श्रुतिव्याख्यानमेव कीर्त्तनमिह हेतूक्तम् । तत्तन्त्रप्रक्रमाभिप्रायेणाहोरात्रपरत्वेन चान्यथासिद्धो रात्रिशब्द इति वदतः सूत्रकृतो विरुद्धम् । अह.–शब्देऽपि तदुभयसम्भवात् ॥

सू० उदिते ॥ ४ ॥

अन्वाधानमात्रस्य वचनादन्यकालत्वेऽपि तदितरतन्त्रप्रक्रमस्य कालभेदे मानाभावादङ्गानां प्रधानसमानदेशकालत्वनियमादहन्येव प्रक्रम इति प्राप्ते यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदियादित्यभ्युदितेष्टेर्निमित्तत्वेन कीर्त्तनान्यथानुपपत्त्या दर्शेष्टेर्निश्यपि प्रक्रमस्य कल्पनावश्यम्भावात्पौर्णमास्यां च कल्पकाभावादुदित आदित्ये तन्त्रप्रक्रमः प्रागुदयादमावास्यायाः ॥

सू० यजनीये वा ॥ ५ ॥

उक्तरीत्यैवान्वाधानस्य तदितरतन्त्रप्रक्रमस्य च कालभेदे नित्य प्राप्ते यजनीयेऽप्यहनि वैकल्पिकस्तत्प्रक्रमो भवेत् । तदेतत्स्मृतिष्वेव व्याख्यातम् । सन्धिश्चेत्सङ्गवादूर्ध्वं प्राक्पर्यावर्तनाद्रवेः । सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कालविधौ तिथिरिति कात्यायनवचनात् । आवर्त्तनात्त्वयदि पर्वसन्धिः स्यात्तदा[1] वा क्रियते समस्तमिति प्रयत्नादिषु द्रष्टव्यम् । भाष्ये त्वेतत्सूत्रं रात्रौ त्वाधिकरणगुणसूत्रत्वेन व्याख्यातम् । अहर्यजनीयः कालो न रात्रिरित्युक्तम् । तदहन्येव यजेतेति तच्चिन्त्यम् ॥

१ स्याच्चेत्तदा वर्तते वा ।

सू० एतेन सोमकालः ॥ ६ ॥

सोमयागे दीक्षादिदेवान्ताङ्गानां कालभेदस्य वाचनिकत्वेऽपि सौत्याहतन्त्रस्य पर्वसन्धिदिवस एव वा दिनान्तरे वा करणमिति विकल्पे प्राप्ते सन्धिदिन एव सुत्या सर्वा स्यात् । सन्धिकालस्याल्पत्वेऽपि तदाक्षिप्तपूर्वापरकालयोः कर्मसंबन्धस्यावर्जनीयत्वात् । तद्बाधकवचनस्याप्यप्रत्यक्षत्वात् तदेतदाह विप्रकर्षसन्निपातयोर्व्याप्त्या तत्सयोगाच्च ह्यन्यत्त्वन्यत्तं विद्यात इति । प्रत्युत कौपीतकीवचनं प्रत्यक्षमेवेत्युक्तं त्रिकाण्डमण्डने । खण्डपर्वणि सोमस्त्वेतत्तिपन्निमग्नपर्वणि । सोमसुत्या प्रयोग्योक्तश्चेत्याह कौपीतकिश्रुतिरिति । भाष्यकृता तु द्वाविंश्याकालाविति सूत्रेण यदहरेव पुरस्तान्न पश्चान्न दृश्यते तदहरुपवसेच्छ्वोभूते यजेत या पूर्वा पौर्णमासी साऽनुमतिर्योत्तरा सा राकेत्यादि वचनैर्द्वावपि यागकालावेवेति पूर्वपक्षं प्रापय्यानेन सूत्रेण तेषां प्रत्यक्षतः कालद्वित्वबोधकताभावात् द्वादश वै संवत्सरस्य पौर्णमास्य इत्यादिलिङ्गाच्चैकैक एव काल इति सिद्धान्तितम् ॥

सू० यदि मन्येत ॥ ७ ॥

नान्यद्द्रविरन्तरं निर्वपेत्पौर्णमासीमेव श्वोभूते यजेतेत्यनेनान्वाधानप्रधानयोर्मध्ये हविरन्तरनिषेधस्त्वविशेषात्सर्वस्यैवेनामिति प्राप्ते न हि कर्मण्युपक्रान्ते तदसमाप्य कर्मान्तरमारब्धुं युक्तम् । अतो न प्राप्तमेव नित्यं काम्यं वा कर्म नैमित्तिक एव त्विष्टयो निमित्तानन्तरभावित्वात्प्रसक्तास्तास्वयं निषेधः, तास्वपि याः प्रत्यङ्गभूतास्ता भवेयुरेव पुरुषार्थभूतानां तु श्यामेष्ट्यादीनां पर्वान्तरे करणमिति ॥

सू० न यवानाम् ॥ ८ ॥

तासामितरेणेति श्रुतौ ग्राम्यौषधीनां मध्ये व्रीहिधान्येनायमणं विधाय संवत्सरात्त्रीतदधिभवतीति श्रुतम् । तत्रेतरेणेत्येकवचनाद्व्रीहिधान्यक्रमेणाप्ययणमत एव संवत्सरोत्तरमेव पुनः करणमुत्पद्यते वसन्ते यवैराग्रयणकरणे तु वत्सरमध्य एव तदावृत्तिस्तद्विरोधः । अतो नास्त्येव

यवाग्रयणमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यत इति प्राप्ते स्यादेव यवाग्रयणम् । उभाभ्यामाग्रयणेन यजेतेति श्रुतेः । न चेयं फालकृष्टाफालकृष्टविषया तस्मात्तासामुभाभ्यामग्निहोत्रं जुहोत्युभाभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां यजत इत्यत्र व्रीहियवयोरेव प्रकृतत्वात् । अस्याश्च तत्प्रायें पाठात् । व्रीहिसस्ये वा यवसस्ये वा गत इति स्पष्टं कौषीतकिश्रुतेश्च । संवत्सराद्भेतदिति तु व्रीह्याग्रयणपरत्वेनाप्युपपन्नम् । अत एव द्विवेः एष आदित्यः संवत्सरादावर्त्तते तमेताभ्यामाग्रयणाभ्यामर्वाञ्चञ्च पराञ्चञ्चाभियजत इति श्रुतौ प्रत्ययनमाग्रयणोक्तिः । व्रीहिभिरिष्ट्वा व्रीहिभिरेव यजेत यवैर्यवैरिष्ट्वा यवैरेव यजेत व्रीहिभ्य इत्यनेन तत्तदाग्रयणोत्तरभावि-दर्शपूर्णमासयोर्द्रव्यनियमश्च । श्यामाकव्रीहियवानां प्राशने मन्त्रत्रयविधानं चेति सङ्क्षेपः ॥

सू० सर्वेषां प्राशन्यः ॥ ९ ॥

अग्निः प्रथमो भद्रावः शेष एतमुत्यमिति विहिता भक्षकरणत्वेन मन्त्राः सौमिकेषु भक्षेषु भक्ष चीति मन्त्रवत्प्राकृतेषु सर्वेषु भक्षेषु भवेयुरिति प्राप्ते सोमस्यापूर्वत्वेन मन्त्रविधेस्तदीयसर्वभक्षेष्वन्वयेऽपि प्रकृते चोदकतः समन्त्रकभक्षा ये प्राप्तास्तेषामेव मन्त्रशेषित्वेन हिरण्यगर्भमन्त्रस्यैन्द्राग्नादौ इव तेष्वेव मन्त्राणां प्राप्तिः ॥

सू० अनिष्टाग्रयणस्य ॥ १० ॥

तस्मादनिष्ट्वाऽग्रयणेन नवस्याशितव्यमिति निषेधः फालकृष्टाग्रयणाशनस्यैव न व्रीहियवाशनस्य याः फालकृष्टास्तासामितरेषेति वाक्यशेषे फालकृष्टकीर्तनेन विशेषे व्यवस्थापनात् । तस्मात्फालकृष्टातिरिक्तानां श्यामाकानां भक्षणं नियतमिति प्राप्ते ऽशनस्य द्रव्यसामान्येन करणासम्भवेन प्रवृत्तेर्विशेषैकविषयकत्वेन सामान्यस्य विशेषे पर्यवसानाय वाक्यशेषापेक्षकत्वेऽपि निवृत्तेर्नवधान्यसामान्याशनविषयकत्वानुपपत्तेरभावे न

१ भक्षणमनियतमिति प्राप्ते इति पा ।

विध्यपवानाकाङ्क्षितस्य वाक्यशेषेणासमर्पणात् फलकल्पार्थवादः छत्रिवल्लक्षणया स्तावकमात्रमिति सर्वयाग्याणामेव भक्षणप्रतिषेधः ॥

सू० शाकापक्वौषधीनाम् ॥ ११ ॥

तस्य नाश्नीयादिति वचनान्तरेण शाकादीनामपि भक्षणनिषेधे प्राप्ते तेषां यागयोग्यत्वाभावेन देवा ओषधीषु पक्कास्वाजिमीयुस्तानीन्द्राग्नीप्रथममुदजयतामित्युपक्रम्य नवाशननिषेधेन देवेभ्यो दातु योग्याना धान्याना पक्कानामेव तैस्तेभ्योऽनिष्ट्वा भक्षणस्य निन्दया पक्वशाकाना हरितयवादीना भक्षणे यथाकाम्यम् ॥

सू० तेन शमी ॥ १२ ॥

मुद्गादिशमीधान्यानामपि पक्वौषधित्वाविशेषेऽपि निषेधे प्राप्ते तेषामयागयोग्यत्वादेव न निषेधः ॥

सू० प्राशितयवः ॥ १३ ॥

वसन्ते नवान् पक्वयवान्प्राशितवता पश्चादग्न्याधाने कृतेऽपि यवाग्रयण कर्तव्यम् । पूर्वमधिकाराभावेऽपि सम्प्रत्यधिकारसम्पत्त्या तत्प्राप्तेरिति प्राप्ते नवान्नप्रथमप्राशनस्यैवानिष्टाग्रयण प्रति प्रतिषिद्धत्वात्तस्य च वृत्तत्वेन द्वितीयादिप्राशने निन्दाभावेन तादृशस्य न तत्राधिकारः ॥

अविद्यमानबुभुक्षः ॥ १४ ॥

नवान्नाशनस्य बुभुक्षातल्लाभोभयपूर्वकत्वेनान्यतराभावे दृष्टिपरिमितनवान्नलाभेऽपि नैवाग्रयणेऽधिकारः । तस्यानिष्टाग्रयणत्वेऽपि प्रतिषेधातिक्रमाभावेन प्रत्यवायाभावादिति प्राप्ते नवान्नप्रथमाशनप्रागभावविशिष्टवसन्तादिकालजीवित्वस्यैवाधिकारितावच्छेदकत्वेन बुभुक्षादेस्तद्घटकत्वेन मानाभावादप्रतिहतोऽधिकारः ।

सू० अत्राग्रयणाभ्यासः ॥ १५ ॥

व्रीहिभिरिष्ट्वा व्रीहिभिरेव यजेत यवेभ्य इत्यनेन व्रीहिकालयवकालान्तराले व्रीह्याग्रयणाभ्यासो विधीयते । यजि–शब्देन प्रकरणिन

एवोपस्थितेरिति प्राप्तेऽन्तरालकाले नित्यप्राप्तयोर्दर्शपूर्णमासयोर्द्रव्यनियमविधिपरत्वे सम्भवत्यत्यन्ताप्राप्ताभ्यासपरत्वमयुक्तं । व्रीहिभिरेवेत्येव कारेण यवनिरासप्रतीतेः ॥

सू० सविकल्पः स्यात् ॥ १६ ॥

दाक्षायणेनान्नाद्यकामो यजेतेति विधाय वाक्यान्तरेण कालानां द्रव्याणां च विधानादग्निहोत्रद्रव्याणामिव विकल्पः स्यादिति प्राप्ते प्राप्तोद्देशेन कालद्रव्याद्यनेकगुणविधाने वाक्यभेदाद्विशिष्टविधित्वावश्यम्भावेन त्रयाणामप्यायणानामभ्यासाद्भेदः । नैमित्तिकानामप्यन्नाद्यकामवाक्येन काम्यतापि । कौषीतकिब्राह्मणे तु दयामाकायणं विधाय सप्तदशसामिधेन्यः सद्वन्ताबाज्यभागावित्यादिना प्राकृताद्धान्युद्दिश्य गुणविशेषान्विधाय यवाग्रयणादीनां विधायैतत्त्वमेवैतद्बाह्मणमिति वाचनिकातिदेशकथनात्स्पष्टः कर्मभेदः, यतो न द्रव्यविकल्पः । नापि कर्मविकल्पः, निमित्तभेदात् । द्विर्वा एष आदित्य इत्यादिनाऽयनभेदेनावृत्तिश्रुतेश्च ॥

सू० सस्यपक्तेर्वा ॥ १७ ॥

संवत्सराद्वौ सद्धिभवतीति श्रुतौ द्वादशमासाः संवत्सर इत्यादिश्रुत्यन्तरसिद्धत् चान्द्रादिसंवत्सरान्यतम एव विकल्पेन ग्राह्य इति प्राप्ते संवत्सरे सस्यानि पच्यन्त इत्यादिषु लोके पक्वसस्यपाकाद्येषमः सस्यपाकावधिकालस्यापि संवत्सरत्वेन व्यवहारात्सस्यपाकनिमित्तकर्मसु तस्यैवोपस्थित्या नियमनसम्भवे विकल्पायोगाद् द्वादशमासन्यूनातिरेकयोरपि संवत्सरा इति वादः ॥

सू० पार्वणमासानि ॥ १८ ॥

फाल्गुन्यां पौर्णमास्या प्रयुङ्क्ते इत्यनेन चातुर्मास्यारम्भं विधाय चतुर्षु चतुर्षु मासेष्वन्यानि पर्वाणि विहितानि । तेषु मासानामपि चान्द्रादिभेदेनानेकविधत्वादन्यतमोपादाने प्राप्ते सावनः स्मृत इति स्मृत्या त्रिंशद्वै रात्रयो मासा इति प्राकरणिकश्रुत्या च गवामयनादाविव

सावनमास एव वा प्राप्ते चान्द्र एव मासो ग्राह्य । पञ्च सांवत्सरिक प्रयोगे त्रीनिष्ट्वा चतुर्थमुत्सृजेद् द्वौ परौ विष्ट्वा तृतीयमुत्सृजेदेष वै त्रयोदशो मासस्तमतियजत इत्येकमासत्यागस्योत्सृज्योभौ मासावित्यनेन मासद्वयत्यागस्य च विधानात् । मातुलातुलविमलसंख्याका हि सौरसावनपार्वणवत्सराणां दिवसाः । तेन षष्ट्या सौरैर्मासैरेकषष्टिः सावना द्विषष्टिः पार्वणामासा भवन्ति । सौराभिप्रायेण मासद्वयोत्सर्गस्य सावनाभिप्राय सौरमासोत्सर्गस्य कथनेन चान्द्रमासस्यैवोपादेयत्वमवसीयते अन्यथा विकल्पाद्यापत्तेः ॥

सू० मासो वा ॥ १९ ॥

त्रीनिष्ट्वेति वाक्ये संवत्सरत्रयं चातुर्मास्यैरिष्ट्वा चतुर्थत्यागविधानाच्चतुर्थपदेनैकः संवत्सर एवोपरमणीयत्वेन प्रतीयत इति प्राप्ते चतुर्थशब्दोऽत्र मासपर एव । एष वै त्रयोदशो मास इति श्रुत्यन्तरात् । चतुर्थमिति सप्तम्यर्थे द्वितीया । एवमेव द्वौ पराविष्ट्वेत्यत्रापि ज्ञेयम् ॥

सू० आदेर्वा ॥ २० ॥

षष्ठस्य कर्मण आरम्भप्रतिषेधोऽथ पञ्चभिर्वर्षैः कर्मापवर्गादिति प्राप्ते पञ्चसांवत्सरिकप्रयोगाद्यावज्जीवाभ्यासपक्षोऽपि विज्ञायते । स त्रिषु त्रिषु संवत्सरेषु मास मासमुत्सृजेदिति वचनात् । पञ्चसांवत्सरिकातिरिक्तपक्षाभावे त्रिषु त्रिष्वित्याद्यभ्यासानुपपत्ते ॥

सू० पञ्चवत्सरेषु ॥ २१ ॥

पञ्चसांवत्सरिकातिक्रमप्रयोगारम्भे विहितानां वैश्वानरपार्जन्यपञ्चहोतृहोमानां षष्ठे संवत्सरे प्रयोगान्तरारम्भात्पुनः करणमिति प्राप्ते चातुर्मास्यान्यारभमाण इति श्रुत्या चातुर्मास्यविषयकप्रथमप्रवृत्तेरेव कर्तृविशेषणत्वेन कीर्तनात्प्रयोगान्तरारम्भस्य चातथात्वादारम्भणीयावत्सकृदेव ॥

सू० यदि वसन्ता ॥ २२ ॥

चातुर्मास्येष्वेव यदि वसन्ता यजेत द्विरुपस्तीर्य द्विरभिघारयेदित्याद्युपक्रम्य.यदि प्रावृषि यजेत सकृदुपस्तीर्य द्विरभिघारयेदिति श्रुतं। तत्र वसन्तकाले क्रियमाणस्य वैश्वदेवपर्वण उपस्थितत्वाद्यदि प्रावृषीति वाक्येऽपि यजिना तदेवोच्यते। तस्यैव पशुकामप्रयोगे आपशुप्राप्तेरभ्यसनीयत्वेन वर्षास्वपि तत्प्रसक्तेरिति प्राप्ते प्रावृषि वरुणप्रघासैरिति विधिप्रतीतासाधारणलिङ्गेन वरुणप्रघासानामेवोपस्थितत्वादेष वादः। चातुर्मास्यत्वेन तेषामपि प्रकृतत्वात्। अप्रकृतत्वेऽपि वा जटिलभोजयेदित्यादौ जटाविशिष्टस्येव प्रतीतिसम्भवाच्च॥

सू० वैश्वदेवेन॥ २३॥

वैश्वदेवेन पशुकामो यजेत यस्मिन्नृतौ प्रभूतं गोषु पयः स्यादिति श्रुत्या वसन्तानादरप्रतीतिर्वत्सन्तरेऽपि स्वायां गवि पयोवृद्धौ सत्यां काम्यप्रयोगारम्भः स्यादिति प्राप्ते यस्मिन् काले बहुव्रीहिः स्यात्तदा यष्टव्यमित्युक्ते विहितकालत्यागस्याप्रतीतेर्यस्मिन्नर्वे वसन्ते प्रभूतं पयः स्यात्तस्मिन्नेव वसन्त इत्येव॥

सू० वैश्वदेवस्य॥ २४॥

तत्रैव पशुकामप्रयोगेन वरुणप्रघासैरित्यादिना पर्वत्रयनिषेधाः श्रूयन्ते। न स्यात्तस्यैष फलार्थतया तैर्यजेत किं त्वङ्गत्वेनेति तदर्थः। अन्यथा प्रतिषेधे विकल्पस्य पर्युदासे वाक्यवैयर्थ्यस्यापातात्। तेनाङ्गानां प्रधानसमकालत्वात्तुमन्त एवेतराणि पर्वाणि कुर्यादिति प्राप्ते तत्तत्कालेष्वपि वैश्वदेवस्याभ्यासविधानार्थाः प्रतिषेधवादाः। आपशुलाभादभ्यस्य पश्चाद्यथाकालं तैरपि यजेत। यदा सहस्रं पशूनाप्नुयादथ वरुणप्रघासैर्यजेतेत्यादि श्रुतेः॥

सू० मासमग्निहोत्रम्॥ २५॥

मास दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यादिवाक्यविहितदर्शादेः प्रकृतिप्राप्तकालानुग्रहाय त्रिंशत्पर्वस्वनुष्ठानं चत्वारोऽभिप्लवा एकः पृष्ठ्यः समास

इत्यादौ त्रिंशत्कर्मस्वपि मासपदप्रयोगादिति प्राप्ते सासं त्रिवृतेत्यादि प्रायं पाठादत्यन्तसंयोगद्वितीयया च सन्ततमेव याग इति ॥

इति संक्षेपे भाट्टदीपिकायां पञ्चदशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

अयं च कालपाद इत्युच्यते ॥

अथ पञ्चदशाध्याये द्वितीयः पादः।

सू० तत्सर्वार्थम् ॥ १ ॥

आधाने ब्रह्मौदनिकेऽयावरणी सन्ताप्य तदुपोह्य भस्मानि मन्थति सैव साग्नेः सन्ततिरिति मथनमाम्नातम्। तच्च सर्वाग्न्य विशेषात् ॥

तेन मथित्वा विभज्य सर्वाग्नय आधीयेरन्निति प्राप्ते ब्राह्मौदनिकाग्नौ गार्हपत्यत्वश्रवणात्तेन सम्वत्सरमासीतेति सम्वत्सरपर्यन्तमेकस्यैवाग्नेर्धारणश्रवणाच्च कृत्स्नेन निर्मन्थितेन गार्हपत्य एवाधेयः ॥

सू० लोकतः ॥ २ ॥

अन्येऽग्नयो व्रीह्यादिद्रव्यवल्लोकत एवाधीयेरन्निति प्राप्तेऽयं वापरो भूरसौ पूर्वो भुवस्तमपरमधात्त अथ ह्येतस्य योनिरितस्मादेवोऽधिप्रणीयत इति श्रवणाद्गार्हपत्यादेवाहवनीयाधानम् ॥

सू० आहवनीयात् ॥ ३ ॥

सभ्यावसथ्ययोराहवनीयादाधानं स्यात् । भूर्भुवः सुवरित्युभावेतौ सहाधत्ते स हि तस्य योनिरिति श्रुतावुभाविति पदेन गार्हपत्याहवनीययोरुपादानोपादेययोः सहाधानाभावेन परामर्शायोगात्सभ्यावसथ्यपरत्वस्य वक्तव्यतया सहितस्येत्यस्य साहित्यवदुभयपरत्वेनाहवनीययोनिकत्वश्रवणात्। यदेव तृतीयं ज्योतिस्तदेव तेनाप्यत इत्याहवनीयं प्रकृत्य श्रुत्यन्तराच्चेति प्राप्ते तृतीयज्योतिःपदस्योत्तरवेदिकाग्निपरत्वात्सहितस्येत्येकवचनेन सहिताग्निद्वयपरत्वाल्लोकयोगेन सगार्हपत्यस्स-

स्याहवनीयस्य योनिरित्येव तदर्थकतया ऋत्विजामिव तयोर्लौकिक एव प्रक्लृप्तिः ॥

सू० आम्नातत्वात् ॥ ४ ॥

दक्षिणाग्निशब्दस्यापि दिक्पदघटिततया दक्षिणदिशः सकाशाद्दाहृतलौकिकाग्निपरत्वाल्लौकिक एव क्लृप्तिरिति प्राप्ते निर्मन्थ्याद्दक्षिणाग्निमादधीतेति शाखान्तरे श्रवणाद्गार्हपत्यस्यसदैव योनित्वात्तत एवाधानम् ॥

सू० व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

सर्वे एवाग्नयो निरन्तरं जागरणीयाः प्रतिदिवसं तेषां कर्मोपयोगात् ॥ द्रव्यस्याकर्मकालनिष्पत्तेरिति न्यायात् । आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेति प्रतिपत्तिविधानाद्यज्ञपात्रवदेवाग्नीनामपि प्राक्प्रतिपत्तेर्धारणमिति प्राप्ते कर्मापवर्गे दक्षिणाग्न्याहवनीयावनुगच्छेताम् । नान्तराग्नी धीयादिति निषिध्य कामंहुते सञ्चरेत्यश्वाद्वि स तर्हि गत इत्यनेन होमोत्तरमाहवनीयस्य दक्षिणाग्नेश्च गमनादग्निद्वयाभावेन मध्ये सञ्चाराभ्यनुज्ञानेन प्रातर्हुतेऽग्नि प्रतिकर्मोद्धरणविधानाच्च धार्यागतश्रिय आहवनीय इत्यनेन गतश्रीकत्रितयस्यैवाजस्रमाहवनीयधारणविधानात्तदितरस्य नाहवनीयधारणम् ॥

सू० प्रत्यर्थम् ॥ ६ ॥

संस्कारस्यापि कर्मापवर्गेऽपवर्गादयेऽप्युक्तत्वाच्च संमार्जनवत्प्रतिकर्मंकर्तव्यमाधानमिति प्राप्ते सकृदाहितस्य गार्हपत्यस्य जागरणमरण्योर्वा यथा धारणोपायस्तथाऽजस्रपक्षे आहवनीयस्यापि । तेन न पुनः पुनराधानं । दक्षिणाग्नेस्तु पूर्वं गार्हपत्यादेवोद्धृतत्वात्तत प्रतिकर्म प्रत्युद्धारणमेव तदाधानम् । अगतश्रिया तु कर्मप्रादुष्करणमेवाहवनीयाधानम् ॥

सू० पूर्वं गार्हपत्यात् ॥ ७ ॥

प्रतिकर्मप्रादुष्करणमग्न्योररणित एव न गार्हपत्यात् । कर्मापवर्गे तयोः स्वोपादानकारणमरणिप्रत्येवागतत्वात् । एकोपादानकार्याणां

घटशरावादीनामिव परस्परं विलयाधारत्वायोगात् । तस्मादरणित एव प्रतिकर्ममन्थनमिति प्राप्ते काष्ठस्याग्न्युपादानत्वायोगेन तत्र गमनासम्भवाच्छास्त्रैकसमधिगम्ये तु गमने गार्हपत्यादाहवनीयं ज्वलन्तमुद्धरतीत्यग्निहोत्रप्रकरणस्थवचनेन गार्हपत्यएवेतराग्निलयध्वननात्तत एव प्रतिकर्मोद्धरणम् ॥

सू० अहोमार्थेषु ॥ ८ ॥

आहवनीये जुहोतीत्यादिविधिषु गार्हपत्याग्नाद्यप्रक्षेपसिध्यर्थे तत आहवनीयस्यायतनभेदेन पृथक्करणस्यावश्यकत्वेऽप्याहवनीयमुपतिष्ठत इत्यादि विहितोपस्थापनादिकार्येषु गार्हपत्यान्तर्निलीनाहवनीयस्यापि तत्त्वानपायादनुद्धृतेऽपिसम्भव इति प्राप्ते आहवनीयादिशब्दानां तत्तदायतनस्थितसंस्कृताग्निवाचित्वेन होम इव तदितरकार्येष्वपि तादृशस्यैवावश्यकत्वात्तत उद्धृत्यैवोपस्थानम् ॥

सू० अपवृक्ते ॥ ९ ॥

कर्मापवर्गोत्तरमप्यग्निदर्शनात्तस्य च गार्हपत्यादुद्धृतत्वेन सैव साग्नेः सन्ततिरिति न्यायेन वैदिकत्वानपायात्संस्कारलक्षणानां गुणानाम् गुणिनाग्न्यन्तरेणानपायात्तज्जागरणस्याभावे कतिपयघटिकोत्तरं तन्नाशे सति स तर्हि गत इति श्रुतेरुद्धरणश्रुतेश्चोपपत्तेर्यावदाश्रमपरवृत्तेऽपि कर्मणि दीक्षणीयापवर्ग इव विद्यमानं ज्योतिर्वैदिकमेवेति प्राप्तेऽरणिसमारोपणोत्तरं परिदृश्यमानस्यापि ज्वलनस्येव कर्मापवर्गेऽपि तथात्वोपपत्तेः संस्काराणां कार्यार्थत्वेन यावत्कार्यमेव तदवस्थानस्य शास्त्रादवगमात्स तर्हि गत इत्यनेन होमाव्यवहितोत्तरमेव गमनश्रुतेः, परिदृश्यमानोऽप्यायतनस्थोऽपि ज्वलनः । संस्कारापायादपवृक्ते कर्मणि लौकिकः सम्पद्यते । अत एव यस्योद्धृतोऽग्निरनुद्धृतेऽग्निहोत्र उद्वायेदित्यादिना तान्येवावक्षाणानि संनिधाय मन्थेदित्यन्तेनाग्निहोत्रहोमापवर्गोत्पन्नाग्न्युद्धरण एव पुनर्मथनमुक्तं तेन तदपवर्गे तदभावाल्लौकिकत्वं ध्वनितम् ॥

सू० एतेन सोमे ॥ १० ॥

सोमे दीक्षणीयापवर्गोत्तरं ह्रियमाणोऽप्याहवनीयादिहृतन्यायेन लौकिक एवेति प्राप्ते देवता एवोभयत. परिगृह्य यजमानो वहन्त्य इति वचनेन सोमयागीयसकलदेवतापरिग्रहरूपसंस्कारस्याग्निनिवृत्तत्वात्तदपगमे तदपगमापत्तेर्दीक्षणीयाग्निरेवान्त धार्यत । वस्तुतो दीक्षायाः सौमिकत्वेन तत्प्रणयनस्यापि तदर्थत्वात्सोमापवर्ग एव लौकिकता न दीक्षणीया समाप्तौ । अत एव न वेदे पत्नीं वाचयति नैन स्तृणात्यसंस्थित इव वा अत्र यज्ञो यत्सोम्योऽध्वर इति श्रुतिः सोमापवर्गाभावध्वननद्वाराग्नेरलौकिकत्वमेव ध्वनयति । एककर्मकालेऽप्यपरेणाहवनीयं व्रतमत्याहृत्य प्रयच्छतीत्याहवनीयदर्शनञ्चोपपद्यते । प्रायणीयादौ प्रसङ्गसिद्धेर्न पुनः प्रणयनम् ॥

सू० तदुत्तरवेद्याम् ॥ ११ ॥

सोमे समाख्यातं प्राञ्चमग्निं प्रणयन्तीति प्रणयनमविशेषात्सर्वस्याहवनीयस्य औत्तरवेदिकस्यैवेति आरभ्याहवनीयत्वेन तस्यैव सर्वहोमाधिकरणत्वादिति प्राप्ते एतमाहवनीयमाहवनीयात्प्रणयतीति श्रुताऽऽहवनीयस्यापादानत्वश्रवणात्तस्य चान्यापाये ध्रुवत्वेनास्त्येवाग्निशेषः । अत एव पूर्वोयस्तस्य परो भवामीति मन्त्रलिङ्गं पूर्वमग्निमभ्युद्धरतीत्यादौ पूर्वापरत्वेन शालामुखीयाहवनीययोर्व्यवहारश्च सङ्गच्छन्ते ॥

सू० आहवनीयविभागः ॥ १२ ॥

शालामुखीयोऽप्याहवनीय एव । आहवनीयादित्यपादानस्य व्यवहारात् । दक्षिणप्रधानेष्विव वेदिभेदेन विभागमात्रमिति प्राप्ते आहवनीयापादानकोत्तरवेद्यधिकरणकप्रणयनेनाहवनीयं कुर्यादिति विधेः प्रणयनात्प्रवर्तितपूर्वस्य ऽपादानस्याहवनीयत्वानपायेन तथा व्यवहारसम्भवेऽपि तज्जनकत्वेन तदुत्तरक्षणमारभ्य तस्य गार्हपत्यत्वमेव । अत एव समारूढं गार्हपत्याग्निमिति प्राग्वंशहितशालामुखीयस्य गार्हपत्यत्वेनैव व्यपदेशः श्रुत्यन्तरे उपपन्नः । एषोऽत ऊर्ध्वं गार्हपत्यो भवतीति स्मृतिश्च यत्तु भाष्ये यथाक्रान्तं तदर्थस्यैवाधिकरणस्य पुनरपि वाक्यान्तरेण वर्णनं सिद्धान्तसूत्रे पाठभेदप्रदर्शनैकफलकम् ॥

सू० सर्वेषाम् ॥ १३ ॥

यानि च गार्हपत्यकार्याणि द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोतीत्यादि सौमिकाङ्गानि यानि चैष्टिकानि पत्नीसंयाजादीनि तानि सर्वाण्यपि विकल्पेनोभयत्र क्रियेरन्नविशेषादिति प्राप्ते प्राञ्चमग्निं प्रणयन्तीत्यादिना तर्हि तस्य पशुश्रपणं हरन्त्येनैवैनं भागिनं करोतीत्यन्तेन प्राजहितस्य पशुश्रपणैककार्यकत्वश्रवणात्तदितराणि शालामुखीय एव भवन्ति ॥

सू० आहवनीयात् ॥ १४ ॥

आग्नीध्रीयाग्नेरपि यज्ञतन्त्वादिहोमाधिकरणत्वेनाहवनीयत्वावश्यम्भावादौत्तरवेदिकादेव तस्य प्रणयनमिति प्राप्ते शालामुखीयादेव प्रणयनम् । अग्निप्रथमाः प्राञ्चोऽभिप्रव्रजन्ति सोमप्रथमा वेति श्रुतौ प्राञ्च इति प्रागभिमुख्येन गमनविधानादग्नीषोमाभ्यां प्रणीयमानाभ्यामनुब्रूहीत्यत्र द्वन्द्वावगतस्याग्निप्रणयनसोमराजप्रणयनयोः साहित्यस्य चानुरोधेन शालामुखीयसमीपवर्त्तिसोमलतायां इव तदन्तर्वर्त्तिन एवाग्नेः प्रणयन गार्हपत्यापादानकत्वादेवाग्नीध्रीयस्याप्याहवनीयैकदेशत्वमेवेति न तस्य होमाधिकरणत्वभङ्गः । औत्तरवेदिकाग्निप्रणयनोत्तरमग्न्याग्नीध्रीयप्रणयनपर्यन्तमाहवनीयायस्येह सत्त्वादेवाहवनीयादित्यपादानत्वेनोक्तिः । एषोऽत ऊर्ध्वमिति स्मृतिरप्याग्नीध्रीयप्रणयनोत्तरकालपरेति तु भाष्यम् ॥

सू० आहवनीयाद्धिष्ण्यान् ॥ १५ ॥

बहिष्पवमाने सवने विहरन्तीत्यादिना विहितधिष्ण्यानां विहरणमौत्तरवेदिकादेव स्यात् । तदग्नीनामपि होमार्थत्वादिति प्राप्ते आग्नीध्राद्धिष्ण्यान्विहरतीति नियमनादाग्नीध्रीयस्याप्याहवनीयैकदेशत्वेन होमसंयोगोपपत्तेस्तत एव विहरणम् ॥

सू० अनुसवनम् ॥ १६ ॥

धिष्ण्यानां सवनभेदेन त्रीणि विहरणानि । तान्युद्दिश्याङ्गारैर्द्वे सवने विहरन्ति शलाकाभिस्तृतीयमिति गुणविधयः पक्षुर्पेत्य गुणविधेर-

भावाचास्ति चतुर्थं विहरणमिति प्राप्तेऽग्निष्टोमसामप्रकृत्य धिष्ण्यान् ज्योतिष्मतः कुर्यादिति विधेश्चतुर्थविहरणसिद्धिः । न चाग्नीन् ज्योतिष्मतः कुरुतेति प्रैषोत्तरमिव तृतीयसवने, विहृतानामेवाग्नीनां भस्मापनयनेन समिन्धनरूपमेव ज्योतिष्मत्त्वमिति वाच्यम् । धिष्ण्याग्नीनां महाग्नीनामिव सागरणाभावेन तदनुपपत्तेः । अत एवैतावनीयं पत्नीसन्नूरित्यादिना विंशत्याङ्गसंख्याकथनं सङ्गच्छते । चतुर्थविहरणाभावे सप्तन्यूनतापत्तेः । तथा हि । षड्धिष्ण्यानां मार्जालीयस्य च चतुर्णां विहरणादष्टाविंशतिः । शामित्रचौपयजान्येव पशुभेदात् त्रयस्त्रयः । निर्मन्थ्याश्चत्वारः । आग्नीध्रीयेण सह महाग्नयः पञ्चेति ॥

सू० तृतीयसवने ॥ १७ ॥

धिष्ण्यान् व्याघारयतीति विधाय तृतीये चाज्येनेति विधिनोपसंहारात्तृतीयसवन एव व्याघारणमिति प्राप्ते सामान्यविधिनाऽनुसवनं व्याघारणं विहितं । तत्र सार्तीयमेव तृतीये इत्यनुवादाज्यलक्षणगुणमात्रविधिः । कालद्रव्योभयनियमे वाक्यभेदापत्तेः ॥

सू० तस्मात्तेषु ॥ १८ ॥

तेषां येनेदिदं वर्षयिष्यन्ते सामयोत्र आहवनीयमाग्नीध्रीयं होत्रीयं मार्जालीय इति प्रकृत्य तस्मात्तेषु जुहुतेति विधानात्तेषामेव सोमेन व्याघारणमन्येषां त्वाज्येनेति प्राप्तेऽभिहाय वषट्करोति विच्छेतसोमशीर्षमाधत्ते इति निन्दार्थवादेन सोमाभिषेकाद्व्यवनादाज्येन सह विकल्पः । तृतीयसवने त्वाज्यविधिर्नियमार्थः ॥

सू० तेषां यायज्यम् ॥ १९ ॥

पूर्वेण जुहोतीत्यत्र प्रकृतपूर्वस्यैव धिष्ण्यानां व्याघारणेऽपि प्रकृतत्वात्पूर्वस्य करणत्वमस्मिन्करणत्वेन प्राप्ते द्रोणकलशात्परिप्लवया राजानमादाय धिष्ण्यान्व्याघारयतीति श्रुत्या आदानकरणत्वेनोपस्थिताया: परिप्लवाया एव व्याघारणेऽपि करणत्वम् । अन्यथा परिप्लवायामादानमात्रदृष्टार्थत्वापत्तेः ॥

सू० सोमे होमेषु ॥ २० ॥

वैसर्जनानि जुहोतीत्यादिभिर्विहितानां सौमिकानां दर्विहोमाणां द्रव्याकाङ्क्षत्वात्प्रकृतः सोम एव तदर्थत्वान्नियम्यत इति प्राप्ते सोमद्रव्यस्य कतिपयकार्येष्वाहत्यविधानेन तदितरेषु तदभावध्वननादाज्यस्यैव कौशाद्यौ हविःपदेन निर्देशेन तस्यानादिष्टद्रव्ये प्रवृत्तेराज्यं हविरनादेश इति स्मृत्याऽनुमतेराज्येनैव ते होमा भवेयुः । अत एव धिष्ण्यान्व्याघारयत्यंपातेनाज्येन पात्नीवतं श्रीणातीत्यत्राज्यस्य सिद्धवत्कृत्यानुवाद उपपन्नः ॥

सू० सर्वैव स्यात् ॥ २१ ॥

यस्यैव धिष्ण्ययो विह्रियते सोऽनुध्यायतीत्यादिना यजमानं वा यत्तद्विकर्षन्ते यदाहवनीयात्पशुश्रपणं हरन्ति सर्वेऽ स्याद्विर्मन्थ्यं वा कुर्याद्यजमानस्य सात्मत्वायेत्यन्तेन पशुश्रपणार्थोऽग्निर्निरूप्यते । तत्र सर्वैव स्यादित्यनेनाहवनीय एवोच्यते । यजमानो वा आहवनीय इत्युपक्रान्तत्वेन तस्यैव बुद्धिस्थत्वादिति प्राप्ते प्राजहित एव तत्पदेनोच्यते निर्मन्थ्येन सह तुल्यकोटिकविकल्पोक्तिसामर्थ्यात् । सर्वत्र कोटिद्वये साधारणधर्मावश्यकत्वात् । प्राजहितस्यापि मथनजन्यत्वेन लौकिकनिर्मन्थ्यसाम्यात् । वैदिकनिर्मन्थ्य एव वा स्याल्लौकिकनिर्मन्थ्यो वेति तदर्थात् । आहवनीयहरणे यजमानस्यैव विकर्षणं स्यादिति विनिन्द्य यजमानस्यात्मलाभाय विधीयमानस्याग्नेराहवनीयातिरिक्तत्वावश्यम्भावाच्च । अन्येनान्यस्य सात्मत्वसम्भवात् । तस्मात्प्राजहितस्यैवायं वादः ।

सू० पशौ शालामुखीयः ॥ २२ ॥

वरुणप्रघासेषु प्राजहितादेवोत्तरवेदेः प्रणयनवन्निरूढपशावपि सम्भवाच्च शालामुखीयो भवेदिति प्राप्ते प्रकृतौ शालामुखीये सौमिकस्य कस्यापि कार्यस्याभावात्पाशुककार्यार्थमेव तदुपादानेन पश्वङ्गत्वाच्चोदकलब्धः शालामुखीयो निरूढादिष्वपि स्यादेव ॥

सू० पत्निष्टिषु ॥ २३ ॥

यथावुभयत इष्टिपशुवदन्यतरत इष्टिपशोऽप्यस्ति । तत्र प्रथमस्त दृष्टभावे पशावेवाहवनीयप्रणयन भवतीत्यविवाद । तदवैरूप्याय प्रथमेष्टिपशेऽपि तथैव स्यात् । इष्टौ प्रणीतस्येष्टापवर्गे लौकिकत्वादिति प्राप्ते देवतार्थादग्रहरूपसंस्कारस्य साङ्गपश्वपवर्गं एवापनयाद्वीक्षणीयाहवनीयवदैष्टिक एवान्त धार्य ॥

सू० पूर्वेद्युः ॥ २४ ॥

यत्रौ पूर्वद्युरेव प्रणयन कृत्वाचिन्ता तद्विनीय सायमग्निहोत्रमौत्तरवेदिक एव स्यात् । तस्यैव मुख्याहवनीयत्वादिति प्राप्ते मर्यौचिन्ता ॥

सू० अग्निहोत्रस्य ॥ २५ ॥

अग्निहोत्रद्रव्यस्य पाक शालामुखीय एव स्यादिति प्राप्ते मुख्याहवनीयवन्मुख्यगार्हपत्यलाभेऽनुष्णाशीतवत्प्रविधागार्हपत्यग्रहणे मानाभावात्स्वीयगार्हपत्यलाभे परकीयगार्हपत्यग्रहणस्यानुचितत्वाच्च प्राग्वितएव श्रपणम् ॥

सू० शामित्रे ॥ २६ ॥

पशोरिव पशुतन्त्रान्त पातिन पुरोडाशस्यापि पशङ्गत्वेन शामित्र एव श्रपणे प्राप्ते शालामुखीय एव स्यात् । तस्य गार्हपत्याहवनीयोभयरूपत्वात । पुरोडाशे चोदकेनोभयोर्वाधकत्वेन प्रापणेऽपि सम्भवत्यविरोधेन विधिद्वयानुग्रहेऽन्यतरत्यागस्यानुचितत्वात् ॥

सू० द्व्यहे ॥ २७ ॥

निरूढपश्वादिषु द्व्यहे कालात्ययरूपस्यदृषणे वा स्याज्योत्कर्षानुग्रहादिति प्राप्ते सत्त्वोत्कृत्वा केवलमत्रुणो चरणो समारोप्य निर्मथ्योऽरसाधेत्यादिना सद्यस्कालत्वस्य वार्त्तिकस्यादतिदेशनाथ । चत प्रयोगान्तरवेळा नाग्निहोत्रस्य करणपर्याप्ति । दैवात्कर्मण उत्कर्षे तु मत्वा प्रसक्तौ तत्रैव करणमिति कल्प ॥

सू० पशुवरुणः ॥ २८ ॥

पशौ वरुणप्रघासेषु च प्रकृतितः प्राप्तत्वाच्छालामुखीयो न स्यादिति प्राप्ते वैशेषिकविधिबलादस्त्येव । अत एव वरुणप्रघासेष्वापस्तम्बमते शालामुखीयो नास्ति बोधायनमते त्वस्तीति व्यवस्था ॥

सू० संस्थिते ॥ २९ ॥

शालामुखीयादीनामग्नीनां धारणावश्यम्भावादनुगतेषु प्रायश्चित्तस्य यदाहवनीय उद्वायेदाग्नीध्रादुद्धरेदित्यादिनाऽऽम्नानाच्च सोमयागापवर्गे ते सर्वेऽपि समारोपणीया इति प्राप्ते गार्हपत्यस्यैव समारोपः । तद्धारणस्यैव सर्वार्थत्वात् । इतरधारणस्य सोमयागार्थत्वात् । प्रायश्चित्तस्यापि क्रत्वर्थत्वात् । अतोऽन्येषां कर्मापवर्गे लौकिकत्वान्न समारोपः ॥

सू० गतश्रियः ॥ ३० ॥

अजस्रपक्षेऽप्यनेनैव न्यायेन शालामुखीयस्य समारोपणाभावे प्राप्ते सर्वकर्मार्थतया तद्धारणस्यापि गतश्रियो नित्यत्वात्तस्यापि समारोपः । यच्छाखायामाहवनीयस्य नित्यं धारणमाम्नातं तच्छाखीयानामप्ययमेव न्यायः ॥

सू० दीक्षिताग्नेः ॥ ३१ ॥

दीक्षानिर्मोकात्पूर्वे प्रयाणप्रसक्तावग्नीनां ग्रामान्तरे स्थापनेन सह नयनं स्यान्न समारोपः । प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा समारोपयेदिति विधिना समारोपस्य सौत्रामण्यग्निन्यायेनाग्निहोत्राङ्गत्वात् । दीक्षितस्य चाग्निहोत्राभावेन तदयोगादिति प्राप्ते समारोपणस्याग्निनयनोपायत्वेनानन्तर्यमात्रेण वास्तोष्पतीयहोमस्येवाग्निहोत्राङ्गत्वे प्रमाणाभावाच्चाग्निहोत्राभावेऽपि समारोप्यैवाग्निर्नेयः ॥

सू० प्रत्यग्निः ॥ ३२ ॥

अग्निभेदेनारणिभेद आवश्यकः । एकत्रारोपे संसर्गापत्तेः । सहारणिभिस्तरन्तीति नदीतरणविधावरणिबहुत्वश्रवणाच्च । अरणिभ्या

सह तरन्तीति शाखान्तरात्तु द्वित्वऋतुत्वयोर्विकल्प इति प्राप्ते एकाह्नेन तरन्तीत्यादाविव नदीतरणेऽरणिसाहित्यमात्रविधानेन द्वित्वऋतुत्वयोरुत्तराधरारणिभेदाभिप्रायेणानुवादमात्रम् । अवस्थपताभिप्रायेण वा तदुपपत्तिः ॥

सू० समारोप्य ॥ ३३ ॥

अग्नेः प्रत्यवनयनस्य समारोपविधिनैव परिसङ्ख्यातत्वादुख्याग्नेरपि समारोपे प्राप्ते उखासंयोगस्यैवोख्यपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन समाख्याविरोधाच्छकटे पात्रस्थापनादिविधानाच्च न तत्समारोपः ॥

सू० अपरयोस्तु ॥ ३४ ॥

समारोपणविधेरुपायान्तरानुपकत्वेन समर्थस्यैव सान्निध्यप्रकृताधिकारेणाव्यवहार्यत्वादेरपि प्रत्यवनयनं स्यादिति प्राप्ते आयतनाद्वचनमन्तरेण बहिर्निर्गतस्य लौकिकत्वावश्यम्भावात्समारोपणस्य तु वाचनिकत्वात्समाख्याविरोधाभावाच्च समारोप्यैव नयनम् ॥

सू० आत्मसमारोपणे ॥ ३५ ॥

आत्मसमारोपेण विधिरात्मनोऽग्नेर्वा संस्कारमात्ररूपत्वेनात्मन्यरण्योश्च समारोपौ समुच्चीयेतामिति प्राप्तेऽग्नेर्नयनोपाययोरेकार्थत्वेन समुच्चयायोगाद्विकल्पः । आत्मसमारोपस्य संस्कारकर्मत्वे मानाभावात् ॥

सू० आत्मसमारूढे ॥ ३६ ॥

प्रत्यवरोहणे त्वात्मसमारूढस्य लौकिकेऽग्नावेव यस्याहिताग्नेरग्निर्मथ्यमानो न जायते यत्रान्यन्दीप्यमानं पश्येत्तत आहृत्य होतव्यमिति विधिना लौकिकेऽग्नावपि होमविधानात् पूर्वं लौकिकस्यापि मन्त्रेण प्रत्यवरोहणोत्तरं तस्यैव संस्कृतत्वेन वैदिकत्वसम्भवात् । यस्याहिताग्नेरग्निर्मथ्यमान इत्यविशेषेण मथनश्रवणेऽपि तस्यारणिसमारोपपक्षाभिप्रायेण व्यवस्थापयितुं युक्तत्वात् । उपवेषेणाङ्गारमपोहतीत्यविशेषेण श्रवणेऽपि साधारणपक्ष एवोपवेषस्य व्यवस्थादर्शनात् । आत्मन्यारोपितस्या-

रण्योरुपावरोहणेन मन्थने आत्मारोपस्यैव वैयर्थ्यापपत्तेः, गुरुलघुपक्षयोर्विकल्पायोगादिति प्राप्ते आत्मारोपपक्षेऽप्यरण्योरेवोपावरोहणम् । अरणिमथनस्य प्रत्यवरोहणसाधनत्वेन नित्यवच्छ्रुतस्य पाक्षिकत्वकल्पनायोगात् । उपवेषस्य शाखाऽनुनिष्पन्नत्वेन तस्य साखाय्याभावे सम्भवादेव व्यवस्थितत्वेऽपि प्रकृते तदयोगात् । प्रत्युत लौकिकाग्नावरण्योर्वोपावरोहणस्यानियमप्राप्तौ मन्थनविधिबलादेवाधःरनियमस्य कल्पयितुं युक्तत्वात् । प्रत्यवरोहणस्य संस्काररूपत्वाभावेन लौकिकाग्नेस्तावतैव वैदिकत्वायोगात् । यत्रात्यन्दीप्यमानमिति ॥ होमकालातिक्रमसम्भावनाया वचनेन तावन्मात्रस्य होमस्य तत्र विधानमित्यदोषः । गुरुलघ्वोरप्येकविंशतिसर्ववेदसयोरिव विकल्पो युक्त एव । तस्मादात्मसमारोपपक्षेऽप्यरण्योरेव प्रत्यवरोह्य मथनं, या तु स्मृतिर्लौकिकेऽग्नौ प्रत्यवरोहणपरा सूत्रान्तरकाराणां सा सुकरत्वरूपहेतुमूलिकैवेति ॥

इति सङ्क्षेपे भाट्टदीपिकायां पञ्चदशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अथमग्निपादस्त्वुच्यते ।

अथ पञ्चदशाध्याये तृतीयः पादः ॥

सू० अतिग्राह्याः ॥ १ ॥

आग्नेय ऐन्द्रः सौर्यश्चेति त्रयोऽतिग्राह्याख्यग्रहास्तेषां सामानविध्यम्पूर्वमुक्तमिति स्मारित धर्मज्ञानार्थम् ॥

सू० विश्वजिति ॥ २ ॥

तानेव प्रकृत्य विश्वजिति सर्वपृष्ठे ग्रहीतव्या अप्यग्निष्टोम इति श्रुतोऽग्निष्टोमशब्दः प्रकरणादग्निष्टोमसस्थविश्वजिद्यागपर इति प्राप्ते अप्यग्निष्टोम इत्यपि–शब्दाद् द्वितीयवाक्यत्वेन निश्चितेऽपि विश्वजित्पदानुवृत्तौ विशिष्टोद्देशापत्तेर्वाक्येन प्रकरणबाधादग्निष्टोमसस्थत्वेन यागस्योद्देश्यत्वात्प्रकृतौ वेति न्यायेन प्रकृत्यग्निष्टोम एवैष विधिः ॥

सू० सप्रकृतिगः ॥ ३ ॥

यत्पृष्ठ्येन गृह्णीयात्प्राञ्च यज्ञ पृष्ठानि ससृणीयुर्यदुक्थ्ये गृह्णीयात्प्रत्यञ्च यज्ञमतियाह्ना ससृणीयुरिति निन्दार्थवादगम्यउक्थ्यसत्यक्रतावतिग्राह्यनिषेध उक्तन्यायेन प्रकृतिगाम्येवेति प्राप्ते यत्पृष्ठ्य इत्युपक्रमेणोक्थ्ये पार्ष्ठिकत्वरूपविशेषणलाभात्पार्ष्ठिकोक्थ्य एवाय निषेध. । न च विशिष्टोद्देशः अनुमितवाक्ये तस्यादोषत्वात् । समासपदस्यैवानुमेयत्वात् ॥

सू० विकल्पो वा ॥ ४ ॥

प्रकृतितः प्राप्ताना प्रतिषेधे पाशुकाज्यभागन्यायेन विकल्पापत्तेः पर्युदासपक्ष एवाश्रयणीयः । अनुमितवाक्ये लक्षणाया अप्यभावादिति प्राप्ते पृष्ठ्यषडहप्रकरण एव वैराजस्य स्तोत्रायानेयो गृह्यते शाक्वराणामैन्द्रो रैवताना सौर्य इति विधाय पृष्ठानि वा एतानि पृष्ठा व्यावयन्ति यत्रैव पृष्ठानि युज्येरंस्तेषु तेऽतिग्राह्या इति पुनर्विधिदर्शनेन षष्ठाग्रहणवद्विकल्प एव । पार्ष्ठिकोक्थ्येतरक्रतूनामनुपस्थितत्वेन पर्युदासस्यायुक्तत्वात् ॥

सू० द्व्याश्रयवत् ॥ ५ ॥

यद्यप्येकैकस्य तुल्यवद्विकल्पस्याष्टदोषदुष्टत्वाद्व्यवस्थितविकल्प एव युक्तः । नाना पृष्ठे षडहेऽतिग्राह्या भवेयुः बृहद्रथन्तरपृष्ठेऽतुनेति । वैराजस्तोत्रादिकाल एव तेषा विधानात् । तथापि पृष्ठनामान्ये प्राप्ताना षडहाणामङ्गभूतवैराजादिस्तोत्रानुसारेण प्रक्षेपायोगात्सर्वैकैकैको विकल्पः । न च षडहाणा पृष्ठाप्रच्युतिहेतुत्वकथनस्याङ्गत्व एव पर्यवसानात्प्रधानपृष्ठानुसारेणाङ्गभूताषडहा नियन्तु युक्ता इति वाच्य । यदा स्तोत्राण्युपयन्ति तदा षडहा इत्येव समानकालिकत्वमात्रबोधनफलकत्वेनापि तदप्रच्युतिहेतुत्वोक्तिसम्भवात् । अतस्तुल्यवद्विकल्प इति प्राप्ते तान्वै पूर्वस्मिंस्त्र्यहे गृह्णीयादुत्तरस्मिंस्त्र्यहे ग्रहीतव्या इति वचनद्वयवशाद् व्यवस्थित एव विकल्पः । त्र्यहद्वयेऽपि प्रत्यह त्रयाणा त्रयाणा ग्रहणे पृष्ठविधिनैव

तत्सिद्धावनयोर्वैयर्थ्यापत्त्यैव प्रत्यहमेकैक एव ग्रहो ग्राह्य इत्याकारकसमासविधायकत्वेनैव सार्थक्यस्य वक्तव्यत्वात् । उत्तरस्मिंस्त्वहे समासानुरोधेनैव वैराजादिकालनियमनात् । उपस्तम्भनं वा अतिग्राह्याश्चक्रे पृष्ठानीति पृष्ठबहुत्वसंयोगाच्च वैराजसामस्तोमैरतिग्राह्याणां सामन्वत्वेन स्तवनाच्च ॥

सू० वैराजस्य ॥ ६ ॥

वैराजस्य स्तोत्रायानेयो गृह्यत इति वचनेन वैराजस्तोत्राख्यदेवताकयागविधिः । आग्नेय इत्यस्योपांश्वादिवन्नामधेयत्वेन देवतातद्धितत्वायोगात् । चतुर्थ्या आनर्थक्यप्रतिहतत्वाच्चेति प्राप्ते मान्त्रवर्णिकदेवतालाभेन तत्प्रख्यन्यायेनैव नामत्वेन देवतानाङ्गत्वात्सम्बन्धसामान्यार्थे षष्ठीस्थाने चतुर्थी । न च तादर्थ्यचतुर्थ्या ग्रहाणां स्तोत्राङ्गत्वं विनियोगभङ्गेन वैपरीत्यं वा शङ्क्यं । ये वा अमी वैराजस्य स्तोमास्तैरेवैते सामन्वन्त इति श्रुत्या सस्तोत्रकग्रहान्तरसाम्यसम्पिपादयिषया गौणसामवत्त्वोपपादनस्यास्त्यविरोधात् । प्रातःसवनेऽति ग्राह्या गृह्यन्त इतिवदवान्तरकालवादो वा सप्तमीकल्पनयेति द्रष्टव्यम् ॥

सू० न वा सह ॥ ७ ॥

अतिग्राह्यानेव प्रकृत्य माहेन्द्रमनुहूयन्त इतिश्रुतावनुशब्दः सहत्ववचनः । गामनुवत्सश्चरतीति साहित्येऽपि प्रयोगदर्शनात् । तदव्यवहितोत्तरकालस्यानुयाजावद्रूत्यात् वाचनिकत्वादेवान्यदैवत्ययापि माहेन्द्रग्रहयाज्यायै ॥ भूयेरवेति प्राप्तेऽग्ने तेजस्विन्नित्यादीनां मन्त्राणां होमकरणत्वेनाम्नानेन करणान्तरानाकाङ्क्षतया माहेन्द्रयागाव्यवहितोत्तरकालपर एवानुशब्दः, अनुयजतीति विधेरितरयागेषु लब्धावकाशत्वेन प्रकृतयागानन्तर्यांशे बाधस्य युक्तत्वात् । तेन माहेन्द्रेणैवातिग्राह्यान् हुत्वाऽनुवषट्कुर्यात् । यत्तु भाष्ये ऽतिग्राह्याणामपि ग्रहत्वाद्ग्रहसमानधर्मतावश्यकतया सवषट्कारमेवैषां प्रदानं न पुनर्दर्विहोमत्वमित्युक्तम् तद्दधिग्रहादिषु व्यभिचरितत्वादुत्तराधिकरणान्त एव भाष्याय त्वेत्यादिरूपस्य मन्त्रस्य होमे मूलकृतैव विनियोगकथनेन तद्विरोधाच्च चिन्त्यम् ॥

सू० आदितो गृह्णीत ॥ ८ ॥

दधिग्रहो नित्य इत्युक्तः स चोपांश्वादिभ्यः पूर्वं एव ग्राह्यः । एतदपूर्वविधेस्तेभ्यः पूर्वं पाठात् ज्येष्ठो वा एष ग्रहाणामिति श्रुत्यापि सर्वग्रहप्राथम्योक्तेः । प्रथमोत्पन्नस्यैव ज्येष्ठत्वेन व्यवहारादिति प्राप्ते ब्राह्मणक्रमान्मन्त्रक्रमस्य बलवत्त्वादुपांश्वादिमन्त्रोत्तरमेव दधिग्रहमन्त्रपाठात्तदंशायामेव ज्यादेशविधानेन ज्येष्ठो वा एता ब्राह्मणाः पुराविदामक्रन्नित्यादाविव ज्येष्ठशब्दस्य प्राथम्यवाचकत्वाभावादुपांश्वादिभ्यः परत एव तद्विद्या । अत एवाऽऽग्रयणाग्रयणकाले दधिग्रहेज्याप्रदर्शनार्थोऽर्थवादो यथा गावः सञ्जानानाः सङ्गच्छमानाः सङ्ग्रहान्योन्यं घ्नन्तीत्यादिः सङ्गच्छते ॥

सू० कामसंयोगः ॥ ९ ॥

दधिग्रहमेव प्रकृत्याम्नातम् । आज्यग्रहं गृह्णीयात्तेजस्कामस्य सोमग्रहं गृह्णीयाद्ब्रह्मवर्चसकामस्येति नित्यत्वेन दध्नः करणत्वेन प्राप्तेः तद्ग्रहपदेन तद्यागमाश्रित्य फलाय गुणविधी एताविन्द्रियकामग्रहवदिति प्राप्ते दध्नेन्द्रियकामस्येत्यत्र दध्नेति तृतीयया गुणस्यैव फलभावनाकरणत्वप्रतीतेर्गुणफलसम्बन्धविधानेऽप्याज्यसोमयोरिह ग्रहपदेन समस्तयोस्तयोरेव करणत्वेन धात्वर्थस्यैव फलभावनाकरणतया दधिग्रहविकृतिभूतयोः काम्यग्रहयोः कर्मान्तरयोरेवैमौ विधी ॥

सू० नित्यकामः ॥ १० ॥

समाप एव दधिग्रहं गृह्णीयात्पशुकामस्येति पठिते विधावप्युक्तन्यायेन कर्मान्तरत्वे प्राप्ते लाघवात्फलोद्देशेन धात्वर्थविधिमात्रम् गुणपदन्त्वनुवादः विहितस्य पुनःफलाय विधानात्संयोगपृथक्त्वेनेन्द्रवायवावत्तावन्नित्यकाम्यत्वम् ॥

सू० सोमग्रहः ॥ ११ ॥

दधिग्रहविकारेऽपि सोमग्रहे सोमधर्मा भवेयुः । सोमं गृह्णातीत्यादिसोमविधिष्वपूर्वसाधनसोमोद्देशेन धर्मविधानात् । एतद्रूपतावच्छे-

दकस्य विधेयव्याप्यत्वनियमादिति प्राप्ते सोमेन यजेतेति विधिगम्यापू-
र्वसाधनत्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकतया प्रकृतित एव धर्मप्राप्तेर्यागस्य कथं
भावनाकाङ्क्षतया च न तत्र सोमधर्माः ॥

सू० तत्रार्थप्राप्तः ॥ १२ ॥

उक्तन्यायेनैवाभिषवस्याप्यप्राप्तत्वात्सोमलतांशुभिरेव यागः कार्य
इति प्राप्ते चतुःस्रक्तिना पात्रेण ग्रहणस्य प्रकृतितः प्राप्तत्वात्तस्य च प्रथ-
मान्त्यन्यायेन द्रवद्रव्यसाधनत्वेन व्यवस्थितत्वात्पात्रवशादेव प्रकृतावपि
सान्द्रेतरद्रव एव करणत्वेन नियमयितुं युक्तत्वेनार्थिकत्वाभावाच्चेहाक्र-
तोऽपि द्रवद्रव्याधारत्वद्वारैव पात्रप्राप्तेरभिषवस्याक्षेपः ॥

सू० कर्मसंयोगात् ॥ १३ ॥

तिस्रो दद्रुस्य समिध इत्येतया सोमं करोतीति सोमपहसविधिः
श्रूयते । इह करोतेरेव भावनार्थकतया तत्र सोमस्य भाव्यतया ऋचः
करणत्वेन चान्वयोऽभासमानोऽपि न युक्तः । सिद्धद्रव्यस्य साधनानाकाङ्क्ष-
त्वेनासाधितमिति न्यायेन यागक्रिययेव तेन स्वभाव्यकभावनान्तराना-
क्षेपात् । अतो विनियोगभङ्गेन सोमकरणकभावनायामेव मन्त्रविधाना-
श्रयणात्प्राकृतमन्त्रबाधाय यागे मन्त्रविधिः । यत्तु भाष्यकारैरसत्कार्य-
वादनिरासेन संस्कारात्मनः सतः स्वरूपात्मना सत्कार्यवादं समर्थ्य
सोमस्य स्वरूपतोऽपि सत्त्वेन तत्र मन्त्रस्य करणत्वेन विधानायोगात्सो-
मयहादय मन्त्र उत्कृष्येतेत्युक्तं तत्सोमोत्पादने यागान्तरेऽपि विनियो-
गासम्भवेन यागान्तरैरित्यादिविधेरप्रामाण्यापादकत्वादुपेक्षितम् ।
अतः सक्तुन्यायेन तृतीयान्तत्वकल्पनाद्यागे विनियोगेनोत्कर्ष इति
प्राप्ते उत्पाद्यविकार्यादिभेदेन भाव्यस्यानेकविधतया स्थिरस्थकार
इत्यादिव्यवहारसमर्थनार्थमावश्यकतया दूर्वाधिकरणन्यायेनोत्पत्तिविधौ
सोमपदस्य रसात्मकविकारपरत्वेन तदनुवादेन मन्त्रविध्युपपत्तेरभिषव
एवायं मन्त्रः करणम् ॥

सू० अंश्वदाभ्यविधी ॥ १४ ॥

याेपानुवाक्यकाण्डे च प्रकरणेऽवभृथात्परतश्चांश्वदाभ्यविधिद्वयं पठ्यते । तन्मन्त्रौ तूपांश्वादिभ्यः पूर्वमाम्नातौ । तत्रानारभ्याधीतौ सर्वक्रतूनामुपस्थित्यविशेषेऽपि द्विरुक्तत्वादिदोषपरिहारानुगुणनिवेशानुसन्धानसापेक्षात्तस्मात्प्राकरणिकवाक्यस्य प्रबलत्वेन तत्रैवांश्वदाभ्ययोरुत्पत्तिविधी । एतदनुवादेनोपानुवाक्यकाण्डे गुणविधयः । तेषां प्रधानविधिपारतन्त्र्येणैव प्रकृतिगामित्वसम्भवात् । तस्मादवभृथानन्तरमेव पाठक्रमात्तयोः प्रचार इति प्राप्ते भूयस्त्वेनोभयश्रुतीति न्यायेनोपानुवाक्य एव गुणविधिबाहुल्यात्प्रधानविधिरपि । तत्र च प्राकृताङ्गान्तरैः सह पाठक्रमाभावादितरपदार्थप्रचारकाल एव तयोः प्रचारः । वस्तुतस्तु चोपानुवाक्य एव विधिस्वीकारेऽपि तस्य प्रकृतावन्ते तु बादरायण इति न्यायेन क्लृप्तक्रमकपदार्थात् परत एव निवेशे प्राप्ते प्राकरणिकपुनःपाठवैयर्थ्यपरिहाराय तस्य क्रमार्थकत्वं स्वीकर्तुं युक्तमिति न पूर्वोत्तरपक्षयोः फलभेदः । यदि ब्राह्मणपाठात्प्रबलेन मन्त्रपाठेनोपांश्वन्तर्यामादिग्रहेभ्यः पूर्वमेव प्रचार इत्युच्यते तर्हि तत एव पूर्वपक्षेऽपि तथानुष्ठानं सिध्यति । वस्तुतो व्यवनीयापोदधिग्रहेण चरित्वांश्वदाभ्यौ चरतीति श्रौतक्रमेणैव सिद्धेः प्राप्तिसूचकमेवैतत् । एवं पशुशीर्षप्रधानेऽपि ॥

सू० भ्रातृव्यवता ॥ १५ ॥

याेपानुवाक्ये विहितयोरंश्वदाभ्ययोर्भाव्याकाङ्क्षायां न्यायानुसन्धानसापेक्षज्योतिष्टोमप्रकारापेक्षया भ्रातृव्यवता दाभ्यो ग्राह्यो बुभूषतांशुरिति वचनेन वैरिमरणादेरेव फलस्य झटित्युपस्थितेः काम्यावेवैतौ ग्रहाविति प्राप्ते एष वै हविषा हविर्यजते यो दाभ्यं गृहीत्वा सोमाय यजते परा वा एतस्यायुः प्राण एति योऽंशुं गृह्णातीति वचनयोर्वैयर्थ्यापत्तेः संयोगपृथक्त्वेनोभयार्थत्वम् । अनिर्ज्ञातव्येवोत्पत्तिविधिफलविधिपरत्वेनोभयवाक्येऽपि प्राकरणिकाभ्यां विधिभ्यां क्रत्वर्थत्वमनयोर्ग्राह्यमेव ॥

सू० नानार्थानाम् ॥ १६ ॥

रात्रिपर्यायेष्वनाम्नातसामानि स्तुतशस्त्राणि सन्ति । तेषु सोमाकाङ्क्षायां ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वोन्नीय स्तोत्रमुपाकुर्यादिति वचनाद्ग्रहो वा चमसो वा विकल्पेन प्राप्नोति । ग्रहाणां वचनान्तरैः प्राप्तत्वेन तदंशेऽस्य वचनस्यानुवादमात्रत्वेन चमसैकविधानपरत्वाच्चमस एव वेति प्राप्ते क्वचित्केवलग्रहाणां केवलचमसानां च क्वचित्समुच्चितानां च तत्तद्ग्रहणाभ्यासविहितवचनैरेव यथायथं प्राप्तत्वेन तेषु स्तोत्रशस्त्रोभयवत्सु स्तोत्रोपाकरणे विकल्पितकालमात्रविधानार्थं प्रवृत्तेऽस्मिन्वाक्ये स्तुतशस्त्रवतः सोमानाहेत्यत्रैव समासवचनमात्रम्, रात्रिपर्यायेषु तु ग्रहचमसानां समुच्चय एव । तत्समुच्चयवदभ्यासविकारत्वात् ॥

सू० ग्रहाः पृश्निः ॥ १७ ॥

वेदे तत्र व्यवह्रियमाणाः प्राणग्रहाः पृश्निग्रहाश्च न व ग्रहाभवेयुः । प्राणलिङ्गकैर्मन्त्रैर्गृह्यमाणानामिष्टकानां पञ्च शारदीये उपादीयमानानां सप्तदशानामुक्षां च पृश्निवर्णवत्त्वेन तथाव्यपदेशोपपत्तेरिति प्राप्ते ग्रहपदसामानाधिकरण्येन रूढ्या सोमापहारत्तेऽपि ग्रहविशेषा एव ॥

सू० प्राणभृत् ॥ १८ ॥

प्राणग्रहान् प्रकृत्य प्राणा वै प्राणग्रहा इत्यादिना स्तुत्वा तत्स्विधौ त्वे क्रतुमपि वृञ्जन्ति विश्व इत्यादयो मन्त्राः पठिताः तेषां च परस्पराकाङ्क्षया सम्बन्धः । मन्त्राणां ग्रहेभ्योऽल्पत्वेऽप्यावृत्त्या पूर्त्तिसम्भवादिति प्राप्ते ज्येष्ठा वा एता ग्राह्याणां पुत्रविद्यामकर्षितेति तदर्थवादेषु तन्मन्त्राणां महर्षिलिङ्गत्वेन सत्त्वात्ताद्रूप्याणां च चयनप्रकरणे वसिष्ठविश्वामित्रभरद्वाजादिपदघटितत्वात्प्राणभृन्मन्त्राणामेवोपलम्भात्तेषामेव ग्रहणेऽपि कल्प्यत्वम् । अत एव प्राणभृत उपधाय सपत उपदधातीति विधिशेषे प्राणानेवास्मिन् धित्वा सयद्भिः सयच्छतीति तेषामिष्टकानां प्राणग्रहाणां च प्राणत्वेन तुल्यः स्तव उपपद्यते । प्राणभृन्मन्त्राणां पञ्चाशत्सङ्ख्याकत्वेऽपि दश ग्रहान्त इत्यधयुत्यानुवाद एकपर्यायापेक्षो युज्यते ॥

सू० पृश्निप्राणग्रहान् ॥ १९ ॥

द्वादशाहे पृश्निप्राणग्रहान् व्यतिषजतीति श्रुतम् । तत्र पृश्निग्रहाणां प्राणग्रहाणां च प्रदानकाले सोमरसग्रहणकाले वा आयुरसीत्यादिपृश्निमन्त्रद्वयस्यायं पुरोभुव इत्यादिप्राणमन्त्रद्वयस्य परस्परसाङ्कर्येण प्रयोग इति प्राप्ते ब्रूमहे ग्रहणाङ्गत्वेन पाठाभावेन नैते याज्याः । प्रदानाङ्गत्वयोगस्तु भाषास्वग्रहान् जगत इत्यादावपि तन्मन्त्रेषु गौणः । व्यतिषङ्गोऽपि मार्गे-ष्वंतिषजतीति वचनान्तरादभिधानार्थमनुवर्तनात् प्रथमे मासे प्रथमकाल इयेन्द्राय त्वेत्यादिभिः प्राकृतैः पञ्चभिर्मन्त्रैः सह पैङ्गलानां पिशतेः माङ्गर्यं न पुनः प्रदान एव माङ्गर्यमित्यत्र मानमस्ति । अत एव व्यतिषङ्गविधौ करणकल्पसूत्रेषु एकः प्राकृतग्रहमन्त्रोऽन्य एकतमः प्रथमे मासे द्वितीये, प्राकृत एको द्वौ प्राणग्रहा इति द्वितीयम्, ततस्तृतीयपञ्चमयोः एकतम एव चतुर्थे च द्वौ व्यत्यासेन एक । अन्योऽपि प्रकारान्तरेण द्रष्टव्यः ॥

सू० मापणीये च ॥ २० ॥

प्रायणीयातिरात्रे पृश्निप्राणग्रहाणामस्त्यवगमाद्वीतामिव मन्त्रे निषेधे प्राप्ते प्रायणीयातिरात्रेऽपि व्यतिषङ्ग इति च एव व्यत्यासो इति वचनान्तरे, पृश्निप्राणग्रहान् व्यतिषजतीति [illegible] द्वादशाहस्य त्वेव [illegible] दर्शति ॥

इति सङ्कर्षे भाट्टदीपिकायां पञ्चदशाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

[illegible] ।

अथ पञ्चदशाध्याये चतुर्थः पादः ।

सू० आर्षेयम् ॥ १ ॥

दर्शपूर्णमासयोरार्षेयं वृणीत इति श्रुतम् । तत्र यजमानस्य वृणीत इति [illegible] [illegible]

बन्धने चर्षाविति श्रुतिस्मृत्योर्बहुशः प्रयोगदर्शनादविच्छिन्नवेदार्थविज्ञानानुष्ठानशीलपूर्वपुरुषकत्वं बोधयति । अथ देवा योऽनूचानः श्रोत्रियस्तस्यापि वेद एष वै ब्राह्मणानृषीणामार्षेयो यच्छुश्रुवानेष वै पितृमान् पैतृमत्य आर्षेयो यच्छुश्रुवानिति व्यपदेशात्तादृशत्वमृत्विग्विशेषणं वासिष्ठो ब्रह्मेत्यादिवद्विति प्राप्ते यजमानस्यार्षेयं वृणीते न ह्यृषीणां हि देवाः पुरुषमनुप्रध्यन्ते इत्यादिना यजमानपूर्वपुरुषपरत्वेन वाक्यशेषे स्तवनाद्यो वा अन्यस्यान्यस्य प्रवरेणेत्यादिना यजमानेतरप्रवरानुकीर्तने निन्दाश्रवणाच्च कौषीतकिब्राह्मणेऽथ यद्यजमानस्यार्षेयमाहनता अनार्षेयस्य देवा हविरश्नन्तीति विधावेव यजमानसम्बन्धकीर्तनात्तदीयप्रवरार्षेनामकीर्तनपर एवायं विधिः ॥

सू० भृगुवसिष्ठेति ॥ २ ॥

प्रवरणीया नाममात्रस्य भृगुवसिष्ठेत्यादिरूपस्य कथनमात्रेण विधिचारितार्थ्ये प्राप्ते अग्ने महाँ असि ब्राह्मणभारतेत्यस्यान्ते आर्षेयप्रोक्तेन यजमानाहवनीययो. पितापुत्रभावसम्बन्धेनाग्नेः स्तवनं कुर्यादित्यर्थस्य शाखान्तरपर्यालोचनलभ्यस्यानुगुण्यायापत्यप्रत्ययान्तसम्बुध्यन्तपदानि भार्गववासिष्ठेत्यादीनि प्रयोज्यानि ॥

सू० त्रीन्वृणीते ॥ ३ ॥

मन्त्रकृतो वृणीत इत्येक एव विधि. । तत्र चानियमेन बहुत्वसंख्याना त्र्यादीनां कपिञ्जलन्यायेन त्रयाणामेव वा वरणप्रसक्तौ न पञ्चातिप्रवृणीते न चतुरो वृणीत इत्याभ्यां चतु.षडादिसंख्यानां निरासात्पञ्चार्षेयवरणमेकमेव विधीयते । एकं द्वौ त्रीनित्यनुवादस्तु स्तुतिमात्र, तेन सप्तार्षेयोऽपि पञ्चानामेव वरणं कुर्यात् । इतरेषां [illegible] मनुवत्कल्प इति पाठस्य पुनरातेपे प्राप्ते चतुर्वरणस्याप्यनुत्यवादेनोपपत्तौ [illegible] चतुर इत्यत्र नञो वैयर्थ्यापत्तेर्न पञ्चातिप्रवृणीत इति वाक्येऽपि पञ्चार्षेयवरणविधे. स्पष्टस्याभावाच्च त्रीन्वृणीत इत्यस्यैव विधित्वावसायात्तेन मन्त्रकृत इत्यस्योपसंहारात् त्र्यार्षेयस्यैव वरणं, भाष्यकारस्तु त्र्या-

र्षेयस्येति सूत्रे प्रकृतसूत्रे च त्रिपदं पञ्चानामप्युपलक्षणम् । परिमाणा-
त्र्यार्षेति त्रिपञ्चसंख्योपलक्षितार्षेयेत्यर्थकमिति व्याचख्यौ ॥

सू० यथार्षि ॥ ४ ॥

त्रयाणामार्षेयाणामनियतानुपूर्वीकतयोच्चारणम् । कल्पसूत्रेषु गोत्र-
भेदेन पठितानां मन्त्रकृतां स्मार्तत्वेन पाठक्रमविवक्षायां मानाभावा-
दिति प्राप्ते ऊर्ध्वानध्वर्युर्वृणीतावदित्यादिनाऽध्वर्युप्रवरेषु तद्धितविनिर्मु-
क्तप्रातिपदिकानां वच्छब्दान्तानां प्रातिलोम्येन पाठविधानाद्धोतृप्रवरेषु
नियतानुपूर्वीसिद्धिः ॥

सू० मनुवत् ॥ ५ ॥

आश्रव्यत एव चोपधिश्चनस्पतिभ्यो यः परान्वृणीत इति त्र्यार्षेय-
वरणं विनिन्द्य मनुवदित्येव ब्रूयादिति श्रुतम् । अयं च मनुवत्कल्पो राज-
न्यवैश्यपरः । तेषां ब्राह्मणार्षेयसन्तानत्वाभावादिति प्राप्ते त्र्यार्षेयवरणप्र-
तिषेधपूर्वकं मनुवत्कल्पविधानात्तस्य च प्रसक्तिपूर्वकत्वेन तस्याश्च ब्राह्म-
णेष्विव पुरोहितस्यार्षेयेण वेदयेदिति वचनान्तरेण राजन्यवैश्ययोश्च सत्वा-
त्त्रैवर्णिकानामार्षेयमनुवत्कल्पयोस्तुल्यवद्विकल्पः । वस्तुतस्तु निन्दार्थवा-
दस्य विधिशेषत्वेन प्रतिषेधकल्पकत्वाक्षमतया कल्पने च वाक्यभेदापत्ते-
र्मनुवत्कल्पस्य च त्र्यार्षेययोश्चातिरिक्तब्राह्मणेषु साधकाभावात्सोऽयं वि-
कल्पवादो व्यवस्थितविकल्पपरः । पुरोहितस्येत्यादिकन्त्वस्यैव गुणसू-
त्रम् । पञ्चावत्तातिरिक्तपरत्वेन चतुरवत्तस्येव ब्राह्मणातिरिक्तपरत्वेन मनु-
वत्कल्पस्य व्यवस्थाया निरासार्थम् । राजन्यवैश्ययोः पार्थक्येन विधिद-
र्शनाच्च तेषु मनुवत्पक्षस्य नियता प्रवृत्तिरित्येव व्याख्येयम् ॥

सू० निषादः ॥ ६ ॥

निषादस्थपते रथकारस्य च सङ्करजातित्वेनार्षसन्ततित्वाभावादना-
र्षेयवरणमिति प्राप्ते साक्षादृष्यपत्यत्वस्य त्रैवर्णिकेष्वप्यभावात्परम्परया
तत्सम्बन्धे चाविच्छिन्नपारम्पर्यकतत्तदृष्यपत्यतिव्यतिरिक्तप्रमाणाप्रसरात-
स्याश्च तेष्वप्यविशिष्टत्वात्सर्वस्यैव जगत ऋषिवंश्यतायाः पुराणेषु कथ-

सू० होतृमैत्रा ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासयोरग्निर्देवो होतेति मन्त्रस्य होतृवरणे समाम्नातस्य चोदकतः प्राप्तत्वाद्धोतृमैत्रावरुणयोर्वैदिक्या वाचाऽन्येषां लौकिक्या वरणमिति द्वयोर्वरणे पशुधर्म इतरत्सोमधर्म इति प्राप्ते सर्वेऽपि लौकिक्यैव व्रियेरन् । सप्त वृणीत इत्येकविधिविहित एकस्मिन्कर्मणि वैरूप्यायोगात् । कृष्णविषाणया कण्डूयत इत्येकविधिविधेयस्यापि सवनभेदेन वैरूप्यं तु दक्षिणादानोत्तरं तत्मासनविधिविरोधादङ्गीकृतम् ॥

सू० प्रैषेण ॥ ११ ॥

येषां शाखायामृतुप्रैषादिभिर्वृणीत इत्याम्नातं तेषां यज्ञे तैरेव मन्त्रैर्वरणं । परं त्वृतुप्रैषेषु होता यक्षदित्यत्रास्य परित्यागेनेन्द्र होत्रादित्यादय एव मन्त्रा भवन्ति प्रैषयागाधिकरणन्यायात् ॥

सू० सप्त ॥ १२ ॥

त्रिस्रो जुहोतीत्यादाविव सप्त वृणीत इत्यत्र धात्वर्थ एव सङ्ख्यान्वय ऋत्विजां बहुत्वेन सप्तपदस्य सङ्ख्येयपरत्वायोगात् । अग्निर्देवो नामित्यनेन यजमानस्यापि वरणोक्तिश्च । ततश्च वषट्कर्तृष्वेव वरणमिति नियमेन पूर्वोक्तवरणस्य कर्मनस्कारार्थस्येऽप्येतद्वचनविहितवरणान्तराणामारादुपकारकाणां तदतिरिक्ता ऋत्विजः परिशेषात्कर्मकारकतयाऽन्त्वीयेरन्निति प्राप्ते पूर्वोक्तवरणे यजमानेतरेषामष्टानां मध्येऽध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोरेकेन मन्त्रेण द्विवचनान्तेन वरणाभिप्रायेण सप्तस्थिर्न्को वृणीत इत्यनुवादमात्रम् ॥

सू० निरूढः ॥ १३ ॥

द्वितीयमस्याश्रावयति द्वौ ह्यत्र होतारौ होता च मैत्रावरुणश्चेति दैवेऽह्न्येव श्रुतमुक्तन्यायेन द्वयोरेव वरणान्तरं सोमधर्म इति प्राप्ते द्वाविस्यनेन तृतीयहोत्रभावस्य हेतूकरणादत्रेति पदेन योग्यतया निरूढपशुबन्ध एवोच्यत इति तत्रास्योत्कर्षः ॥

सू० अवेभूते ॥ १४ ॥

वरणस्य सोमार्थत्वादौपवसथ्येऽहन्यप्याम्नातं सुत्याकाल उत्कर्ष-णीयम् । अङ्गानां प्रधानकालत्वनियमात् । अभिषवादिषु तथा दर्शना-च्चेति प्राप्ते रुद्रोहविधानादीनां सोमार्थानामपि दिनान्तर एव कर-णादभिषुत्य गृहीत्वा यागाम्नानेन तादृशक्रमादिविरोधेनाभिषवादेरु-त्कर्षेऽपि न वरणस्योत्कर्षे किमपि विरुध्यते । तस्मात्पूर्वेद्युरेव वरण-मिति ॥

इति सद्रूपे भाट्टदीपिकायां पञ्चदशाध्यायस्य चतुर्थः पादः
आर्षेयपादः, वरणपादो वा ॥ ४ ॥
पञ्चदशोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १५ ॥

अथ षोडशाध्याये प्रथमः पादः ।

सू० सामिधेनीः ॥ १ ॥

सामिधेनीरनुवक्ष्यन्नेता व्याहृतीः पुरस्ताद्दधातीत्यादिभिर्विहितानां दशहोतृव्याहृतिहिङ्कारसामिधेनीनां क्रमनियामकाभावादनियतक्रमेणा-धीरन् इति प्राप्ते हिङ्कृत्य सामिधेनीरन्वाहेति क्त्वा-प्रत्ययेनाव्यवहित-पूर्वकालकथनात्सामिधेनीभ्यः पूर्वो हिङ्कारः । अनुवक्ष्यन् पुरस्तादित्या-भ्यामव्यवधानांशस्याकथनाद्धिङ्कारात्पूर्वं व्याहृतयः । दशहोतुरपि तथैव प्रसक्तेऽपि मन्त्रपाठक्रमाद्व्याहृतिभ्योऽपि पूर्वं निवेशः सर्वेषामप्रधान-त्वाच्छक्यतयाऽन्यव्यवधानेनोपपत्तेः स्थूलव्यवधानस्याप्रयुक्ततया पैपक्रमः सिध्यति ॥

सू० तारमन्द्रौ ॥ २ ॥

अन्तरागूर्णं च हिंकारार्थेति श्रुत्यानन्तर्येण दशहोतृव्याहृति-मध्यभागे सामिधेनीपाठविधानेन पाठक्रमादिबाधः । न चान्तरा-शब्दः स्वरपाठकत्वेन सोमादिषु प्रसिद्धः । तथैवं वा क्रियत इत्या-

सू० श्वोभूते ॥ १४ ॥

वरणस्य सोमार्थत्वादौपवसथ्येऽहन्यप्याम्नातं सुत्याकाल उत्कर्षणीयम् । अङ्गानां प्रधानकालत्वनियमात् । अभिषवादिषु तथा दर्शनाच्चेति प्राप्ते रुदोहविधानादीनां सोमार्थानामपि दिनान्तर एव करणादभिषुत्य गृहीत्वा यागाम्नानेन तादृशक्रमादिविरोधेनाभिषवादेरुत्कर्षेऽपि न वरणस्योत्कर्षे किमपि विरुध्यते । तस्मात्पूर्वेद्युरेव वरणमिति ॥

इति सङ्कर्षे भाट्टदीपिकायां पञ्चदशाध्यायस्य चतुर्थः पादः
आर्षेयपादः, वरणपादो वा ॥ ४ ॥
पञ्चदशोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १५ ॥

अथ षोडशाध्याये प्रथमः पादः ।

सू० सामिधेनीः ॥ १ ॥

सामिधेनीरनुवक्ष्यन्नेता व्याहृतीः पुरस्ताद्दधातीत्यादिभिर्विहितानां दशहोत्रनुव्याहृतिहिङ्कारसामिधेनीनां क्रमनियामकाभावादनियतक्रमेणोच्चरेत् इति प्राप्ते हिङ्कृत्य सामिधेनीरन्वाहेति क्त्वा-प्रत्ययेनाव्यवहितपूर्वकालकथनात्सामिधेनीभ्यः पूर्वो हिङ्कारः । अनुवक्ष्यन् पुरस्तादित्याभ्यामव्यवधानांशस्याकथनाद्धिङ्कारात्पूर्वं व्याहृतयः । दशहोतुरपि तथैव श्रवणेऽपि मन्त्रपाठक्रमाद्व्याहृतिभ्योऽपि पूर्वं निवेशः सर्वत्राव्यवधानस्याशक्यतयाऽल्पव्यवधानेनोपपत्तौ स्थूलव्यवधानस्यायुक्ततया प्रैषक्रमः सिध्यति ॥

सू० तारमन्द्रौ ॥ २ ॥

अन्तरानूच्यं स देवत्वायेति श्रुतावन्तरेत्यनेन दशहोतृव्याहृतिमध्यभागे सामिधेनीपाठविधानेन पाठक्रमादिबाधः । न चान्तराशब्दः स्वस्वरवाचकत्वेन कोशादिषु प्रसिद्धः । उच्चैर्वा क्रियत इत्या-

दिना स्वरस्य प्राप्तत्वेन तदनपेक्षणाच्चेति प्राप्ते यत्क्रौञ्चमन्वाहासुरं तद्यन्मन्द्रं मानुषं तद्यदन्तरा तत्सदेवमिति श्रुत्यन्तरापन्नस्य तारमन्द्राभ्यमध्यमभूमिकात्वेन स्वरविशेषं निर्दिश्यान्तरानूच्यमिति विधाने तस्यैवोपस्थितिश्रुतेर्न तस्य क्रमविधायकत्वम् ॥

सू० अन्तर्वेदि ॥ ३ ॥

सामिधेनीरेव प्रकृत्यान्तर्वेद्यन्यः पादो भवति बहिर्वेद्यन्य इति श्रुतं। तत्रार्धमन्तर्वेदीत्यादाविव न स्थानविशेषलक्षणा वाक्यद्वयेन सम्भवति। तादृशस्थानस्यैकत्वेन तत्रैकः पादोऽन्यत्रान्यः पाद इति कथनस्वारस्यविरोधापत्तेः। तस्माद्वेदेरन्तरुपविश्य प्रवोवाजा अभिद्यव इति पादो वक्तव्यः तद्बहिरुपविश्य हविष्मन्तो घृताच्येति। पुनस्तदन्तरुपविश्य देवान् जिगाति सुम्नयोमित्यादिरीत्या सामिधेनीरनुब्रूयादित्यनेनैकवाक्यतया सिध्यतीति प्राप्ते तिष्ठन्नन्वाहेति विधेः स्थानविशेषमाकाङ्क्षत्वेन तत्समपेक्षतयैकवाक्यत्वे सम्भवति वाक्यभेदायोगात्तादृशस्थाने स्थितवतोऽर्धावयवभेदेन होतुः, पादद्वयस्यावस्थानेनान्यः पाद इत्यस्यानुवादत्वसम्भवादन्यपादमाहेत्युच्चारणकर्मत्वेनानिर्देशात्पादशब्दस्य चक्षपादपरत्वायोगाच्च स्थानविशेषलक्षणया तत्र होता स्थित्वाऽनुब्रूयादित्यर्थः ॥

सू० पञ्चदश ॥ ४ ॥

सामिधेन्यश्चैव एकादश पठिताः। विहितास्तु पञ्चदश। तत्र चतसृणामग्निसमिन्धनलिङ्गानामागमेन सङ्ख्या पूरणीया। तस्या.पृथक्त्वनिवेशित्वस्याभावात्। न च प्रथमोत्तमयोर्ऋचोस्त्रिरभ्यासविधानेन तदभिप्रायेण पञ्चदशत्वानुवादो युज्यत इति वाच्य। तथाऽप्यृचामेकादशत्वानपायेन तासां चतुःपञ्चदशद्विशतावरत्वेन तासां त्रीणि च शतानि षष्टिश्चाक्षराणि भवन्ति तावतीः संवत्सरस्य रात्रय इति श्रुत्यन्तरविरोधापत्तेः। रात्रिदृष्टान्तेनानभ्यस्ताक्षरनिष्ठत्वेन सङ्ख्याप्रतीतेः। तस्मात्पञ्चदशत्वपूर्त्यर्थमनुष्टुप्त्रयं जगतीद्वयं गायत्रीचतुष्टयं वा नेयं। पञ्चदशेति त्वेकादशानामभ्यासविशिष्टानामनुवादकमित्युक्तमिति प्राप्तेऽक्षरशब्दस्य

व्यञ्जनोपसर्जनकस्वरपरत्वेन तेषां च स्वरा विंशतिरेकश्चेति शिवा-
परिगणितानामल्पत्वेन तदधिकसङ्ख्यायाः सर्वत्राभ्यासाभिप्रायेणैव कथ-
नावश्यम्भावात्सप्तदश पृष्ठानीत्यादौ तृचस्याभ्यासेनैव सप्तदशत्वस्य
षष्टिस्त्रिष्टुभो माध्यन्दिनं सवनमित्यत्रसम्पत्तेश्च निर्वोढव्यतया प्रकृते-
ऽपि प्रथमोत्तमयोरभ्यस्तयोर्मेलनेन पञ्चदशर्चत्वस्य षष्ट्यधिकत्रिशताक्ष-
रकत्वस्य चोपपत्तेर्नान्यागमः । स्पष्टं च कौषीतकिवचनम् एकादशसा-
मिधेनीरन्वाहेति प्रकृत्य त्रिःप्रथमया त्रिरुत्तमया पञ्चदश सम्पद्यन्ते
पञ्चदश पूर्वपक्षापरपक्षयोरहानीत्यादि ॥

सू० सन्ततमुत्तरम् ॥ ५ ॥

यं कामयेत सर्वमायुरियादिति प्रवोवाजा इति तस्य त्रिरनवा-
नमनूच्य अग्न आयाहि वीतय इति सन्ततमुत्तरमर्धर्चमालभेत । यं कामयेत
सर्वमायुरियादित्याजुहोतादुवस्य तेति तस्य त्रिरनवानमनूच्य सहोप-
क्रमेदिति च श्रुतम् । अत्र प्रवोवाजीयाया अग्न आयाहीत्यनेन सान्तत्य-
विधानात्सार्धायाश्चर्चस्त्रिरभ्यासः । न चोक्तावरसङ्ख्याविरोधः । काम्येन
नित्यबाधसम्भवात् । न च तृतीयानुवचन एवोत्तरार्धर्चेषान्तत्यविधि-
रस्तु सङ्ख्याया अविरोधायेति वाच्यं । प्रवोवाजीयामुद्दिश्य सन्तान-
विधेः प्रतिप्रवोवाजीयं प्रवृत्तेरावश्यकत्वात् । न च त्रिरनवानमनूच्येति
त्रिः पाठोत्तरकालमेव सन्तानविधानेन चरमानुवचन एव तल्लाभ इति
वाच्यम् । त्रिः प्रथमां त्रिरुत्तमामिति विधिभ्यामेव त्रिरभ्यासलाभेन प्रकृ-
तविधेरनुवचनमात्रोत्तरत्वविधानादिति प्राप्तेऽन्यतः प्राप्तत्रिरभ्यासो-
द्देशेन त्रिरनवानमित्यनेन निरुच्छ्वासत्वविधिः । आवृत्तित्रयसमाप्ति-
पर्यन्तमेकेनैवोच्छ्वासेन ब्रूयान्न मध्ये निः[1]श्वसेदित्यर्थः । सङ्ख्योद्देशेनान-
वानविधौ प्रत्यभ्यासमृचो मध्ये निश्वासाभावेऽप्यन्तमाप्तौ निश्वासा-
भावो न प्राप्नुयात् । तथा च त्रिरित्यस्य वैयर्थ्यापत्तिः । अभ्यासमात्रस्य
विध्यन्तरेण लाभात् । एवमत्र आयाहीत्यर्धर्चस्य पाठत एवोत्तरत्वला-
भेनान्यतरवैयर्थ्यापत्त्येन्द्रवायववाय प्रथममहरित्यत्र प्राथम्यस्येवोत्तरत्व-

१ ग [illegible] समर्थनीयम् ।

मात्रविवक्षितम् । प्राथम्यं त्वहःपदवदनुवादः । तृतीयानुवचनोत्तरं तस्या एवोत्तरत्वात् । तथा च प्रथमद्वितीयानुवचनयोर्द्वितीयतृतीयानुवचनसम्बन्धिप्रवोभावाजीयाद्धुचैनैव सान्तत्यसिद्धिः । वस्तुतः प्रथमोपस्थितत्वादग्नआयाहीत्येतदेव विवक्षितमिति तृतीयानुवचनएवोत्तरयो सान्तत्यम् । तेन याजुषद्वैःचविधायककल्पादिसामञ्जस्यम् उत्तरमित्येव त्वनुवादः । नैमित्तिकं तूत्तरात्वमानन्तर्यात्तृतीयेतिस्पृक्तेः । रेवतीवाक्य एव च भावनाविशिष्टभावनान्तरविधानाच वाक्यभेद इति भाष्यकारः । त्रिरभ्यासोद्देशेनानवानमात्रविधिरिति तु युक्तम् । इतरांशस्य विध्यन्तरेण लाभस्योत्तराधिकरण एव वक्तव्यत्वात् । तस्मात्सार्धचाभ्यास इति नावरसङ्ख्याविरोधः ॥

सू० सन्ततमन्वाह ॥ ६ ॥

ता एकश्रुतिसन्ततमनुब्रूयादिति वचनान्तरेणापि सान्तत्यं प्रथमोत्तमास्वेव विधीयते । त्रिः प्रथमामिति वाक्योत्तरमेवास्य पाठेन तच्छब्देन सन्निहितपरामर्शात् । नन्वनवानविधिनैव तासु सान्तत्यलाभात्पुनर्विधिर्न वाच्य इति चेत् न । अनवानसान्तत्ययोर्भेदात् । पूर्वोत्तरोच्चारणयोर्मध्ये मौनकृतकालव्यवधानाभावः सन्तानः । निःश्वासाभावोऽनवानमिति । ननु सन्ततमुत्तरमर्धचमारभेतेति विधिनैव सान्तत्यलाभादवाच्य इति चेत् । तेन पूर्वोत्तरार्धद्वयसन्धौ सन्तानप्रापणेऽपि प्रत्यृचं पूर्वोत्तरार्धयोः सन्तानप्रापणस्यैतत्फलत्वेन फलभेदात् । ननु सन्ततमुत्तरमर्धचमारभेतेति विधावुत्तरपदेन तत्तदृगुत्तरार्धस्यापि प्रतीतेरविशेषात्तेनैव सान्तत्यप्राप्तेरयं विधिर्न वाच्य इति चेत् न तेनायुष्कामप्रयोगे प्राप्तावपि नित्यप्रयोगे लाभाय विध्यन्तरस्यावश्यकत्वात् । तथा च सूत्रम् । अवाच्यत्वाचेति चेत्स्यात्तयोरपृथक्त्वादिति । एवं चैधा प्रयोगे पृथक्त्वव्याख्यानसम्भवेऽपि यदेकैकामेव सन्तनुयादिति विध्यन्तरस्यादिति भाष्यकृतो व्याख्यानं तदवाच्यत्वाचेत्याक्षेपनिरसनासमर्थत्वादुपेक्ष्य । तस्मात्प्रथमोत्तमयोरेव सान्तत्य एकैकामेवेति वचनान्तरमप्यस्यैवानुवाद

इति प्राप्ते तादृशवचनवैयर्थ्यापत्त्यैव सामिधेनीमात्रोद्देशेनर्चां सन्धिषु सान्तत्यविधिः । प्रथमोत्तमपदेन तासां विशेष्टुमशक्यत्वात् । ता एकश्रुतीत्यत्र तु सन्ततमित्यनूद्यैकश्रुतिमात्रविधिः । अन्यथा वाक्यभेदात् । उत्तरमर्धर्चमारभेतेत्यत्र त्वारम्भपदसमवधानेनोत्तरपदमृगन्तरप्रथमार्धर्चमात्रपरम् ॥

सू० सामिधेनीसन्तानः ॥ ७ ॥

एकैकामृचं सन्तन्वन्तीति विधावृचः सन्तन्वन्तीत्यनुक्त्वैकैकामित्युक्तेरेकैकस्या ऋचो यावदवयवावर्धर्चौ तयोराम्नायपाठेन प्राप्तस्य मध्येऽवसानस्य निषेधः प्रतीयते । ऋङ्मात्रोद्देशेन विधाने त्वृच एकस्या ऋगन्तरेण सन्तानः प्राप्नुयात् । सन्ततमेकं श्लोकं वक्तीत्यादावर्द्धयोः सन्तानप्रतीतेः । तस्मात्सवर्ग्यर्चामिव न मध्येऽवसानम् । ऋगन्ते तु भवेदेव । अत एवायुष्कामस्याग्न आयाहीत्यस्या ऋचः पूर्वया सन्तानविधिरुपपद्यत इति प्राप्ते एकैकामृचमित्यनेन सन्तानप्रतियोगिनः कीर्त्तनात्तदनुयोगिनोऽपेक्षायामुपस्थितत्वात्तदुत्तरासामृचामेकैकस्या उपस्थितेरेकैकां स्वस्वपरयोः संयोजयेदित्यर्थप्रतीतेर्नार्धर्चयोः परस्परं सन्तानविधिः । अत एव चरमायां अवस्तृतीयावृत्तावनुयोगिन्या ऋचो ऽभावाचिगदेनैव सन्तानो वचनान्तरेण विहितो युज्यते । उत्तमाये तृतीये वचने प्रणवेन निगदमुपसंदधात्यग्ने महाँ असीत्यादिना । ऋगुद्देशेन सन्तानविधाने त्ववसानसामान्याभाव एव प्राप्येत । न चार्द्धर्चौ सन्दधातीति वचनादनुयोगिप्राप्तिः । तस्यर्गुत्तरार्धान्तरपूर्वार्धपरत्वात् । यद्वसंयुक्ताः स्युरित्यादिनर्चामसंयोगं विनिन्द्यार्धर्चयोः सन्धानं विधाय संयुनक्त्येवैना इत्युपसंहारात् । एतेनान्तरर्चावरव्यन्य पुनरर्धर्चे व्यन्यादिति यथासाम्नायं विरामानुवादः सङ्गच्छते ॥

सू० प्रकरणात् ॥ ८ ॥

राथन्तरीं प्रथमामन्वाह बार्हतीमुत्तमामिति सामिधेनीष्वेव प्रकृतौ श्रुतं । तद्वशाद् बृहद्रथन्तरयोर्यानो ऋचावागमयितव्ये त्रिःप-

थमामिति विधिभिः स्तुतयोरभ्यासादि भवेत् । तेन प्रवोवाजीयाद्योर्वि-कल्प इति प्राप्ते प्रतिरथन्तरस्य रूपं करोतीति वचनेन प्रवोवाजीयाया एव रथन्तररूपत्वेन संस्तवाचान्या ऋक् प्रथमा कार्या । उत्तमायास्तूत्तम-त्वादेव बृहद्रूपत्वम् । परमत्वमेव निमित्तीकृत्य बृहत्सामत्वेन वेदे बहुशः स्तुतिदर्शनात् । यथेन्द्रवाय्वोऽग्रे गृह्यते रथन्तरस्यैववर्णाः ध्रुवउत्तमो गृह्यते बृहत एव वर्ण इति । अयज्ञो वा एष योऽसामेत्यारभ्याग्नऽआयाहीति तृच रथन्तरसामदेव्यबृहद्वर्णत्वेन संस्तुत्य यमेवैतत्सामन्वन्त करोतीत्युपसंहा-राच्च । अस्मिन्नेव तृचे प्रथमोत्तमयोः सा स्तुतिरित्यपि सुवचम् । अतोनोत्तमाऽप्यन्या ऋक् ॥

सू० त्रिर्विगृह्णाति ॥ ९ ॥

राथन्तरीं प्रथमामित्यादिना ऋक्त्रयं स्तुत्वेदमाम्नायते । त्रिर्वि-गृह्णाति अन्तरिक्षेण वा इमे लोकाः सन्तता अन्तरिव वा अङ्गिर इति । एकस्या ऋचस्त्रिर्विभागं कुर्यादित्यर्थः । सामिधेनीप्रकरणे चास्य विधिः पाठात्सामिधेन्युद्देशत्वात्तत्यृच त्रिस्त्रिर्विभजेत् । न च तन्त्वासमिद्भि-रङ्गिर इत्येतत्सविधौ पाठात्तस्या एव त्रिर्विग्रह इति वाच्यम् । संविधाना-त्सामिधेनीप्रकरणस्य बलवत्त्वादिति प्राप्ते तन्त्वेत्यृच एव त्रिर्विभागः । तस्याः पाठं विधाय मध्ये विग्रहं विधायान्तरिव वा अङ्गिर इति पुन-स्तस्या ऋच परामर्शेनावान्तरप्रकरणप्रतीतेस्तस्याश्च सामिधेन्यवान्तरप्रक-रणाद्बलवत्त्वात् । यत्तु शाखान्तरीयं वचनं तन्त्वासमिद्भिरङ्गिर इत्येतां त्रिर्विगृह्णातीति तत्कार्यसिद्धानुवादकम् ॥

सू० पदवादे वा ॥ १० ॥

समिद्वती घृतवती चानूच्येते इति श्रुतौ समिद्वतीति स्त्रीलिङ्गप-याद्ऋचोर्विधेयत्वावगमात्समिध्यमानवतीं समिद्वतीं चेत्यादावपि समि-त्पदप्रथमप्रतीका ऋक् तादृश्येव घृतवती चानेया । समिधाग्निं दुवस्यत घृतं मिमिक्षिर इत्यादिका । अनूच्येते इत्यनुवादाभिप्राय द्विवचनमिति

प्राप्ते तन्त्वासमिद्भिरङ्गिरो घृतेन वर्धयामसीत्यस्या एवायं वादः समिद्घृतयोरग्निसमिन्धनानुगुण्यद्योतनार्थः । अनूच्येते इति द्विवचनं तु छान्दसं । तत्पदवैशिष्ट्यभेदेनैकस्या एव द्वित्वोपचार इति तु पदवाद इत्यस्यार्थः । भाष्यकारस्तु समिद्वती इति नपुंसकद्विवचनं पदविशेष्यत्वाभिप्रायं समित्पदघृतपदयोः छत्रिन्यायेनैकैकपदाभ्यां व्यपदेश इत्याह । समिद्वती घृतवती च पदे अनूच्येते इति शाखान्तरवाक्यं तु यतः पदे अनूच्येते ततः करणादियमेव ऋक्समिद्वती घृतवती चेति सुयोजम् ॥

सू० ऋचि प्रणवम् ॥ ११ ॥

तत्रैव ऋचि प्रणवं दधातीति विधानात्प्रत्यृचमन्ते प्रणवः प्रयोज्यः स च यद्यपि कुण्डे बदरन्यायेन ऋगक्षरासंमिश्रो वा दधनि सितान्यायेन तत्संमिश्रो वेति द्वेधाऽपि सम्भाव्यते तथाऽपि प्रकृतेरुपांशुयाजपुरोनुवाक्योत्तरमिव कुण्डबदरन्याय एव युक्तः । आम्नात ऋगक्षराणां मध्ये एकस्यापि विकारायोगात् । यो वै सामिधेन्याः प्रणवः स गायत्र्या नवममक्षरमिति श्रुत्यन्तरेणाष्टमाक्षरोत्तरत्वप्रतीतेरिति प्राप्ते क्रमेणोच्चरणीययोर्द्वयोः शब्दयोः सम्बन्धस्याङ्गुलिद्वयसम्बन्धस्येव वृत्तिनियामकत्वाभावादृचीति सप्तमीबोधिताधाराधेयभावबाधापत्तेर्बाधनिकत्वेनान्त्यविकारस्यादोषत्वात्प्रणवश्रुतेरिति विधिसिद्धत्वाच्चान्त्यं विकुर्वन्नेव निविशते । उपांशुत्वोच्चैस्त्वधर्मभेदात्तु नोपांशुयाजीयान्त्यविकारः । क्रतुमध्येऽष्टमाक्षरस्यापार्थक्येऽपि प्रस्तरयज्ञादौ तस्याविकृतस्य पाठात्तदभिप्रायेण नवमाक्षरत्वोक्तिः कालभेदेन ध्रियमाणयोरपि द्वे वस्त्रयुगे धारयतीति मिलित्वोक्तिदर्शनात् ॥

सू० अन्त्येवा ॥ १२ ॥

निवेश्यमानः प्रणवः प्रथमोपस्थितत्वादाद्याक्षर एव निवेश्यः, अग्न आयाहि वीतय इत्यादिरीत्येति प्राप्ते ऋगक्षराणां क्रमविपर्यासे मानाभावेनागन्तुकत्वादन्त्याक्षरस्यैव विकारः । अग्ने दीक्षतं बृहदित्यादौ-

तु चरमव्यञ्जनसहितः स्वर एकाक्षरम् । अत एव वषट्कारकत्वेन प्रण-वस्तुतिरुपपद्यते । ऋचमुक्त्वा प्रणौतीत्यादौ त्वाधाराधेयभावाभावा-न्यादरविकारः ॥

ओङ्कारः ॥ १ ॥

ऋचि प्रणवं दधातीति विधानात्प्रणव इत्यक्षरत्रयात्मक एव शब्दो निक्षेप्यः । विधौ श्रूयमाणशब्दनियमनस्य न्याय्यत्वात् । ऐन्द्रस्वो-तृयमित्यादौ तथा दर्शनादिति प्राप्ते ॐकारस्यैवान्ते निक्षेपः । इराप-दार्थस्य भूम्यादेः शब्दानुपूर्वीघटकत्वसाधनेनैवेति शब्दस्वरूपलक्षणायामपि प्रणवपदस्य शब्दविशेष एव शक्तत्वेन वाचकशब्दे लक्षणायां मानाभा-वात् । अग्न्यादिदेवतावाचकपर्यायाणामनियमप्रसक्तौ वैधशब्दनियमनस्य न्याय्यत्वेऽपि नियतलब्धशब्दबाधस्यान्याय्यत्वात् । न हि वेदशास्त्रपुरा-णानि पठेदित्युक्ते वेदादिशब्दान् पठेदित्यर्थः प्रतीयते । अत एव ॐमिति प्रणौतीति बह्वृचाः प्रणवपदस्यार्थप्रदर्शिनीं श्रुतिमामनन्ति । तस्मादोङ्कार एव निधेय इति ॥

इति श्रीसङ्कर्षे भाट्टदीपिकायां षोडशस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥
हौत्रकाध्याये सामिधेनीपादः ॥

अथ षोडशाध्याये द्वितीयः पादः ।

सू० त्रींस्तृचान् ॥ १ ॥

सामिधेनीरेव प्रकृत्य त्रींस्तृचाननुब्रूयाद्राजन्यस्य त्रयो वा अन्ये राजन्यात्पुरुषा ब्राह्मणो वैश्यः शूद्रस्तानेवास्मा अनुकान्करोतीति श्रुतं । सन्ति हि गायत्रीत्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप् चेति चत्वारि छन्दांसि ब्राह्मणादिव-र्णचतुष्टयसम्बन्धित्वेन तत्र तत्र स्तुतानि । तदत्र राजन्यातिरिक्तवर्णत्र-यस्य स्ववशवदतापादकत्वेन तृचत्रयप्रसक्तत्वजातेस्तृचा अपि गायत्र्यनागता-

नुष्टुभ एव राजन्येनोपादेयाः। तुल्यन्यायेन वैश्यस्य गायत्रत्रैष्टुभानुष्टुभा-भवन्ति। ता वै गायत्र्यो भवन्तीति प्राकृतविधेर्नैमित्तिकेन विकारेण बाध इत्यालेखनो मन्यते। आश्मरथ्यस्तु अष्टावेतानि हवींषि भवन्त्यष्टावरा गायत्रीत्यादिवदर्थवादमात्रेण छन्दोविशेषपरत्वेन नियमनस्य प्राकृतबाधस्य चायुक्तत्वात् पुनर्विधेः प्रकृतिप्राप्तं तृचान्तरपरिसङ्ख्यार्थत्वेन सार्थक्याद्गायत्रा एव प्राकृतास्तृचा ग्राह्या इत्याह। ते च तृचाः प्रथमोत्तमे त्रिस्त्रिरन्वाह इति द्वावन्त्यायाहि वीतय इत्यृक्त्रयेण तृतीय इत्येवंरूपाः। प्रथमोत्तमे त्रिरनक्ति सहसामन्वस्ता तृचेनेति वाक्यशेषात्। अत्र आयाहीत्यृक्त्रयस्य रथन्तरवामदेव्यबृहत्सामत्वेन सहस्रसामन्वस्तृचपदेन परिग्रहः॥

सू० सर्वाणि ॥ २ ॥

सामिधेनीष्वेव सर्वाणि छन्दांस्यनुब्रूयाद्बहुयाजिन इति श्रुतं। तत्र सप्ताधिकशतसङ्ख्यानि छन्दांसि सर्वपदेनोच्यन्ते। सङ्कोचे मानाभावात्। यदि गायत्र्यादिसप्तकमेव नियमपदछन्दःपदेनोच्यते। तदधिकेनाक्षराणां, त्वति छन्दःकृतिछन्दःपदादिनैव व्यवहारः। अत एवार्षेयसर्वानुक्रमण्यां यत्र सर्वाणि छन्दांसीत्युच्यते तत्र गायत्र्यादि जगत्यन्तानि सप्त छन्दांसि जानीयादिति सूत्रमित्यालोच्यते तदा तावन्त्येव प्रयोज्यानीति प्राप्ते गायत्रीत्रिष्टुब्जगतीनामेव प्रकृतत्वात्सर्वत्वमिहाधिकारिकम्। अतएव तैत्तिरीयायामप्येतत्त्रितयमेव सर्वाणि छन्दांस्येतस्याभिष्ट्यानूच्यानीत्युक्त्वा त्रिष्टुभो वा एतद्वीर्यमित्यादिना त्रित्वेतरचतुष्ट्वरूपतासम्पादनार्थो स्तुतिरुपपद्यते॥

सू० अनीदृशम् ॥ ३ ॥

बहुयाजिपदेन यागबाहुल्यप्रतीतेर्बहुयष्टैव ग्राह्यः। सहस्रदक्षिणयागकर्तेत्यपि कल्पत इति प्रयोगदर्शनाद्बहुदक्षिणपौण्डरीकादियाजी वा ग्राह्य इति प्राप्ते ऐष्टिकप्राकृतकर्माण्यपेक्ष्य सोमस्येतिकर्तव्यताबाहुल्याद्विस्वरजाग्नेयानादिसिद्धिबाहुल्यगतत्वाच्च सोमयाज्येव बहुयाजी।

अत एव यो ब्राह्मणो बहुयाजी स्यात्तस्य कुम्भ्यां गृह्णीयादिति विधाय स हि गृहीतवसतीवरीक इति विवरणमुपपद्यते ॥

सू० अनाम्नानात् ॥ ४ ॥

सामिधेन्युत्तर पठ्यमानानां निविद्ग्रामण्यग्निसमिन्धनार्थत्वात्सन्तानविधिः प्रकृत्या कार्यापत्त्या च तत्रापि प्रवर्त्तते । सामिधेनीनां स्वरूपे सन्तानस्यानर्थस्यादग्निसमिन्धनद्वारा दार्शिकापूर्वसाधनत्वस्यैवैकस्थताबच्छेदकत्वाच्च । अत एव द्वयं वा इद सर्वं छन्दस्कृत चाछन्दस्कृत च तेन सर्वाणि स्तावानीति श्रुत्या ऋचामनृचां चैकधर्मावच्छिन्नत्व बोध्यते । तेन यथेषु प्रोक्षणमिव निवित्स्वपि सन्तानः स्यादिति प्राप्ते क्रमैकनियामिकायाः प्रवृत्तेरिहाप्रवृत्तेरेकप्रकरणे कार्यापत्त्यभावात्सामिधेनीभिरिष्टा निविद्भिरुपस्तुत्येति कार्यभेदश्रवणात्स्तुत्यर्थत्वे वा गुरुत्वविचित्वादिगुणभेदेन स्यन्तरवृत्तेरिव स्तुतिवैलक्षण्येन द्वारभेदात्सप्त पदानि समस्यावस्येदथ चत्वार्यथ चत्वारीत्येव प्रतिनियतनिर्देशेन धर्मभेदविधानाच्च न निवदां सन्तानः ॥

सू० वरणार्थे वा ॥ ५ ॥

आसीनमूर्ध्वजानुं[1] होतारं वृणीत इत्यत्र विधीयमानमूर्ध्वजान्वासनमृत्विक्संस्कारद्वारा प्रकरणधर्मः । वरणस्यैव वायं धर्मः । होतृपद च वक्तृसाधनत्वादृत्विक्पर । तेन सर्वथा क्रियमाणानामूर्ध्वजान्वासनमिति प्राप्ते होतारं वृणीत इति वाक्यान्तरेणैकत्राव्ययतयोर्ध्वजान्वासनविशिष्टहोतृवरणविधानाच सर्वत्विग्वरणधर्मः ॥

सू० अध्वर्युः ॥ ६ ॥

होतृप्रवराध्वर्युप्रवरयोः क्रमेण मन्त्रपाठः ब्राह्मणपाठस्तु शाखाभेदेन क्वचिद्विपरीतोऽपि दृश्यते । तथाऽप्यध्वर्युप्रवर एव पूर्वः स्यात् । मन्त्रलिङ्गोपोद्बलितब्राह्मणपाठस्य मन्त्रपाठाद् बलवत्त्वात् । ब्रह्मयज्ञद्वचयव-

१ 'ऊर्ध्वजुम्' इति 'ग' पुस्तकपाठ ।

दिति मन्त्रे वहेर्लेटि सिपि रूपेणावाहनं कुर्यादित्यावहनस्यासिद्धत्वेन मानात् । आवहनोत्तरमस्य मन्त्रस्य बाधितार्थतापत्तेरिति प्राप्ते मानुषेण होत्रा देव होतारं प्रत्यावहेति प्रैषमात्रेक्षितेऽपि तदात्वएव देवास्तेनाहूताइत्यत्र मानाभावेनाग्निक्षतदेवतावहनस्याधुनाऽप्यसिद्धत्वाभिप्रायेण मन्त्रलिङ्गोपपत्तेर्मन्त्रपाठानुसारेण होतृप्रवर एव पूर्वः ॥

सू० आवह ॥ ७ ॥

अग्नेनेभिर्देवांस्त्वमग्निर्भूरस्यावह देवान्यजमानायेति मन्त्रे श्रुतमावाहनसमस्तदेवतानां स्यात् । त्वष्ट्रादीनामपि देवतात्वात्प्राकरणिकत्वाच्च । सन्निधानेन विशेषपरत्वे तु प्रयाजानामेव प्रथममिज्यमानत्वात्तद्देवतापरमिति प्रयाजलोपे मन्त्रलोप इति प्राप्ते ब्राह्मणानावह चैत्रं मैत्रं यज्ञदत्तञ्चेति लौकिकवाक्ये सामान्यवाचिनोऽपि ब्राह्मणपदस्य चैत्रादिमात्रपरत्वप्रतीतेरग्निमग्न आवहेत्याद्युत्तरवाक्येषु कीर्त्यमानानामेवैतदावाहनं न सर्वेषाम् ॥

सू० आहवनीयः ॥ ८ ॥

अग्निमग्न आवहेत्यत्र वाह्यत्वं वाहकत्वं चैकस्यैव प्रतीयते । उभयोरग्निपदेन व्यपदेशात् । युक्तं चैतत् । स्वं महिमानमावहेति स्वाभिन्नस्य स्वमहिम्नः स्वेनैव वहनप्रतीतेः । स चोभयात्मकोऽग्निराज्यभागदेवतारूप एव । यदग्निमग्न आवहेत्याह तदाग्नेयाज्यभागायाग्निमावाहयतीति श्रुतेरिति प्राप्ते वहनकर्तृकर्मत्वयोरेकस्मिन्विरोधात्स्वमहिमपदस्यापि कीर्यीतके वायुपरत्वेन व्याख्यानात्सामिधेनीभिरग्निमुपस्तुत्याग्निमग्नयावहेति श्रवणादाहवनीयरूपः प्रत्यक्षोऽग्निरेवावोढा । तेनाहवनीयभेदेऽप्याहितस्यैकत्वाद्दोपाधिकद्वित्वस्याप्रयोजकतयाऽऽसन्निते वहनोहाभावेऽप्यग्रभृयेऽग्निमापयावहेत्यादिरूहः ॥

सू० अग्निहोत्राय ॥ ९ ॥

यदग्निं होत्रायावाहयति स्विष्टकृतं तदावाहयतीति श्रुत्या होत्रापेमोद्यमानोऽग्निः स्विष्टकृद्यागदेवतारूपः स्विष्टकृद्गुणकोऽग्निरेवेत्यय-

गतं यदाहवनीये जुहोति तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीत इति श्रुत्यन्तरे चाहवनीये चाहुतिसंयोगादिष्टः प्रीतश्च भवतीत्यवगमात् स्विष्टकृत्त्वमाहवनीयाग्नेरेव प्रतीयत इत्येकस्यैवावोढृत्वमोढृत्वञ्चेति द्वयमपि सम्भवं । तच्चौपाधिकभेदाङ्गीकारेणापि सूपपादमित्याहवनीय एव स्विष्टकृदग्निरित्यवभृथेऽग्निं होत्रा यावहेति निगदेऽप इत्यूहः । यत्तु भाष्ये देवतावोढुर्हव्यवोढुश्चैकत्वेनावहनहव्यवहनाभ्यां स्विष्टकृद्यागसम्बन्धादसति स्विष्टकृति सर्वहुते देवतावाहनस्यैव लोप इति । तन्न । तत्तद्देवतावाहने तत्तद्यागानामेव प्रयोजकत्वात् । स्विष्टकृद्देवतावाहने हव्यवहनस्यैव प्रयोजकत्वात् । स्विष्टकृद्यागलोपेऽपि तत्तत्प्रयोजकलोपाभावेन देवतावाहनलोपायोगादिति प्राप्तेऽभीत्युपसर्गयोगाद्दिविधातोरिच्छार्थकाच्चिष्पन्नेष्टशब्दार्थकर्तृत्वस्याहवनीयउपपादनेऽपि सूपसृष्टयजिधातुनिष्पन्नस्विष्टशब्दाभेदादेकस्यैवौपाधिकभेदाङ्गीकारेणोभयनिर्वाहकोपाधेरश्रवणादाहवनीयादन्य एवाग्निः स्विष्टकृत् ॥

सू० स गार्हपत्यः ॥ १० ॥

स चाहवनीयादन्यत्वेन निश्चितो देवतारूप एव कश्चिदग्निः स्यात् । स्विष्टकरणे देवताया एव सामर्थ्यादिति प्राप्ते गार्हपत्यः स्विष्टकृद्भवतीति वचनात्तस्यापि कतिपयाहुतिसंयोगेन स्विष्टकृत्त्वसम्भवाद्गार्हपत्याग्न्यधिष्ठातृदेवताविशेष एव स्विष्टकृत् ॥

स होमाय ॥ ११ ॥

स वोह्यमानो होमार्थमेव । होत्रशब्दस्य होमपरत्वात् । कतिपयहोमाधिकरणत्वस्य तत्रापि सत्त्वात् । यस्मिन्नेवैतदग्नावाहुतयो हूयन्त इत्यादिना होमार्थत्वश्रवणाच्चेति प्राप्ते होतुः कर्म होत्रं तच्च हव्यप्रापणं । हव्यावह यविष्ठ याते अद्य यथा वो येन पथा हव्यमावो वहानीत्यादिमन्त्रलिङ्गेन तथा निर्णयात् । होत्रायेति तादर्थ्यचतुर्थ्या च हव्यवहनप्रयोजनकत्वप्रतीतेः । अतः शबन्तासु पत्नीसंयाजाभावेऽपि भवेदेवाग्नि होत्रायेति निगदः ॥

सू० होत्रीयष्टु ॥ १२ ॥

स्व महिमानमावहेत्यत्र स्वशब्दस्यात्मीयपरत्वेन सम्बोधनीयाहवनीयपरत्वावश्यम्भावात्तन्निष्ठस्य होतृत्वयष्टृत्वादिधर्मनिकरस्यैव महिमरूपतया तद्धर्मविशिष्टो भवत्येतदर्थकोऽयंनिगदआहवनीयपर एवेति प्राप्तेऽथ यत्स्व महिमानमावाहयति वायु तदावाहयति वायुर्वा अग्ने स्वोमहिमेति कौषीतकि श्रवणाद्वायुपदस्य च वायोरग्निरित्यादिश्रुत्या जनकपरत्वेनाहवनीयजनकगार्हपत्यपरएवायं निगदः । होतृत्वादिधर्माश्च देवतावोढृत्वेनाहवनीय इव हव्यवोढृत्वेन गार्हपत्येऽपि सम्भवन्तीति न त आहवनीयासाधारणा. । अग्ने यदद्यविशो अध्वरस्य होतः पावकशोचेवेष्ट्वंहियज्वेति स्विष्टकृत्यपि प्रयोगात् । तस्मादेकस्यैव गार्हपत्यस्य हव्यवोढृत्वेनाहवनीयजनकत्वेन चावाहनम् । आवाह्यतावच्छेदकभेदादावहतेरावृत्तिः । तेन पितृमेधे वाक्यद्वयस्यापि स्थानेऽग्निं कव्यवाहनमावहेत्येक एव निगदः ॥

सू० अतूर्त्तः ॥ १३ ॥

अतूर्त्तो होता तूर्णिर्हव्यवाडिति वाक्ये हव्यवाहनलिङ्गाद्गार्हपत्य एवाभिधीयत इति प्राप्ते देवेद्धोमन्विद्ध इत्युपक्रमे समिध्यस्वलिङ्गेन सामिधेनीभिः स्तुतस्याहवनीयस्यैवैव वादः ॥

सू० आचाग्ने ॥ १४ ॥

अग्निं होत्रायावहेत्युपक्रम्याचाग्ने देवान्वह सुयज्ञा च यज जातवेद इत्यत्रापि गार्हपत्यवादे प्राप्तेऽग्निमग्नआवहेति सर्वोपक्रमे सम्बोधितस्येहापि प्रत्यभिज्ञानादाहवनीयस्यैव वादः ॥

सू० स्वाहाऽग्निम् ॥ १५ ॥

उत्तमप्रयाजे स्वाहाऽग्नि होत्राज्जुषाणा इत्यत्र होत्रायेति तादर्थ्यस्याम्नानात्प्रयाजदेवताया अग्नेरेव वादउपक्रान्तत्वादिति प्राप्ते स्वाहादेवानाज्यपानित्यस्योत्तरपाठादेव स्वानाम्नदनिष्टाभ्यो देवताभ्यः स्वाहा करोतीति वचनेन यक्ष्यमाणदेवतेज्याप्रतीतेर्होत्रादित्यनेन हव्यव-

हननिमित्तकत्वस्य सोविष्टकृतहविर्ज्ञापणे भूतिरूपे प्रतीतिसम्भवात्स्वि-ष्टकृत एवैष वादः ॥

सू० अग्निर्होत्रेण ॥ १६ ॥

सूक्तवाकाग्ने त्वं सूक्तवागसीति सम्बोधनस्य स्वाभिमुख्याव-हनीयपरत्वेन सूक्तवागसीति सूक्तवचनसम्बन्धेन होतृत्वाध्यवसायाद-ग्निर्होत्रेणेदं हविरजुषतेत्यत्र सहार्थतृतीयया होतृकर्मसाहित्य-मात्रप्रतीतेस्तावन्मात्रस्य च तूष्णींहव्यवाडित्यादावविशेषचारिकोक्तेराहव-नीयेऽपि सम्भवादग्निर्होत्रेणेत्यपि तस्यैव वाद इति प्राप्ते इत्थम्भूतल-क्षणतृतीयया स्थानाद्गार्हपत्यस्यैव वादः । सूक्तवचनसम्बन्धस्याहवनीयपर-त्वेऽपि हविर्ज्ञापणप्रायपठितस्य गार्हपत्यपरत्वावश्यम्भावात् ॥

सू० अयाडग्निः ॥ १७ ॥

स्विष्टकृदाज्यानिगदेऽयाडग्निरग्नेः प्रियाधामानीत्यत्राहवनीय-स्योपक्रान्तत्वेन यक्षदग्नेरित्यत्रापि तस्यैव वादः । जातवेदा जुषता हविरि-ति हविर्ज्ञापणलिङ्गेन गार्हपत्यस्य पृथङ्निर्दिष्टत्वादिति प्राप्ते स्थानादेव गार्हपत्यस्यैव वादः तस्यैव सोऽध्वरेत्यनेन प्रकृतहविर्ज्ञापणाभ्यनुज्ञार्थ-पुनर्निर्देशोपपत्तेः ॥

सू० अग्निर्देवः ॥ १८ ॥

अध्वर्युप्रवरनिगदेऽग्निर्देवो होता देवान्यक्षदित्यत्र होतृपदस्य वे.उभयसाधारण्यादनियमे प्राप्ते उत्तरत्र ब्रह्मण्वदा च वक्षदित्यादौ होतृ-त्वलिङ्गादाहवनीयवाद एव ॥

सू० अग्निर्होता ॥ १९ ॥

सुगाद्वापननिगदेऽग्निर्होता वेत्त्वित्यत्राप्यनियमे प्राप्तेऽग्निर्होते-त्यादावग्निर्वै देवानां त वृणीते इत्युक्त्वा योऽग्निं होतारमवृथा इत्याहव-नीयं पुनर्वृणीत इति श्रवणात्पुनरित्यनेन पूर्ववृत्तस्य होतुरग्नेराहवनीयत्व-गम्यते । ज्वलनस्य देवतायाश्च परस्पराभेदेन बहुशो व्यवहारदर्शनात् ॥

इति सङ्कर्षे भाट्टदीपिकायां षोडशस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

होत्रकाध्याये निगदपादोऽयम् ॥

अथ षोडशाध्याये तृतीयः पादः ।

सू० इमे वयम् ॥ १ ॥

सुगार्हपत्यमन्त्रे शाखाभेदेनेमे वयं स्मो वयमिति पाठौ द्वावपि विनिन्द्य वेत्तु प्रायश्चित्तमित्येव ब्रूयादिति विहितं । तथा नमस्यामनमस्या नित्यंशोऽपि शाखाभेदेन प्रथमतो मध्यतोऽन्ततश्च पठितः तत्राद्यद्वयं विनिन्द्यान्तत एव ब्रूयादिति विहितं । तत्र निन्दाया विहितस्तुत्यर्थत्वेन विकल्पे प्राप्ते निन्दितस्य निरापदवस्थान्तरे साधकाग्रत्वाद्यथाविधान-मेवानुष्ठानम् । आर्षादितयोराम्नातयोर्विकृतौ विकल्पार्थत्वमिति भाष्ये विहितयज्ञो ग्रहणयज्ञादिपरो नेयः ॥

सू० वषडित्येके ॥ २ ॥

वौषडिति वषट् करोतीति सामान्येन विधाय वषडित्येके वौषा-डित्येके वडित्येके वाषडित्येक इति कल्पान्तराणि विधाय वषडिति ब्राह्मणस्य वषट् कुर्याद्वौषडिति राजन्यस्य वौषाडिति वैश्यस्य वडिति शूद्रस्येति निमित्तसंयोगेनाप्याम्नातम् । अत्र पञ्चानां तुल्यवद्विकल्पः ब्राह्म-णस्येत्यादयो ऽप्युत्यानुवादा इति वृत्तिकृतां पक्षे प्राप्ते भाष्यकार आह । ब्राह्मणादिवाक्यानां वैयर्थ्यस्यायुक्तत्वाद्बृहस्पतिसव-राजसूय-वैश्यस्तो-मेषु क्रमेण त एव शब्दा नियताः नैमित्तिकैरन्येषां बाधात् । नित्यस्या-वशिष्टानां वषट्काराणां चान्यत्र तुल्यवदेव विकल्प इति । वस्तुतस्तु एतत्पक्षेऽपि ब्राह्मणादिशब्दानां तत्तज्जात्यधिकारिककर्मविशेषे लक्षणाप-त्तेस्तत्कर्तृककर्मसामान्यमध्ये शूद्रस्यैव सप्तदश वैश्यस्येत्यादाविव प्रतीतस्य बाधापत्तिः । अतो नैमित्तिकविधिभिः सामान्यतो विहितानामुपसंहारः । अनुपसंहृतानां तु पक्षाणां सर्वकर्मसु सर्वेषां विकल्पः । शूद्रशब्दस्तु त्रैव-र्णिकातिरिक्ते लाक्षणिकः रथकारादिपरस्तान्त्रिककर्माभिप्रायो वा ॥

सू० सन्ततम् ॥ ३ ॥

याज्यया यजति वषट्कारेण प्रदीयत इति विधिभ्यामुभयोः प्रदानार्थत्वावगतेरेकार्थत्वाद्ग्रहाधिकरणन्यायाद्विकल्पः ततश्च सन्ततमृचा वषट्कृत्यमिति विधावनवानसन्तानयोर्विधानायोगादेकश्रुतिरूपः स्वरविशेष एव सान्तत्यं । यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामस्विति स्मृतेः । एकश्रुतित्वं च तदन्तर्गताक्षराणामेकजातीयस्वरकत्व । तच्च यथा याज्यायां तथैव वषट्कारे इत्यर्थः । उच्चैर्वषट् करोतीति श्रुत्या "उच्चैस्तरां वा वषट्कार इति स्मृत्या च विहितयोर्वैकल्पिकस्वरयोस्तु नैकश्रुत्या सह विरोध इति प्राप्ते याज्यावषट्कारोभयोद्देशेन स्वरविधौ वाक्यभेदात्सन्तानस्यैवायं विधिः । न च विकल्पितयोः सन्तानासम्भवः । एतद्बलादेव समुच्चयस्यापि लाभात् । कथमन्यथा याज्याया अधि वषट्करोतीति याज्यावषट्कारयोः क्रमविधान मद्गच्छेत । एकश्रुतिस्तु समानवदृचा वषट्करोतीति वचनान्तरात्सेत्स्यति ॥

सू० अवगूर्य ॥ ४ ॥

आगू. शब्दस्योद्यमवाचित्वात्पि येयजामहेयाभित्यादावगूर्य वषट्करोतीति वचनेन सहानन्तर्यस्य वषट्कारे कण्ठरवेण विधानाद्याज्यावषट्कारसमुच्चयपक्षस्य च ज्ञापकमिदमुक्तेन ि रपेक्षप्रदानार्थत्वेनोभयविकल्पाद्दुर्लतया सामार्थ्यविकताया एव प्रकृष्टतया यदा समुच्चयस्तदा याज्यान्ते वषट्कारः यदा केवलो वषट्कारस्तदा ये यजामहेत्यत्रहितोद्यमनमेव प्रयोक्तव्य इति प्राप्ते किञ्चिदुद्यमवचनेऽपि भुक्त्वा गत इत्यादौ नार्थे पुरोऽनुवाक्यामनूच्य याज्यया जुहोतीति केऽपि स्वावयवप्रयोगात्समुच्चयविकल्पयोर्विकल्पकल्पनयान्यत्रपञ्चम्याद्युपात्तकालतायामेवावगूर्येति ल्यप् । वस्तुतस्तु याधान्याप्रधानयोरानयनाश्रयनयोरन्तरालावदानयोर्वषट्करणंमेद्नार्थमेदस्य वस्तुतो दर्शनादप्ययोगरूपस्य यथाऽवप्रायदर्शनान्यत्र प्रयोगादिह तद्वस्थेऽपि नाद्यावच्छेदकाद्वा अवमानमेवार्थं. ॥

सू० यं कामयेत ॥ ५ ॥

वषट्कारमेव प्रकृत्याम्नायते । यं कामयेत प्रमायुकः स्यादिति नीचैस्तरां तस्य याज्याया वषट् कुर्यादित्यस्यान्ते उच्चैः क्रौञ्चमिव वषट् कुर्यात्स्वर्गकामस्येति श्रुतौ द्वावपि काम्यविधी कुर्यादिति लिङ्श्रुतेरविशेषात् । दीर्घरोगसन्तप्तस्य प्रत्याख्यातभिषक्क्रियस्य मरणकामनाया अपि सम्भवात् । अन्यथा तादृशस्यात्महननविधेः स्मृतिषु वैयर्थ्यापत्तेः । सर्वस्वाराख्यैतत्कर्मस्वपि मरणकामाधिकारिकतादर्शनात् । पुरुषाभिप्रायाणां विचित्रत्वात् । वस्तुतस्तु यः प्रमायुकः स्यामित्यानुत्त्याहोतृगत एवैष कामः प्रतीयते । स च द्वेष्ये यजमाने सम्भवत्येव । अत एव ऋत्विगाचार्यौ नातिचरितव्याविति स्मृतिरपि दृष्टार्था सती युज्यते । न चाद्धीतेत्युपपदविशेषविरोधः । यस्मिन् जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव स इति श्रुत्येव क्वचिद्रपवादस्यापि सम्भवात् । अत एव प्रउगशस्त्रे सप्तदेवताः शंसतीति सप्तानां तृचानां शंसनं होतुर्विधाय स यजमानस्य पापभद्रमाद्रियेतेति तस्मात्र योऽस्य होता स्यादित्यर्थवादेन यथा कामयेत तथा कुर्यादित्युपक्रम्य यं कामयेत प्राणेनेनं व्यर्धयानीति वायव्यमस्य तृचं शंसेदृचं वा पदं वातीयादित्यादिना तृचभेदेन तत्तत्पदादिलोपेन यजमानस्य प्राणादिसप्तकसमृद्धिर्होतृकाम्यमानाप्रतिपादितोपपद्यते । तस्मात्प्रधानफलमङ्गफलं वा यजमान तदितरसाधारणं यथावचनं स्वीकार्यं । प्रकृते च होतृपदाश्रवणेऽप्यैतरेयब्राह्मणे प्रउगसजातीयस्यैव वाक्यस्य श्रवणाद्धोतुरेवायं काम्यो विधिरिति प्राप्ते ऽनवधिकदुःखरूपस्य मरणस्य सर्वेषामनिष्टत्वेन तदधिकृतदेकजन्यफलान्तराभावेन तस्य नान्तरीयकत्वाभावाच्च सर्वस्वारमरणादौ साधनान्तरकथनाच्चाचिकित्स्यरोगवतां मरणविधेरभ्यनुज्ञामात्रत्वाच्च न यजमानस्य कामः सम्भवतीति स्वर्गकामविधेरयमर्थवाद एव । उत्तिलवाक्यादावित्र विधिप्रत्ययस्याविधायकत्वात् । विषं भुंक्ष्व मा चास्य सद्मनि भुङ्क्था इति लौकिकवाक्येऽपि पूर्वविधेरुत्तरविध्युपपादकतयैकवाक्यतादर्शनात् । नापि होतुः कामः अनन्ययासिद्धापवादादर्शनात् । प्रउगशस्त्रेऽपि यमु कामयेत

सर्वैरेनमङ्गैः सर्वेणात्मना समर्धयानीत्येतदेवास्य यथापूर्वमृजुक्लृप्तं यंसे- विति विधेरर्थवादत्वेनैव सप्तवाक्यानामुपपत्तेः ॥

सू० यस्यै ॥ ६ ॥

यस्यै देवतायै वषट्कुर्यात्तां ध्यायेदिति विहितं देवताध्यानम- विहितकालनियमेन यदा कदाचन कुर्यादिति प्राप्ते जातमञ्जलिना गृह्णाति जातमभिप्राणितीत्यादौ जननाव्यवहितोत्तरकालस्य सामर्थ्येनापि नियमनदर्शनाद्देवतार्चनविधौ ध्यानस्य प्राथमिकत्वदर्शनाद्वषट्कारात्पूर्वमेव देवताध्यानं । वस्तुतो यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्याये- द्वषट्करिष्यन्साक्षादेव तद्देवतां प्रीणातीति वचनान्तरेणैव कालनियमः ॥

सू० एवं वा ॥ ७ ॥

कान्तां ध्यायत्वात्त इत्यादौ तद्रूपध्यानस्यैव प्रकृतेऽपि देवतारूप- ध्यानविधिः । मर्यादादेषु देवतारूपाख्यानात् । विध्यपेक्षितपूर्वादिनियमांशे तस्य प्रामाण्याच्च । देवतायाः फलदातृत्वं स्वरूपेण कर्माङ्गत्वं च धर्माणां तत्प्रयुक्तता चेत्येतत्त्रितयनिरासेनैव प्रामञ्जस्ये विग्रहनिरासस्य देवताधि- करणार्थस्याभावात् । तथात्वे तिर्यगधिकरणे तेषामनधिकारसाधनमन- र्थकं स्यात् । अपरेण वा रूपमीदृशमिति ध्येयत्वेनियमनार्थतयोपदिश्यते इत्यपि सुवचं । न च शब्दद्वारेणैव देवतायाः कर्माङ्गतया शब्दस्यैव मानसमुपनीतभानमङ्गत्वेन विधीयत इति वाच्यं । यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदतीति व्याप्त्या याज्यानुवाक्यान्तर्गतदेवताशब्दो- च्चारणतः पूर्वं नियमतस्तस्य सत्त्वेन तस्याविधेयत्वादिति प्राप्ते एवं वापि प्रथमोपस्थितं शब्दे कार्यस्यासम्भवाद्रूप हि तदर्थपर्यन्तानुधावनं । नच प्रकृते तदसम्भवः । मद्रूपपूर्वकशब्दध्यानविशेषस्यैव विधेयत्वात् । या- ज्योच्चारणपूर्वनियतशब्दध्यानस्य हेतुः सत्त्वेऽपि हविर्ग्रहणाद्यपरि- तोत्तरकाल यजमानस्येतद्विधिप्राप्त्यर्थत्वात् । तस्माद्देवतारूपः शब्द एव ध्यातव्यः ॥

सू० वषट्कृत्य ॥ ८ ॥

क्वचिच्छाखायां वषट्कृत्यापान्याभिमिषदपानेनैव प्राणं दधाति निमेषेण चक्षुरिति श्रुतं वषट्कृत्य प्राण्यादपापान्यादथ निमिषेदिति तु शाखान्तरे । तत्र शाखाभेदेन केषांचिद्विधिद्वयं केषांचिद्विधित्रयमेतदिति प्राप्ते ऽपाननार्थवादस्यापाननविध्युत्तरमेव युक्तेऽपि पाठेऽपाननिमेषविध्योरुत्तरमर्थवादद्वयस्वरूपेण वषट्कृत्येत्यस्य निमिषविधावप्यनुषङ्गप्रतीतेरपाननिमिषयोर्वषट्काराव्यवहितोत्तरकाल एव प्राप्तेः शाखान्तरे वषट्कारोत्तरं प्राणनस्यैकस्यैव विधिः इतरयोः क्रमार्थमनुवादः ॥

सू० न व्यपवदेत् ॥ ९ ॥

याज्यां चानुवाक्यां चान्तरा न व्यपवदेद्यद्व्यपवदेद्यज्ञं विच्छिन्द्यात्पूर्वोऽनूच्यं यज्ञस्य सन्तत्या इति श्रुतौ पुरोऽनुवाक्यातः पूर्वं वाग्व्यवहारो यज्ञसन्ततिफलको नियम्यत इति प्राप्ते उत्तरकाले वाग्यमनस्य विहितत्वात्तत्प्रागभावस्य तात्पर्येणार्थोऽयं वादः ॥

सू० सहोत्तमेन ॥ १० ॥

`स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणा इत्युत्तमप्रयाजयाज्यायां श्रुतं यद्यपि देवां आज्यपां आवहेत्यावहनमन्त्रैः प्रयाजानुयाजदेवता मिलित्वा कीर्त्तिताः । यद्देवां आज्यपां आवाहयति प्रयाजानुयाजांस्तदावाहयतीति श्रुतेः । तथाऽपि तं स्वाहाकारेण प्रयाजेषु समस्यापयचिति श्रुत्या यज्ञसमाप्तेरिव कीर्त्तनाच्चइनिष्टाभ्योदेवताभ्यः स्वाहा करोतीति श्रुत्यन्तराच्च प्रयाजानामिष्टत्वेनानिष्टानामनूयाजदेवतानामेवेदं कीर्त्तनं । तेनातिथ्यायामस्यांशस्य लोपः । अपकर्षेऽपि द्विवचनान्तोहश्च । अस्तु वाऽनिष्टत्वाविशेषेणोत्तमप्रयाजदेवतायाश्चष्टाभिधानमित्यातिथ्यायामेकवचनान्त ऊहश्चेति प्राप्ते उत्तमप्रयाजस्याग्न्येकदेवताकत्वेन यदनिष्टाभ्य इत्यर्थवादस्याज्यभागादिदेवतापरत्वेनाप्युपपत्तेर्मान्त्रवर्णिकदेवताकीर्त्तनस्य सम-

रथाद्युपसंस्काराधायकत्वेन तस्य चेष्टानिष्टसाधारण्येनाविस्मरणफलकत्वे-नावाहनमन्त्रवैलक्षण्ययोगेन यथाज्ञानुयाजदेवतानां सर्वासामभिधानम् ॥

सू० जुषाणः ॥ ११ ॥

आज्यभागयोर्जुषाणो यज्ञ आज्यस्य वेतु । जुषाणः सोम आ-ज्यस्य हविषो वेत्विति निगदरूपौ याज्यमन्त्रौ श्रुतौ । एतावेवैकेषां जुषाणौ याज्ये भवतः ऋग्याज्ये भवतः सहविषौ भवतोऽहविषौ भवत इति च विधयः । तत्र ऋग्जुषाणयोर्विलक्षणार्थप्रतिपादकत्वेन कार्य-भेदात्समुच्चयः । सहविष्काहविष्कयोस्तु पदमात्रभेदसत्त्वात्तद्भेदेऽपि प्रतिपाद्याभेदादुत्तमप्रयाजयाज्यायां हविःपदस्येव विकल्पः कार्यैक्या-दिति प्राप्तेऽर्थप्रतिपादनरूपद्वारभेदेऽपि मुख्यविधेयभूतप्रदानप्रकाशनरू-पकार्यैकत्वादृग्जुषाणनिगदयोर्विकल्पः । याज्यावषट्कारयोस्तथात्वेऽपि यावनिकः समुच्चय इत्युक्तं । हविःपदविषये त्वहविःसहविःपदयोः समभिव्याहृतत्वाविशेषात्कार्यैक्ये निगदयोः प्रयोगमध्ये वाऽनुवादमात्रम् । उत्तम-प्रयाजे तु शाखान्तरीयं हविःपदरहितं निगदं यमनूच्याग्न आज्यस्य व्यन्त्विति देवक आहुर्न तथा कुर्यादिति निषिध्य विनिन्द्य तस्मात्स्वा-हादेवा आज्यपा जुषाणा अग्न आज्यस्य हविषो व्यन्त्वित्येव ब्रूयादिति निगमनात्तु विनानुद्दिश्य होमशब्दविकल्पः । प्रकृते तु हविष इत्युत्तरमादेशित वचनान्तरेण व्यवस्थापनाय सहविष्काहविष्का इत्यनयोर्विधित्वम् ॥

सू० गायत्री ॥ १२ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे गायत्रीपुरोऽनुवाक्या भवति त्रिष्टुब्याज्या त्रि-पदापुरोऽनुवाक्या भवति चतुष्पदा याज्या । पुरस्ताल्लक्ष्मापुरोऽनुवाक्या भवत्युपरिष्टाल्लक्ष्मा याज्या । मूर्धन्वती पुरोऽनुवाक्या भवति नियुत्वती-याज्येत्येवं जातीयकानि बहूनि वाक्यानि श्रूयन्ते । अग्निर्मूर्धेत्येषर्क् त्रिपदा गायत्री । प्रथमपाद एव देवतापदवती मूर्धन्वती च । भुवो यज्ञस्येति तु चतु-ष्पदा त्रिष्टुप् उत्तरार्धे देवतापदवती नियुत्पदवती च । एवमन्या अप्येवं च-

थासम्भवं वर्त्तन्ते । तेनैनयोरेव क्रमप्रकरणाभ्यां प्राप्ताङ्गताकयोर्चैचोः स्तावकानि नित्यानुवादरूपाणि वाक्यानीमानीति प्राप्ते क्रमादिना तत्तद्व्यक्तित्वस्याङ्गतावच्छेदकत्वेन बोधितस्य बाधेन गायत्रीत्वादिधर्माणामङ्गतावच्छेदकत्वबोधनेन सार्थक्यसम्भवेन केवलं नित्यानुवादः । तेन भावनासंस्पर्शेन विवक्षितत्वया ऽर्थिकत्वाभावेन चोदकतस्तेषामप्यतिदेशे यस्यां विकृतावेतद्विरुद्धा ऋच आम्नातास्तत्रोपदेशेनैवातिदेशबाधः । यास्त्वनाम्नातयाज्यानुवाक्याका विकृतयस्तत्र सति सम्भवे आनीयमाना ऋचश्चोदकातिदिष्टधर्मका एवानेया इति सिध्यति, तेन धर्माणां विकृतौ सम्भवत्समुच्चयो यथायथं बोध्यः ॥

सू० गायत्र्यौ ॥ १३ ॥

दर्शपूर्णमासयोरेव गायत्र्यौ संयाज्ये ब्रह्मवर्चसकामस्य त्रिष्टुभौ वीर्यकामस्येत्यादि श्रुतं । पिप्रीहि देवानाने यदद्येत्यनयोस्त्रिष्टुभोर्नित्यवदाम्नातत्वेन केवलकाम्यमाये तयोर्विधेयस्य पाठाभावेन च तादृशायुषाथन्ये वीर्यकामस्यागमयितव्ये इति प्राप्ते त्रिष्टुप्छन्देनापि दृष्यवचनेन सन्निहितयोर्ऋचोः परामर्शसम्भवात्तयोरगपृथक्त्वेनोभयार्थता ॥

सू० अनुष्टुभौ अयाट् ॥ १४ ॥

स्विष्टकृन्निगदे अयाडग्निरिन्द्रदेवानामाज्यपानां प्रियाधामानीत्ययेन प्रयाजदेवता एवाभिधीयन्ते तासामेवेष्टत्वात् । यदनिष्टाभ्यइत्यस्यापेयादत्येनाविर्चितार्थत्वेऽपि मन्त्रस्य तथात्वायोगात् । अयाडिति भूतार्थकलकारश्रवणाद्वाक्यगम्यार्थस्य लिङ्गेन बाधादिति प्राप्ते सर्वकालेष्वपि "छन्दसि लुङ्लङ्लिट" इति विधानदर्शनादिष्टानामनिष्टानामपि स्मरणसंस्कार्यत्वस्याविशेषात्प्रयाजानूयाजदेवतानामुभयासामभिधानम् । अत एव यदयाडग्निदेवानामाज्यपानामिति तत्प्रयाजानूयाजानामिति याज्ञान्तरीयं वचनं न्यायसिद्धानुवादकमुपपद्यते । तस्मादपयाज उदयनीयेऽपि न सन्नोपः ॥

सू० अनवानम् ॥ १५ ॥

अनुयाजान्प्रकृत्यानवानं यजतीति श्रुतं । शाखान्तरे चोत्तमेनावा-
न्यादिति श्रूयते । तत्रानुयाजत्रयसामान्येन प्राप्तस्यानवानस्योत्तम उप-
संहार इति प्राप्ते उत्तम इति वाक्यस्यानुवादकत्वेन विशेषविधित्वाभा-
वान्नोपसंहारकत्वं । सूत्रेऽप्यनुवादपदमनुवर्तयितव्यमिति भाष्यकारः ।
बर्हिर्नराशंसयाज्ययोरत्याधरत्वेन तावन्मध्येऽवानस्य कादाचित्कत्वेन प्रा-
प्तावनवानोच्चारणं नियम्यते । स्विष्टकृदनुयाजयाज्यायास्त्वतिदीर्घत्वा-
न्मध्येऽवाननं नित्यमेव प्रसक्तमतस्तस्य प्रतिषेधः । तेनानयोर्भिन्नविषय-
त्वाद्विधिप्रतिषेधरूपत्वाच्च नैकेनान्यस्योपसंहारः । एवं सत्यपि प्राणा-
भ्यासशालिनो दीर्घयाज्यायामपि कदाचिदवाननस्याप्राप्तिरप्यस्तीत्येताव-
न्मात्रेण पाक्षिकीं प्राप्तिमादाय परिधौ पशुं नियुञ्जीतेति विधेरिव नियम-
विधित्वं तृतीयानुयाजांशेऽपि सम्भवन्न निरस्तुं शक्यम्। अतएव सकृद्वा-
न्यादेयमप्यनवानमिति न्यायसिद्धस्यैव गौणानवानस्य कण्ठतोऽनुवादेना-
नवानं यजतीति विधिगतानवानपदं गौणमुख्यसाधारण्येन व्याचक्षाणा
युक्तिरनुयाजत्रयविषयकत्वं विधेरनुमन्यते। अतस्तेनैव सिद्धो प्रतिषेधोऽनु-
वादत्वान्नोपसंहारक्षम इत्याशयः ॥

सू० उपांशु ॥ १६ ॥

पशौ संयाजेषूपांशु याजे चोपांशु यजतीति विहितमुपांशु यजतीति
विहितमुपांशुत्वं साकल्याङ्गेऽसम्भवात्कृत्स्नमन्त्रेष्वविशेषात्सर्वेषु निविशत
इति प्राप्ते प्रैषार्थाद्विप्रतिपत्त्यर्थत्वेनाश्रुतप्रत्याश्रुतप्रत्ययवषट्कारादिभिन्न-
मन्त्रेष्वेव यजुर्मात्रस्योपांशुत्वम् ॥

सू० आज्येडा ॥ १७ ॥

चोदपेडायां इव आज्येडायां अपि प्रकरणे पाठात्प्रकरणिकर्मयागानामा-
ज्यमावेदकत्वेन तत्संस्कारकत्वात्तद्द्वारेण सर्वेषामङ्गमिति प्राप्ते येनाज्येन
पशौ याजा इष्टास्तस्यैवेडाज्येडायाः कथनमतस्त्याज्यसंस्कारद्वारा पशौ-

संयाज्यमात्राङ्गम् । एवमौपधेडाप्याग्नेयादीनामेव । तेन शंय्विडान्तेषु नाप्येडा ॥

सू० पराचीम् ॥ १८ ॥

इडामेव प्रकृत्य यं कामयेतापशुः स्यादिति पराचीं तस्येडामुपह्वयते । यं कामयेत पशुमान्स्यादिति प्रतीचीं तस्येडामुपह्वयत इति श्रुतौ प्रत्यक्शब्देन प्रत्यङ्मुखता कर्तुरुच्यते । एवं पराक्शब्दोऽपि समुखं प्रत्युपह्वयत इति वचनान्तरादिति प्राप्तेऽभ्यासानभ्यासवचनावेतौ शब्दौ । पराचीः सामिधेनीरन्वाह पराग्बर्हिष्प्रथमानेन स्रुवस इति प्रयोगात् । यदिडोपहूतेति तत्पराची यदुपहूतेडेति तत्प्रतीचीत्याम्नानाच्च । अभ्यासस्तु इडोपहूतोपहूतेत्येक इत्यादिनाऽनेकविधो यः प्रतीयते तस्यायं प्रतिषेधः । मुखं प्रतीति तु मुखसंमितामवस्थापयेदित्यर्थकम् । इष्टकानां तु मुखासम्भवादशब्दत्वाच्च कर्तुर्मुखवाद एवाश्रितः ॥

सू० चतुः ॥ १९ ॥

चतुरुपह्वयत इति विधिनेडानिगदः सर्वोऽपि चतुर्वारमावर्तनीयः । चतुरनुवाकः पठ्यतामित्यादौ तथा दर्शनादिति प्राप्ते इडोपहूतेति पदे एवप्रकृत्यास्य पाठात्पदविपर्ययेणावृत्तिः समिद्घृतन्यायेनायमनुवादः ॥

सू० यद् ब्रूयात् ॥ २० ॥

सूक्तवाकनिगदे यद् ब्रूयात्सूपावसाना च स्वध्यवसाना चेति प्रमायुको यजमानः स्यादिति विनिन्द्य सूपचरणा च स्वधिचरणा चेत्येव ब्रूयादित्येवमादयो विधयः श्रूयन्ते । तेषु श्रुतस्यापि गिरःपदस्य निषेधेनेरापदविधिना गिरापदघटितमन्त्रस्यान्यत्र विनियोगकल्पनवदश्रुतस्य पदस्य निषेधेन श्रुतदृढीकरणेऽपि निषेधानुमितस्याश्रुतपदप्रयोगस्य विकृतौ निवेश इति प्राप्ते शाखान्तरे सूपचरणा चेति पाठ विनिन्द्य सूपावसानाचेत्यस्यैव विधिदर्शनादुभयोरपि प्रकृतौ विकल्पेन निवेशः ॥

सू० यन्न निर्दिशेत् ॥ २१ ॥

आयास्त्येयं यजमानोऽसाविति यजमाननामनिर्देशस्य विधिनिषेधाभ्यां षोडशापकृत्य यच निर्दिशेत् प्रतिवेशं यज्ञस्याशीर्गच्छेत् यजमानोऽसाविति निर्दिश्यैवैनं सुवर्गं लोकं गमयन्तीति श्रुतो नामनिर्देशस्य विधिनिषेधाभ्यां षोडशिन इव विकल्पे प्राप्ते यच निर्दिशेदित्ययं नित्यानुवादः । अनिर्देशस्यैवोत्तरत्र निन्दितत्वात् । अनिर्देशस्य प्रापकान्तराभावात् । अतो नित्यं निर्देशः ॥

सू० नाम ॥ २२ ॥

नामानि गृह्णीयात् । नाम गृह्णीयादिति च श्रुतं । यजमानस्यामुकत्वेन ज्ञापनार्थत्वाद्बहुनामशालिनोऽपि यत्किञ्चिदेकं नाम प्राप्नुमतो विधौ बहुत्वमविवक्षितमिति प्राप्ते द्व्यवरचतुरवरनामानि कुर्यादिति विधाय सोमयाजिनृतीयं नाम कुर्वीतेति विधिना बहुनामविधेः सोमयाजिपरत्वेनोपसंहारादितरेषां द्वे एव नामनी इति स्थितिः । एतेषां च विधीनां वैयर्थ्यापत्तेर्नामानि गृह्णातीत्येक एव विवक्षितसङ्ख्याविधिः । एकवचनघटितस्त्ववश्रुत्याऽनुवादः । एतद्दु यादेशसोमयाजिनामपि यज्ञकाम इति तृतीयं नामेति केचित् । नामानीत्यस्यैकत्वातिरिक्तसङ्ख्यापरत्वेन मुख्यार्थत्वाच यज्ञकामपदे प्रमाणमिति भाष्याशयः ॥

इति संकर्षे भाट्टदीपिकायां षोडशस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥
होत्रकाध्याये नाम्ना वषट्कारपादोऽयम् ॥

---o---

अथ षोडशाध्याये चतुर्थः पादः ।

सू० एते वै ॥ १ ॥

पृथुपाजवत्यौ धाय्ये भवतः अनुपदा वाज्यभागावित्यादयोऽनारभ्यवादाः प्रकृतौ निविशेरन्निति प्राप्ते पञ्चदशसङ्ख्यातरसङ्ख्यादिविरोधाद्वार्त्रघ्नीवृधन्वत्यवरोधाच्च विकृतावुत्कृष्येरन् ॥

सू० काम्येष्टिः ॥ २ ॥

अनुपदावाज्यभागाविति विकृतौ निविशमानमपि काम्येष्टिष्वेव तदीयफलार्थत्वात् । अत एवादिदेशिकमन्त्रकाधोऽपि काम्येष्टिषु । वस्तुतोऽनुपदसञ्ज्ञकमन्त्राणामभावात्पदं स्वस्थानमनुगताविति व्युत्पत्त्या प्राकृतावेवेत्यर्थः । एवमुक्तिश्च पौर्णमास्यमावास्याविकृतिषु वार्त्रघ्नादिव्यवस्थासिध्यर्थो । तस्याः सर्वस्या न्यायेनैव सिद्धत्वादित्यनुवादोऽयमितिप्राप्ते कौषीतके सर्वासु विकृतिषु सद्वन्तावाज्यभागाविति विधिभिरपोदितानां प्राकृतमन्त्राणां प्रतिप्रसवार्थोऽयं विधिः । तेन विकृतिषु सद्वन्तौ वा प्राकृतौ वेति विकल्पः ॥

सू० वामदेवस्य ॥ ३ ॥

सन्ति वामदेवेन दृष्टाः पञ्चदशर्चः । अगस्त्यस्य कयाशुभीयसंज्ञा अपि तावत्यः ताः प्रत्येकं प्रकृत्य सामिधेन्यः स्युर्याज्यानुवाक्याश्चेत्याम्नातं । तत्र चकारादुभयत्र सर्वासां विनियोगस्य स्पष्टत्वात्पञ्चदशानामृचां समुच्चयेन सामिधेनीत्व । याज्यानुवाक्यार्थत्वेन चतसृणामेवापेक्षितत्वेऽप्यवशिष्टानां विकल्पेन विनियोग इति प्राप्ते क्वचित्सर्वोपदेशः क्वचिदेकदेशोपदेश इति विधिद्वैरूप्यस्यायुक्तत्वात्प्रथमोत्तमावृत्त्यैव सामिधेनीषु पञ्चदशत्वसिद्धेरेकादशर्चश्चतस्रश्चेत्येवं विभज्य विनियोगः ॥

सू० य इन्द्रिय ॥ ४ ॥

सर्वपृष्ठायां व्यत्यासमन्वाहेत्यादिना देवताभिर्व्यतिषजतीत्यन्तेन द्वयोर्द्वयोर्ऋचोरन्योन्यं व्यतिषङ्गं विधायेन्द्राय रथन्तरायानुब्रूहीति रथन्तरस्यर्चमनूच्य बृहत ऋचा यजेदिन्द्राय बार्हतायानुब्रूहीति बृहत ऋचमनूच्य रथन्तरस्यर्चा यजेदित्यादिना मध्ये विवृत । तत्रैव न बृहत्या वषट् कुर्यादित्यपि प्रतिषिद्ध । तत्र बृहतीशब्दस्य द्व्यर्थवचनत्वेन त्रिष्टुप्स याज्याधिकरणन्यायेन बृहद्रथन्तरयोर्य्योर्पस्थितत्वेन तयोर्याज्यात्वप्रतिषेधाद्विकल्प इति प्राप्तेऽक्षरसङ्ख्यावच्छेदकधर्मविशेषस्य बृहतीपदवाच्यतया तस्यैव प्रदानकरणतावच्छेदकत्वप्रतिषेधोऽयमनुवाक्यान्तिमाक्षरचतुष्टयस्य याज्यायामध्यूहनविधिरर्थवादमात्रम् । अनुष्टुभं च ह वा एतां सम्पादयतीतिवत् । तथा चाभित्वाशूरेत्यारभ्येशानमित्यन्तमनुष्टुभमनूच्य इमुस्त्वुपस्त्वामिद्धि हवामह इति पङ्क्त्या यजेत् । एवं त्वामिद्धीत्यारभ्य त्वाङ्काष्ठेत्यन्तमनुष्टुभमनूच्य स्ववंतो भित्वाशूरनोनुम इति पङ्क्त्या यजेदित्यर्थः ॥

सू० द्वे याज्ये ॥ ५ ॥

महापितृयज्ञे तिस्र ऋचो याज्यानुवाक्यात्वेनाम्नाताः । तासु द्वयोर्ऋचोः समुच्चित्य याज्यात्वं । द्वे वै देवाना याज्यानुवाक्ये इति प्रकृत्य परं हि देवेभ्यः पितर इति श्रुत्या देवापेक्षयाधिक्यकथनात् । आधिक्यं च प्रदानमन्त्राश एव । तद्देषा तृतीयैतया वै प्रददातीति श्रुत्या विवरणात् । अनुवाक्यायाज्यात्वेन क्रमप्राप्तयोर्द्वयोर्विनियोगे तृतीयाया अवशिष्टायाः सन्निहितत्वेन याज्यायामेवोक्तलिङ्गेन समुच्चित्य विनियोगस्य न्याय्यत्वादिति प्राप्ते द्वे पुरोऽनुवाक्यात्वेनैव द्वे विनियोज्ये लिङ्गस्योभयसाधारणत्वात् । प्रथमया द्वितीयया गमयति प्रैवतृतीयया यच्छतीति स्पष्टमेव कौषीतके विनियोगाच्च ॥

सू० उभे ॥ ६ ॥

अग्नीषोमयोर्देवतात्ववदुभयोः पुरोऽनुवाक्यात्वस्य व्यासज्यवृत्तितयान्ते निधीयमानः प्रणवो द्वितीयर्चान्त एव स्यादिति प्राप्ते पुरोऽनुवाक्ये इति द्विवचनेन प्रत्येकपर्याप्तत्वावधारणात्प्रतिपुरोऽनुवाक्यं प्रणवो निधेयः । एतेन ऋचमुक्त्वा प्रणौत्यपरामुक्त्वा प्रणौतीति श्रुतिरुपपद्यते ॥

सू० गृहमेधीये ॥ ७ ॥

न सामिधेनीरन्वाहेति गृहमेधीये सामिधेनी निषेधादावाहनमपि न कार्यम् । कौषीतके ह्यावाहनविधिश्च परतोऽथ यत्परस्तात्सामिधेनीनां जपति यज्ञो वै सामिधेन्य इति सामिधेनीपरामर्शेन तदवान्तरप्रकरणे पाठेन तदङ्गत्वावगतेरिति प्राप्ते उभयोर्भिन्नकार्यार्थत्वेन गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायेन परस्पराङ्गाङ्गिभावे मानाभावात्परस्ताज्जपविधेर्दूरस्थानुवादेनाप्युपपत्तावावान्तरप्रकरणाभावादावाहनबाधः ॥

सू० वाजिनाम् ॥ ८ ॥

वैश्वदेवे पर्वणि वाजिनेज्यादेवतानां वाजिनामप्यावाहनकाले स्विष्टकृदादिदेवतानामिवावाहनं कर्तव्यमिति प्राप्ते परप्रयुक्तद्रव्योपजीवित्वाद्द्रव्यस्य चावाहनकाले अनिष्पद्यमानत्वेनानिश्चितत्वाद्धविष्योरुत्क्रमस्येव नावाहनम् । अत एव सर्वे वाजिनो नावाहयतीति लिङ्गम् ।

सू० कालपृथक्त्वात् ॥ ९ ॥

एतामिष्टिं निरवपदग्नये भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालं सौर्यं चरुमग्नये भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालमिति विहितायां चक्षुष्कामेष्टावग्निं भ्राजस्वन्तमावहेत्यावाहनं तन्त्रेण स्यात् । सम्प्रतिपन्नदेवताकत्वेन प्रदानस्यापि तन्त्रेण सम्भवादिति प्राप्ते सौर्यपूर्वोत्तरत्वरूपकालभेदस्य विवक्षिततया तन्त्रेण प्रदाने तदन्यतरबाधापत्तेः । पार्थक्येनैव प्रदानादि । दधिपयसोस्तु सौविष्टकृताग्नेयपूर्वोत्तरत्वयोरबाधात्तन्त्रतापत्तिः ।

सू० विद्यते वान्यकालत्वाद्यथा याज्यासम्प्रैषो यथा याज्यासंप्रैषः ॥ १० ॥

यथाऽनुत्तमप्रयाजस्य कालत उत्कर्षात्सकृत्स्रुगावापनमन्त्रस्य घृतवतीमध्वर्यो स्रुचमास्यस्वेत्यादेः प्रयुक्तत्वेन तावतैवाध्वर्योः प्रैषार्थप्रतिपत्तेर्जातत्वाच्च पुनश्चरमप्रयाजकाले स्रुगादापननिगदः प्रयोक्तव्य इति प्राप्ते प्रैषजनितसंस्कारस्य कर्मकालत्वेन कालभेदेन कर्मणो भेदे सति तदङ्गत्वात्प्रैषोऽप्यावर्त्तते । अग्निं आज्यस्यन्त यजेति याज्यासम्प्रैषस्यावृत्तिदर्शनात् । सूत्रे वाक्यावृत्तिः शास्त्रपरिसमाप्तिद्योतनार्था । तदेवं षोडशभिरध्यायैः षट्सप्तत्या पादैर्भगवता जैमिनिना निरूपितौ धर्माधर्मौ तद्भुक्त्यैव द्विधा विविच्य गुरुकुलादवगत्य स्नात्वा यथाश्रमं यथाशास्त्रं धर्माननुष्ठाय भगवत्यर्पितवता क्रमेण चित्तशुद्धिविविदिषात्मज्ञानोदयैर्नित्यसुखाभिव्यक्तिरूपो मोक्षः फलति । एतदुत्तरापि व्यासपादप्रणीता चतुर्लक्षणी शारीरकमीमांसात्मज्ञानोपयोगिन्यप्यनुबन्धभेदादिभिर्भिं*न्नमेव शास्त्रमिति द्योतनाय वाक्यावृत्तिर्गकारेण याज्यादिपदेन च मङ्गलं ध्वनितमिति सर्वं शिवम् ॥

जैमिनेर्निर्मलमूक्तितटिन्या मज्जनमाप शुचिता मम चेतः ।
तेन खेलतु पिनाकिपदाब्जे येन जन्मनिबहो न पुनः स्यात् ॥ १ ॥

खण्डदेवकृतभाट्टदीपिका लवणैः कतिपयैरसम्भृता ।
इत्युदीक्ष्य बुधभास्करोऽनिर्विद्गुरतो वरिभोराम्बभूव ताम् ॥ २ ॥

---

* यथा पूर्वोत्तरमीमांसे सम्भूयैकं शास्त्रं तथा सूपपादितं मया शास्त्रदीपिका भूमिकायां तस्मादकिञ्चिदिदम् । अत एवेह 'विद्यते वान्यकालत्वाद्यथा याज्यासंप्रैषो यथा याज्य संप्रैष' इति वाक्यमावर्तितं कापदसमाप्तिसूचनाय न तु समस्तसूत्र पदाऽऽवर्तयिष्यते शास्त्रसमाप्तिं बोधयितुकामेन बादरायणेन 'अनावृत्तिः शब्दादना वृत्तिः शब्दादिति । कर्मभेदेन शास्त्रभेदाभिधानं तु पुनरनयनोक्तिबहुशाखाद्यापि त्वाद्यपि च व्यवधानमन्त्रेति नेह बहु प्रपञ्च्यते । इति शम् ।

† विमलैर्भक्तैः यदि तद्गुक्ति च समृद्धिं च मुञ्चति पथ्यासस्य रिक्ति चाय प्रयोग ।

अत्रावधि त्रुटितैषाऽद्यन्तविहीनेति दीपिकाख्याऽऽसीत् ।
षोडशकलाभिरधुना परिपूर्णा भाट्टचन्द्रिकात्वमगात् ॥ ३ ॥

आसीत् षोडशलक्षणी श्रुतिपदा या धर्ममीमांसिका ।
सङ्कर्षाख्यचतुर्थभागविधुरा कालेन साऽजायत ॥
गायत्री त्रिपदात्मिकेव विबुधैरद्यापि या पठ्यते ।
तां पूर्णामतनोत्क्रमेण महता गम्भीरजो भास्करः ॥ ४ ॥

इति श्रीसङ्कर्षे भाट्टदीपिकायां षोडशस्याऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥
षोडशोऽध्यायो ग्रन्थश्च समाप्तः । समाप्तं च पूर्वमीमांसाशास्त्रम् ॥

श्रीसम्वत् १९५०

शुद्धपाठगुम्फतृतीयायनो ।

